

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

ABBASİLER DÖNEMİ BABEK İSYANI

956.3013

A21'.A

YRD.DOÇ.DR. MEHMET AZİMLİ

YRD.DOÇ.DR. MEHMET AZİMLİ, 1968 yılında Konya'da doğdu. İlköğretimini Sille ilkokulunda orta öğretimini Konya İ.H.L.'de tamamladı. 1991'de Selçuk Ü. İlahiyat Fakültesinden mezun oldu. 1994'te *Abbasi Dönemi Şii Karakterli İsyanlar* adlı çalışmasıyla yüksek lisansını, 1999'da *Halifelğin Kurumlaşması* adlı çalışmasıyla doktorasını tamamladı. 1991-98 yılları arasında Ordu-Ulubey İ.H.L.'de ve Konya-Karapınar İ.H.L.'de öğretmenlik yaptı. Hâlen, 1998'de araştırma görevlisi olarak girdiği Dicle Ü. İlahiyat Fakültesinde İslam Tarihi Anabilim Dalında öğretim üyesi olarak (Yrd.Doç.Dr.) çalışmakta olan Azimli evli ve iki çocuk babası olup İngilizce ve Arapça bilmektedir.

· ilâhiyât ·

Araştırma-İnceleme; 20.

Yrd.Doç.Dr. Mehmet Azimli
Abbasiler Dönemi Babek İsyanı

ISBN 975-6666-56-0

1. Baskı: Nisan 2004

© AVRASYA Yay. Rek. Mat. Eğt. ve Tur. Tic. Ltd. Şti.

Son Okuma: Mevlüt Özdemir
Dizin: Habib Köse
Dizgi: islâmiyât
Sayfa Düzeni: islâmiyât
Kapak: Nurullah Özbay
Baskı: Erek Ofset 0 (312) 342 31 01

ilâhiyât

Dr. Mediha Eldem Sokak 41/12 06420 Kızılay ANKARA
tel.: 0 (312) 433 24 65 tel. ve faks: 0 (312) 433 66 68
e-posta: islamiyat@islamiyatdergisi.com

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	8
ÖNSÖZ	[9-16]
I. Araştırmanın Amacı ve Metodu	11
II. Kaynaklar ve Araştırmalar	12
GİRİŞ	
BABEK'İN İSYAN ETTİĞİ BÖLGENİN DURUMU	[17-30]
I. İSLAM ÖNCESİ İRAN-AZERBAYCAN BÖLGESİ	17
II. İSLAM'DAN SONRA İRAN-AZERBAYCAN, BÖLGESİ	20
A) Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemleri	20
B) Emeviler Dönemi	25
C) Abbasiler Dönemi	28
BİRİNCİ BÖLÜM	
BABEK İSYANI'NIN TARİHSEL ARKA PLANI	[31-70]
I. HURREMİYYE HAREKETİ'NİN KÖKENİ	31
A) Mazdekizm	31
B) Ebû Müslim Horasânî	33
C) Hurremiyye'nin Adı ve Anlamları	36
II. HURREMİYYE'NİN ORTAYA ÇIKIŞ SEBEPLERİ	38
A) İlk Dönem Hızlı İslam Fetihleri	38
B) Mevalî Problemi	46
C) Kültürel Tepki	50
D) Ağır Vergiler	53
E) İskan Siyaseti	54
III. HURREMİYYE'NİN FİKİRLERİ	56
A) İnanç-İbadet	57
B) Tenasuh	58
C) Kadın	59
IV. BABEK ÖNCESİ HURREMİYYE İSYANLARI	62
A) Hıdaşiyye İsyanı	62
B) Sünbaziyye İsyanı	62
C) İshak et-Türkî isyanı	65
D) Üstazsiz İsyanı	66

E) Mukannaiyye İsyanı	67
F) Diğer İsyanlar	68

İKİNCİ BÖLÜM

BABEK VE İSYANI	[71-122]
-----------------------	----------

I. BABEK'İN HAYATI	71
A) İsmi	71
B) Nesebi	71
C) Çocukluk ve Gençlik Dönemleri	74
D) Hurremiyye Hareketinin Başına Geçmesi	75
II. BABEKİYYE'NİN GÜÇLENMESİNE YARDIMCI OLAN FAKTÖRLER ..	76
A) Bölge Halkının Desteği	77
B) Bizans Yardımı	79
C) Babek'in Etkin Kişiliği	81
D) Abbasi Ordusundaki Değişim	82
E) Abbasi Hilafetinde İç Karışıklıklar	84
F) Cazip Unsurlar	87
G) Coğrafi Konum	87
III. BABEK İLE YAPILAN SAVAŞLAR	89
A) Memun Dönemi	91
B) Mutasım Dönemi	94
1. Afşin'in Komutanlığa Tayini	97
a) Erşek Savaşı	98
b) Heştadser Savaşı	99
2. Babek İsyanının Son Safhası ve Bezz'in Düşmesi	101
3. Babek'in Yakalanması ve İdamı	106
4. Afşin'in Akıbeti	112
IV. BABEK İSYANININ BASTIRILMASINDA	
ROL OYNAYAN FAKTÖRLER	114
A) Abbasi Hilafetinin Sağlam İdari Yapısı	115
B) Hassa Ordusu	116
C) Afşin Faktörü	117
D) İsyanın Kurumsallaşamaması	118
V. BABEK SONRASI HURREMİYYE HAREKETİ	119

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BABEK İSYANININ ETKİLERİ	[123-152]
--------------------------------	-----------

I. ABBASİ SİYASETİ ÜZERİNDE ETKİSİ	123
II. İKTİSADİ VE TİCARİ HAYATA ETKİSİ	124
III. ABBASİ TOPRAKLARINDA YARI BAĞIMSIZ	
DEVLETLERİN ORTA YA ÇIKMASINA ETKİSİ	126
IV. ABBASİLERİN YIKILIŞ SÜRECİNE GİRMESİNE ETKİSİ	129
V. SİYASİ VE SOSYAL HAREKETLER ÜZERİNDE ETKİSİ	132
A) Mazyariyye İsyanı	134
B) Mengüçür İsyanı	136
C) Zenc İsyanı	136

D) Karmatî İsyanı	138
E) Hasan Sabbah Hareketi	146
F) Anadolu Aleviliği	145
1. Kızıl Başlık	148
2. Tenasüh	149
3. Çerağ (Mum) Söndürme Ayini	149
SONUÇ	[153-155]
HARİTALAR	[156-157]
RESİMLER	[158-160]
BİBLİYOGRAFYA	[161-166]
DİZİN	[167-176]

KISALTMALAR

AÜİF.	: Ankara, Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
age.	: Adı geçen eser
b.	: bin
Bkz.	: Bakınız
byy.	: Baskı yeri yok
C.	: Cilt
Der.	: Dergisi
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
Eİ2	: Encyclopedia of İslam, New edition
h.	: Hicri
Hız.	: Hazreti
İA.	: İslam Ansiklopedisi (Milli Eğitim Bakanlığı)
m.	: Miladi
Red.	: Redakte
s.	: Sayfa
trc.	: Çeviren
trz.	: Tarihsiz
vd.	: Ve devamı
yy.	: Yüzyıl

ÖNSÖZ

İlk dönemi İslam Dünyasında fetihlerin durduğu ve artık İslam dünyasının içine dönüp, kendisiyle hesaplaştığı dönem, Abbasilerin yükseliş zamanından sonraki tarih dilimine rast gelmektedir. Bu dönem İslam'ın asırlardır süren uzun tarihi açısından üzerinde önemle durulması ve incelenmesi gereken bir çok dini, siyasi ve sosyal hareketleri içerisinde barındırmaktadır.

Bu çalışmamızda incelediğimiz olay Babek Hurremî'nin isyanıdır. Abbasiler döneminde Azerbaycan ve İran bölgesinde ortaya çıkan bu isyan, dünyanın o yıllardaki en büyük devletine karşı gerçekleştirilen bir isyan olmakla birlikte, aynı zamanda bütün hilafet tarihi boyunca etkisini göstermiş ve o yıllardaki dünya siyasetini de etkileyen bir olay hüviyetinde olmuştur.

Aslında Babekiyye isyanı için Abbasiler döneminde meydana gelen en büyük isyan ve Abbasi hilafetini en fazla tahrip edeni denilebilir. Abbasileri yıllarca uğraştıran bu hareket, o yıllar devlet için büyük sorun olmuş ve yirmi yıllık bir süreçte bastırılabilmiştir. Abbasiler belki bu hareketi ortadan kaldırılabilmişlerdir, fakat bu isyan da Abbasileri çok yıpratmıştır. Hatta hareketin önderi Babek, bölge halkının önderi haline gelmiş ve bu sayede Babek'in verdiği zarar ve etki, Abbasilerin yıkılış sebepleri arasında sayılmıştır.

Abbasilerin yükseliş döneminin bu isyanla sona ermesi, hilafetin duraklama ve gerilemeye yüz tutması ve hilafetin bir daha istikrar sağlayamaması, hilafetin bu savaşta harcadığı maddi harcamadan öte, yarım milyon insan kaybı vermesi, Babek karşısında uzun yıllar başarısız olan orduyu yenileme ihtiyacı hissetmesi, ve bir kan değişimi düşünülerek Türklerden oluşturulan Hassa ordusu meydana getirilmesi bu isyanın önemini göstermeye yeten amillerdendir.

Bu isyan ile birlikte Abbasi hilafeti güç ve kudretini kaybetmiş ve bir daha da eski görkemine kavuşamamıştır. Babek hareketi

daha sonraki yıllarda değişik bölgelerde ortaya çıkacak isyan hareketlerine de örnek teşkil ederek İslam dünyasında etkisini devam ettirmiştir.

Tarihin bu dilimindeki bu önemli olayı değişik boyutlarıyla incelemek istiyoruz. Bununla hem o tarih dilimine ışık tutmak, hem de bu olayın etkilerini ve sonuçlarını tahlil yapmak istiyoruz.

Araştırmamız, bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde Babek isyanı öncesi bölgenin siyasi coğrafi ve sosyal durumunu inceledik. Birinci bölümde isyanın arka planını incelerken, bu isyanı hazırlayan sebepler ve isyana zemin hazırlayan ayaklanmalara değindik. İkinci bölümde Babek isyanının başından sonuna kadar ki olayları safha safha ele aldık. Son bölümde ise isyanın genel bir değerlendirmesini ve etkilerini inceledik.

Çalışmam sırasında, Kiril alfabesini bana öğreterek Kirilce metinleri çözmemi sağlayan Prof.Dr. Emrullah Güney'e, müsveddeleri okuyarak gerekli tenkitleri yapan Doç.Dr. Abdurrahman Acar ve Yrd.Doç.Dr. Mustafa Demirci'ye, gerek Azerbaycan'dan bazı belgelerin getirilmesinde gerek çalışmamın gerçekleştirilmesinde yardımlarını esirgemeyen Dr. Ahmet Taşğın'a, haritaların çizimi konusunda teknik yardım sağlayan Ahmet Artuk'a, redaktesini yapan Ahmet Ay'a teşekkürü bir borç bilirim.

Mehmet Azimli
Diyarbakır 2004

I. Araştırmanın Amacı ve Metodu

Azerbaycan ve Kuzey-batı İran bölgesinde IX. yüzyılın ilk yarısında meydana gelen Babek Hurremî isyanı Ortaçağ İslam Dünyasında sarsıcı etkilere sebep olmuş önemli bir harekettir. İsyanın tanınmışlığı çok meşhur olmasa bile, hem kendi çağında hem de sonraki yıllarda İslam Dünyası üzerindeki etkisi, tahmin edilemeyecek ölçüde kalıcı olmuştur.

Bu çalışmamızda o çağda bilinen dünya coğrafyasının, merkezi sayılabilecek bir bölgede meydana gelen bu isyanı inceliyoruz. Bu araştırmadan amacımız İslam uygarlığının zirveye çıktığı bir dönemde meydana gelen bu isyanın oluş sebeplerini incelemek, bu isyanı besleyen faktörleri tanımak, İslam dünyasının o dönemdeki zaaflarını tespit etmektir.

Ayrıca bu isyanla birlikte oluşan hareketlere ivme kazandıran isyan kültürüne değinmek, bu hareketlerin İslam dünyasına yaptığı etkileri etraflıca inceleyerek, İslam dünyası tarafından tanınmışlığı az olan bu isyanın, aslında İslam dünyasının bir çok yönden gerilemesine sebebiyet verdiği gerçeğine temas etmek istiyoruz.

Babek'in de içinde bulunduğu Hurremiyye hareketi değişik dönemlerde bu coğrafya da ilgi görmüştür. Bu isyan konusunda değerlendirmeler yapan bazı İranlı ve Azeri yazarlar, Babek hareketinin Arapların bölgeyi istilasına karşı gerçekleşen bir özgürlük (azatlık) hareketi olarak değerlendirmektedirler. Fakat genelde bu araştırmalardaki ağırlıklı durum sübjektif olmalarıdır. Yakın dönemde Azerbaycan'da Sovyetler Birliği etkisi ile Babek'e ve onun hareketine bilim adamları yoğun biçimde ilgi göstermişlerdir. Bu hareketin bir halk hareketi olduğu ve Babek'in bölgeye yapılan İslam fetihlerine karşı yurdunu savunan bir kahraman olduğu, Arap işgalinin de bu bölgedeki ticarete darbe vurduğu sürekli işlenmiş ve halen işlenmektedir.¹

Bu konuda özellikle Azeriler, belki de Sovyetler Birliğinin baskısı altında kaldıkları yıllar da kendilerine empoze edilen İslam

¹ Hüseyin Kasım, el-Aziz, *el-Babekiyye*, Dimeşk, 2000, s.25.

karşıtlığı duygularının etkisi ile bu meseleye daha çok önem vererek, Babek'i Arap istilasına karşı çıkan kimse olarak kahramanlaştırmakta ve bu hareketin Müslüman Araplar tarafından işgal edilen ülkelerinin azatlığı için gerçekleştirilmiş bir destan hüviyetinde olduğunu aktarmaktadırlar.²

Azeriler, Babek'in kendilerinden biri yani Azeri Türk'ü olduğunu belirtirlerken, Azerilere komşu bölgede yaşayan diğer milletler de Babek'e sahip çıkmaktadırlar. İran'da buna benzer çalışmalar bulunmaktadır.³ Fakat İran'da belki de son dönem Komünizm karşıtı bir ideolojinin hakim olmasından olsa gerek, bu konuda çok yeterli bir araştırma yapılamamıştır. Yapılan çalışmalar da konuya önyargılı bir yaklaşımın ürünü olarak ortaya çıkmaktadır. Ayrıca Ermenilerin de bu hareketin lideri Babek'i sahiplendikleri⁴ aktarılmaktadır. Hatta onun Kürt kökenli bir direnişçi olduğunu savunanlar bile bulunmaktadır.⁵

Bütün bu kesimlerin ideolojik olarak sahip çıktıkları ve çoğu kez sübjektif olarak değerlendirmeye tabi tuttıkları bu isyan ve lideri Babek'i, klasik kaynaklar ve çağdaş araştırmalar ışığında değerlendirmeye tabi tutmak istiyoruz.

II. Kaynaklar ve Araştırmalar

Babek, bu güne kadar genişçe araştırılamamış bir konudur.⁶ Hurremiyye ve Babek'in isyanı konusunda, bu hareketin mensupları tarafından yazılmış bir kitap olmadığı için, bunlar hakkındaki bilgilerimizi genelde klasik İslam tarihi kaynaklarından almaktayız. Bu durum konunun rahat anlaşılmasını egelleyen zorlukların en başında gelir. Klasik İslam tarihi kaynaklarına başvurmadan Hurremiyye ve Babek olayını anlamak mümkün değildir. Zaten Babek'i savunma amacıyla yola çıkanlar bile klasik İslam tarihi kaynaklarını dışlayamamışlardır. Çünkü o dönemdeki diğer tarihi verilerde bu konuda yeterli bilgi bulunamamaktadır. Bu konuda elde edilebilen bilgilerin ağırlığı, o dönem-

Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi, Babek, Bakü, 1976, I, 521.

³ Bkz. Said Nefisî, *Babek*, trc; Mahmut Ayaz, İstanbul, 1998, s. 7. Hüseyin Kasım, 22.

Kemal Burkay, *Geçmişten Bugüne Kürtler ve Kürdistan*, İstanbul, 1997, s. 132.

⁶ Ebu'l-Fez, Elçibey, *Tolunoğulları Devleti*, trc; Selçuk Akalın, İstanbul, 1997, 54.

de yazılan klasik İslam tarihi kaynaklarına dayanmaktadır. Ermeni ve Süryani kaynaklar ise bu konuda İslam tarihi kaynaklarını kullanmakta ve genelde çok yüzeysel bilgiler vermektedirler.⁷ Bu da bizim klasik İslam tarihi kaynaklarına dayanmamızı zorunlu kılmaktadır.

Ancak burada dikkat edilmesi gereken hassas bir nokta bulunmaktadır. Klasik Müslüman tarihçilerin eserlerinde anlatılan Babek zorba, sapık, cani, gibi sıfatlarla vasıflanmıştır. Tarihçiler Babek'e olan kızgınlıklarını satırlarına da aksettirerek onun hakkında "melun" gibi sözcükler kullanmışlardır.⁸ Bu anlamda İslam dünyasında Babek'in isyan döneminden sonraki yıllarda yazılan eserlerin yazarlarının, genelde Babek ve öğretisine muhalif kimseler oldukları ve ayrıca bu eserlerin çoğunun Babek'e karşı savaşan Abbasi halifeliğini haklı çıkarmak için yazılmış olabileceğini⁹ göz önünde bulundurarak, bunların dikkatle tetkik edilmesi gerekmektedir. Bu eserlerden Taberî gibi tarihçiler, Babek isyanı hakkında bazı farklı bilgiler vermekte iken, kaynakların geneli adeta koro halinde Babek karşıtı bir söylem kullanmaktadırlar. Bu sebeple değişik kaynaklardan aldığımız bilgilerin birbiriyle tenkitli bir karşılaştırmasının yapılması gerekmektedir. Ancak bu şekilde Babek ve hareketi hakkında önemli sonuçlara ulaşabiliriz.

Babek hakkında belki de yoğun başarılarından dolayı onunla ilgili abartılı rivayetler aktarılmıştır. Çağdaşlarından aktarılan bu rivayetlerin muteber olmadığı belirtilse de¹⁰ bu rivayetleri aktaran yazarların bir çok konuda müttefik olmalarından dolayı, Babek hakkında özellikle ilk çıkışından 201/816 sonraki hayatı konusundaki bilgiler hemen hemen kesin olmalıdır. Klasik dönem İslam tarihçileri bu dönemdeki Babek'in faaliyetlerini ayrıntılı bir şekilde aktarmışlardır.

Yaptığımız çalışmanın zorluklarından biri de, Babek hakkında tarih kitaplarındaki bilgilerin çok az olmasıdır. Bundan dolayı tarih kitaplarının çok kısa anlatmaya çalıştıkları bu ayaklanmayı, verileri toplayarak bu hacimde ortaya koymak ve izah etmek çok müşkül olmuştur.

⁷ Hüseyin Kasım, 22.

⁸ Hüseyin Kasım, 161.

⁹ Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, trc; Heyet, İstanbul, 1985, II, 414.

¹⁰ Hakkı Dursun Yıldız, "Babek", *DİA*, İstanbul, 1994, IV, 376.

Babek isyanını incelerken değişik türde eserlerden faydalandık. Bunları şöyle tasnif edebiliriz;

Araştırmamızda genelde çalıştığımız dönemi anlatan tarihi kaynaklardan faydalandık. Bunların içerisinde klasik İslam tarihi kaynaklarından en fazla yararlandığımız eserler, Taberî'nin *Tarihü'l-Ümemi ve'l-Mülûk*'u ve İbnü'l-Esir'in *el-Kâmil fi't-Tarîh*'i olmuştur. Bu eserler kronolojik bir tarih anlatımı sunmaktadır. Bu iki değerli eser, Babek ile ilgili bilgileri bazen neredeyse günü güne aktarmışlardır. Bu bilgiler Babek ve hareketinin yapılması konusunda bize önemli bilgiler vermektedir.

Bu iki önemli eser dışında klasik kronolojik İslam tarihi kitaplarından Dineveri'nin *el-Ahbârü't-Tivâl*'ı, İbn Kesir'in *el-Bidâye ve'n-Nihaye*'si gibi eserlerden faydalandık. Yine ünlü tarihçi Mesûdi, Babek'in savaştığı bölgeleri ziyaret etmiş ve Babek taraftarları ile tartışmış birisi¹¹ olduğundan eseri *Mürûcu'z-Zeheb*'i özellikle Hurremiyye ve Babek hakkında başka kaynaklarda bulunmayan bilgiler sunmakta, ayrıca Babek'in Samarra'ya getirilişi ve idamı gibi konuları ayrıntılı anlatmaktadır. Faydalandığımız kaynaklardan Yakubi'nin *Tarihu'l-Yakûbi* ve İbn A'sem'in *el-Fütûh*'u incelendiğinde incelediğimiz konu ile ilgili kayda değer bilgiler bulunmaktadır. Makdisi'nin *Kitabü'l-Bed' ve't-Tarîh*'i genel olarak anlattığı olayların içerisinde önemli bilgiler sunmaktadır.

Ayrıca bu konuya değinen Belazurî'nin *Fütuhu'l-Buldân*'ı, *Abu'l-Ferec'in Tarihi*, *Halife b. Hayyat Tarihi*, Nizamü'l-Mülk'ün *Siyasetname*'si bize bu konuda doyurucu bilgiler sunmaktadır. İbn Nedîm, kitap tanıtımı yaptığı *el-Fihrist* isimli eserinin sonunda Hurremiyye konusunda bir makale yazmıştır. Bu makalede Hurremiyye ve lideri Babek konusunda detaylı bilgiler sunmaktadır. Fakat daha çok Babek'in çocukluğu ve Hurremiyye hareketinin ilk dönemleri konusunda bilgiler vermektedir. Bunların dışında Sem'ânî'nin *el-Ensâb*'ı bölge ile ilgili değerli ayrıntılar vermektedir. Konuyu incelerken bölge hakkında gereken bilgiler için klasik dönem İslam dünyasında yazılmış coğrafya kitaplarından bazılarına da başvurduk. Bunların en meşhuru olan Yakut el-Hamevî'nin *Mucemu'l-Buldân*'ı, isyanın coğrafyası konusunda tatmin edici açıklamalarda bulunmaktadır.

¹¹ Hüseyin Kasım, 16.

Babek isyanı aynı zamanda mezhepler tarihi açısından da önemlidir. Bu sebeple olayı mezhepler tarihi açısından inceleyen Bağdadi'nin *el-Fark Beyne'l-Fırâk*, Şehristani'nin *el-Milel ve'n-Nihal*, Gazali'nin *Fedaihu'l-Batınıyye* gibi eserleri çalışmamız için önemli kaynaklar olmuştur.

Babek konusunda Azeri ve İranlı yazarların yazdıkları kitaplar, genelde Babek'i savunmaya yönelik olup, onu kahramanlaştıran ve Arap işgaline karşı bölgeyi savunan bir kişi olarak tanıtan sübjektif eserlerdir. Ne yazık ki özellikle Fars literatüründe meseleyi detaylıca inceleyen akademik bir eser bulunmamaktadır. Babek'in hareketi konusunda müstakil bir çalışma olarak değerlendirilebilecek *Babek* isimli çalışmasıyla ülkemizde bu konuda hemen hemen tek kitap haline gelen İranlı Said Nefisî'nin kitabı aslında ilmi bir çalışma özelliğinden yoksun görünmektedir. Hemen hemen bütün klasik kaynaklara ulaşabilmiş olan Nefisî, bunlardan aldığı bilgilerin tasnif ve düzeninde hiç de ilmi olmayan bir metot ortaya koymuş, klasik kaynaklardaki bilgileri birçok yerde defalarca tekrarlamış, bundan dolayı anlam bütünlüğünü kaybetmiş, neticede çalışma okuyucu açısından çok sıkıcı hale gelmiştir. Üstelik referanslarında cilt ve sayfa vermemiş, bibliyografyadan mahrum bir çalışma ortaya koymuştur. Bütün bunların dışında Nefisî çalışmasında Babek'i savunmanın da ötesinde kahramanlaştıran bir üslup kullanmıştır. Bunu da Farsçılık gayreti ile yaptığı hissini vermektedir.

Azeri yazar Ziya Bünyadov'un *VII.-IX.yüzyıllarda Azerbaycan* adlı çalışması ciddi bir çalışma ürünüdür. Ancak Bünyadov'un da yer yer objektifliği bıraktığını görüyoruz.¹² Bünyadov, eserinde genel olarak Babek'i Arap ordularına karşı savaşan bir kahraman olarak nitelemekte, onunla birlikte mücadele edenleri ise vatan şehitleri olarak değerlendirmekte, Babek'i Azerbaycan'ın "Azatlık" mücadelesi veren bir halk kahramanı olarak takdim etmektedir.¹³ Bünyadov'un kitabı Babek konusun da bilimsel bir eser konumunda olmasına rağmen, zaman zaman Babek'i savunma önyargısıyla hareket ettiği izlenimini vermektedir.

Ayrıca Türkiye'de yayınlanmış olan Yusuf Ziya İnan'a ait *Babek isyanı* isimli müstakil bir yayın bulunmaktadır. Fakat bu ki-

¹² Bkz.Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX Asırlarda*, Bakü, 1989, 38.

¹³ Bünyadov, 32.

tap da konjonktürel ve dönemsel ideolojik etkilerin tesiriyle yazılmış ve Babek isyanının bir komünist isyan olduğu tezinden yola çıkılarak objektif kriterler olmaksızın önyargılı bir tavırla kaleme alınmıştır.

Babek ve Hurremiyye konusuyla ilgili yazılmış bir diğer eser ise Hüseyin Kasım el-Aziz'in *el-Babekiyye* adlı eseridir. Yaptığımız çalışma sırasında, Babek isyanı konusunda bu kitap kadar geniş ve ciddi başka bir eser bulunmadığını kanaatine vardık. Yazar bütün klasik ve çağdaş eserlere ulaşmış ve bu konuda çok isabetli yorumlara değinmiştir. Bendeli Cuzî'ye ait *Min Tarîhi'l-Harekâtî'l-Fikriyyeti fi'l-İslam* adlı eser de Hüseyin Kasım'ın eseri gibi dikkatli bir araştırma ürünü olarak ortaya konulmuş bir eserdir ve çalışmamızda önemli ölçüde faydalandık.

Çalışmamızda gerek *M.E.B. İslam Ansiklopedisi* gerek *Diyanet İslam Ansiklopedisi*ndeki konumuzla ilgili Hurremiyye, Babek, Mazdek, Mazyar gibi bazı maddelerden de önemli ölçüde faydalandık.

Kategorik olarak ayırmaya çalıştığımız bu eserlerin dışında çalışmamıza ışık tutan bir çok çalışma bulunmaktadır. Bunlardan çağdaş İslam tarihçilerinden Hasan İbrahim Hasan'ın *İslam Tarihi*, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi* adlı eserler bu konu üzerinde önemli araştırmalar ve yorumlarda bulunmuşlardır. Azerbaycan eski cumhurbaşkanı Ebu'l-Fez Elçibey'in *Tolun oğulları* adlı eserinin giriş kısmındaki yorumları araştırmamız açısından önemli bilgiler ihtiva etmektedir.

Babek'i ne sırf Babek'e düşmanlık düşünceleri içerisinde yazılmış Arap kaynaklarının bakış açısıyla, ne de Farisî ve Azeri gayretle yazılan eserlerde ki mübalağa ile değerlendirmek sağlıklı bir değerlendirme olmayacaktır. Bilakis klasik kaynakları tarihsel kritiklerle değerlendirip, objektifliği onaylanmış ciddi tarihçilerin görüşlerini karşılaştırarak bir sonuca varmanın daha tutarlı ve bilimsel bir yol olduğu kanaatindeyiz.

GİRİŞ

BABEK'İN İSYAN ETTİĞİ BÖLGENİN DURUMU

Babek isyanı 201-222 (816-837) yılları arasında bu günkü coğrafyaya göre İran'ın kuzeybatısı ile Azerbaycan'ın güneyi ve Ermenistan'ın bir bölümünü kapsayan geniş bir coğrafyada yirmi yılı aşkın bir süreçte gerçekleşti ve Abbasilerce bastırıldı. Aynı zamanda Hurremiyye mezhebinin tarihinde gerçekleştirdiği en büyük isyan olan bu ayaklanma, Abbasi Hilafeti, yükselişinin zirvesindeyken gerçekleşti. İsyân helki de bundan dolayı o günlerde her yönüyle güçlü bir devlet durumunda olan Abbasiler karşısında başarısız olmak zorunda kaldı.

İsyânın süresinin uzunluğu, verdiği zararlar ve etkileri gösteriyor ki, eğer bu isyan bu tarih diliminden bir yüzyıl önce veya sonra gerçekleşseydi, belki de Abbasi hilafeti yıkılabilirdi. İsyânın Abbasi hilafetini bu kadar sarsması, gerek Mazdekî, gerek Farisî, gerek Azerî unsurların ortak motiflerini bünyesinde birleştirme becerisindendi.

Bu noktada konuya, Babek'in isyan ettiği coğrafyanın İslam öncesi durumunu ele alarak girmek istiyoruz. İslam öncesi bu bölge dini, sosyo-kültürel, coğrafi durumu ele alınmadan bu isyanın çıkış ve yayılış sebepleri net bir şekilde anlaşılamaz.

Bu bölümde Babek isyanının cereyan ettiği coğrafyanın, İslam öncesi ve İslam sonrası durumunu ana hatlarıyla izah etmek istiyoruz. Bölgenin isyan öncesi coğrafi, siyasi, sosyal ve kültürel durumu bilinirse Babek isyanının daha iyi anlaşılabilceği kanaatindeyiz.

1. İSLAM ÖNCESİ İRAN-AZERBAYCAN BÖLGESİ

Babek'in isyan ettiği coğrafya, İslam fetihleri bu bölgeye ulaşmadan önce genelde İran bölgesine hakim olan ulusların elinde kalmıştır. Merkezi olarak İran'ın kuzeybatısı ve Azerbaycan'ın da

güneyine tekabül eden bu bölge genelde dönemin güçlü devlet yapısına sahip İranlıların başında hangi sülale bulunursa bulunsun, İran toprakları içerisinde addediliyordu.

İslam'dan bu bölge önce İran'da sırasıyla başa geçen Medler, Persler, Partlar ve Sasanîler gibi sülaleler tarafından yönetilmiştir. Bölgeye hakim olan İslam'dan önceki Sasanî Krallığı'nın kurucusu *Babek b. Sâsânî*'dir.¹ Bu ismin incelediğimiz isyanın baş kahramanına ilham kaynağı olduğu söylenilebilir.

Sasanîler, dönemleri boyunca bölgelerine komşu olan ve sınır toprakları üzerinde kendilerine hakimiyet kurmaya çalışan en yakın güç Bizans ile devamlı bir mücadelenin içinde olmuşlardır. Bu iki imparatorluk arasındaki hakimiyet mücadelesi yüzyıllar boyunca sürmüştür.

Bu mücadeleler aynı zamanda civardaki zayıf ve etkisiz devletleri hegemonya altına alma şeklinde de devam etmiştir. Bu bağlamda Kuzey Arabistan'daki Hireliler, kendilerine yakın bölgede olan Sasanîlere bağlanırken, Gassâniler-coğrafya olarak kendilerine daha yakın olan Bizans'a tabi olmuşlar ve himayelerine girmişlerdir.² İki ülke arası yüzyıllardır süren hakimiyet savaşı sadece bu bölgelerle sınırlı kalmamış, Yemen üzerinde de devam etmiş ve deniz yoluyla gönderdikleri kuvvetlerle birbirlerine karşı buralara hakim olma savaşı vermişlerdir.

Dönemin iki büyük gücü olan Sasanilerle Bizans arasında en fazla hakimiyet mücadelesi ve savaşlarının gerçekleştiği bölge, Doğu Anadolu ve özellikle de Azerbaycan bölgesi olmuştur.³ Azerbaycan bölgesi, iki ülke arasında hakimiyet mücadelesi sonucu gerçekleşen savaşlara zemin olmuş ve devamlı iki devletin baskısı altında kalmıştır. Bunun en önemli sebeplerinden biri bu bölgenin iki ülkenin sınır bölgesini oluşturmakla birlikte, esas sebeplerden biri bölgenin o çağ için yakıt ve gemi yapımında hatta savaşlarda kullanılan önemli bir yer altı kaynağı olan petrol gibi zengin bir çok madene sahip olması, ayrıca bölgenin mümbit topraklarından sebze ve meyve gibi o dönem için önemli olan bir çok besin maddesinin üretilmesine ve dahası buranın kuzey-güney ticaretindeki önemli bir konumda bulunması idi. Bu bölge üzerindeki savaşların asıl he-

¹ Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar, İlk Çağ ve Asya Afrika Devletleri*, Ankara, 1996, III. 81.

Sabri Hizmetli, *İslam Tarihi*, Ankara, 1999, 128.

Hüseyin Kasım, 13.

defi bu zengin madenleri ve ticaret yollarını ele geçirmek idi.⁴ Bölgeye sahip olan devlet önemli bir gelir kaynağına sahip olmuş oluyor⁵ ve kuzey güney ticareti ile birlikte doğu batı arasındaki ipek yoluna bağlı ticaretin gelirini de eline geçirmiş oluyordu.

M.609-626 yılları arasında, Sasanî kirası Hüsrev Perviz, Bizans üzerine yaptığı dehşet verici saldırılarla bütün Anadolu'yu fethetmiş, hatta Kadıköy'ü alarak İstanbul'u kuşatmıştır. Hüsrev Perviz buna ilaveten Kudüs'ü ele geçirip, Hristiyanlarca kutsal olan hacı almış, Bizans'ın elindeki önemli bir yer olan Mısır'ı da alarak Bizans'a karşı çok büyük bir üstünlük sağlamıştır.⁶

Bunlara karşılık Bizans Kralı Heraklius m.628 de kiliseden ödünç para alarak İran'a Kuzey Azerbaycan bölgesinden saldırarak cevap vermiş ve Ninive savaşında Sasanileri mağlup etmişti. Hatta İranlıların ateşgedesinde yanan kutsal ateşi söndürmüştü. Daha sonra ise İran'a götürülen kutsal hacı kurtararak Kudüs'e getirmişti.⁷

İslam öncesi bölgedeki dini yapıya gelince, gerek Sasanîlerin gerekse de onlardan önceki sülale olan Partların dinleri Zerdüştlük idi. Bu dine Ateşperestlik de deniliyordu.⁸ İslam'dan önceki İran aristokrasisi çok güçlü idi. Toplum sınıflara ayrılmıştı. Zengin köy ağaları olan Dihkanların toplumdaki zulümleri çok ileri boyutlardaydı. Bundan dolayı buna karşı İran'da bazılarınca İslam öncesi ilk sosyalizm olarak da tanımlanan Mazdekizm inancı doğmuş, kadın ve mal ortaklığını savunmuştu.⁹ Ayrıca Mazdekizm ve Hristiyanlığın mezc edilmesi olarak algılanabilecek olan Maniheizm bölgede yayılmıştı.¹⁰

Bu noktada İslam dönemine dek Arap-İran ilişkilerine değinmek gerekmektedir. Çünkü konumuzun mihverini bölge insanı ile Araplar arası ilişkiler oluşturacaktır. Bu sebep ile bu meselenin tarihi kökenlerinin iyi bilinmesi ve İslam öncesi bu ilişkiye göz atılması gerekmektedir.

Hz. Peygamberin dedelerinden Abdumenaf, Mekke açısından ilk defa dünya ticaret fikrini ortaya atarak Mekke kervanlarının

⁴ George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, trc; Fikret Işıltan, Ankara, 1991, s. 89.

⁵ *Azerbaycan Tarihi, En Kadim Zamanlardan XX. Asra dek*, (Red; Bünyadov) Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü, 1994, s. 238.

⁶ Ostrogorsky, 89, 95.

⁷ Ostrogorsky, 97

⁸ Öztuna, 79.

⁹ Hüseyin Kasım, 53.

¹⁰ Hüseyin Kasım, 132; Mahfuz Söylemez, *Cündişapur*, Ankara, 2003, s. 60.

İran bölgesine rahatça giriş çıkış yapabilmesi için anlaşmalar yapmak üzere İran kısırası ile anlaşmıştı.¹¹ Bu anlaşma sonucunda özellikle Mekkelilerin kervanlarından Rûsûm (gümrük) vergisi alınmıyordu. Böylece bu bölgeyle serbest ticaret sürekli bir şekilde devam ediyordu. Hz. Peygamberin de bu antlaşma çerçevesinde evliliğinden sonraki tüccarlığı döneminde bu bölgeye ticarete gittiği tahmin edilmektedir.¹²

İranlılar, Arapların yaşadığı toprakları kendilerinin hegemonyaları altında bulunan bir eyaletleri gibi görüyorlar ve bazen Yemen de bulunan kendilerine bağlı valileri, bazen de Kuzey Arabistan'daki etkileri altında bulunan kukla devletleri Hirelilerin yöneticileri vasıtası ile bu bölgeyi hakimiyetleri altında tutmaya çalışıyorlardı. Aralarındaki resmi ilişki, büyük bir devlet ile herhangi bir devlete sahip olmayan bedeviler arası ilişki tarzıydı.

II. İSLAM'DAN SONRA İRAN-AZERBAYCAN BÖLGESİ

Babek isyanı, Kuzey-Batı İran ve Güney Azerbaycan bölgelerini merkez edindiğinden, İslam sonrası bu bölgenin durumu konumuz açısından çok önem arz etmektedir. Bundan dolayı bölgenin İslam sonrası tarihine üç ana bölümde kısaca değinmek istiyoruz.

A) Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemleri

Araplar, Hz. Peygamberin peygamberliğinin ilk yıllarında kendi bölgelerine hakim bir unsur olan ve o günlerde Bizans'a karşı inanılmaz zaferler elde eden Sasanîlerin tabiiyetini kabul ediyorlar ve kendilerine yakın buluyorlardı. Bundan dolayıdır ki İslam'ın gelişinden sonra meydana gelen Sasanî-Bizans savaşında ehli-kitap olan Bizans'ın Müslümanlar tarafından desteklenmesine karşı, Mekkeliler Sasanîler tarafını tutmuşlardı. Bunda kendilerini İran'ın tâbileri olarak hissetmelerinin de payı büyüktü. Sasanîlerin o günlerde Bizans'ı yenmeleri üzerine, Müşrikler sevinmiş, Müslümanlar da üzülmüşlerdi. Bu dönemde Rum suresi inmiş ve Bizans'ın yakında galip geleceği belirtilerek, Müslümanlara moral verilmiştir.¹³

¹¹ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, trc; Salih Tuğ, İstanbul, 1989, I, 36.

¹² Hamidullah, I, 63.

¹³ İbnü'l-Esir, I, 479.

Hız. Peygamber 7/629 yılında da komşu devlet hükümdarlarına İslam'a davet mektupları gönderdiği sırada, Sasanîlere de Abdullah b. Huzâfe ile bir davet mektubu göndermiş, fakat o günlerde Bizans'a karşı her cephede büyük bir mağlubiyet alan kısra Hüsrev Perviz mektuptaki "*Allah Rasulu Muhammet'ten Sasanîlerin büyüğüne*" şeklindeki ifade yüzünden "*benim kulum nasıl ismini benden önce yazar*" deyip kızarak mektubu yırtmıştı. Bununla da kalmamış İran'a bağlı Yemen valisi Bâzan'a haber göndererek kendisine mektup gönderen bu insanı tutup huzuruna getirmesini emretmişti.¹⁴ Bu onların Araplara karşı bakış açısını gösteren en açık göstergelerden biridir.

Hız. Peygamberden sonra Hız. Ebûbekir döneminde başlayan fetihler, Hız. Ömer döneminde daha çok Sasanîler üzerinde yoğunlaştı. Bunun en önemli sebeplerinden biri, Bizans imparatoru Heraklius'un bu yeni gücün (Müslümanların) farkına varması ve Yermük savaşı ile birlikte ordularını geriye çekip savunmaya geçmesi olmuştu.

Aslında Heraklius ve Bizans imparatorluğu o günlerde galip güç idi. Sasanîleri her cephede yenmişti ve o günkü dünya coğrafyasında en güçlü devlet başkanı konumundaydı. O, bu yeni güce karşı (Müslümanlara) şiddetle karşı koyması gerekirken, çölden çıkıp gelen bu taze gücün, gücünü nereden aldığını, yaptırdığı bazı araştırmalar sayesinde öğrenmiş ve bu gücün önünde durulamayacağını çabuk fark ederek fazla kayıp vermeden Toros dağları hattına geri çekilmiştir. Çünkü casusları vasıtasıyla Müslüman ordusu üzerinde yaptırdığı araştırmalar sonucu bu ordu ile savaşamayacağını anlamıştı. "*Geceleri âbid, gündüzleri savaşçı, parasını vermeksizin hiçbir şeyi yemeyen, her yere barışla giren, galip gelince zulmetmeyen*" şeklinde tarif edilen bu ordudaki Bedevî muharrik gücünün İslam'ın cihat ruhuyla birleşmesi sonucu ortaya çıkan gücün önemini kavramıştı. Ona yukarıdaki tarifi yapan şahsa söylediği şu sözler önemlidir; "*eğer söylediklerin doğru ise onlar şu ayak bastığın yerlere hakim olacaklardır*."¹⁵ Ve hemen ülkesinin topraklarının bir kısmını Müslümanlara bırakmış ve o meşhur sözü olan "*elveda Suriye*" diyerek İstanbul'a dönmüştür.¹⁶

¹⁴ İbnü'l-Esir, II, 212; Muhammed Hamidullah, *el-Vesâiku's-Siyasiyye*, trc; Vecdi Akyüz, hyy. trz. 158.

¹⁵ Taberî, *Tarihü'l-Ümami ve'l-Mülûk*, Beyrut, 1995, II, 445.

¹⁶ Belazürî, *Fütûhü'l-Buldân*, Beyrut, 1991, 140; İbnü'l-Esir, II, 493.

Heraklius yaptığı bu siyasi manevra ile bu yeni taze gücün yönünün Sasanîlere doğru yönelmesini istiyordu ve bu niyetini de gerçekleştirdi. Ve Müslüman ordularının önünden geriye doğru çekildi. Onun bu siyasi manevrası ülkesinin daha uzun süre yaşamasını sağladı. Böylece Arabistan'dan coşkuyla çıkan İslam'ın ilk fetih dalgası, yönünü Bizans'tan doğuya doğru çevirdi. Bu manevra, İslam fetihlerinin ilk fetih dalgasındaki coşkulu gücünü, Bizans dışındaki topraklarda tüketmesine ve belki de Bizans'ın yaklaşık sekiz asır daha dünya tarihinde kalmasına neden oldu.

Sasanîler ise eskiden kalma geleneksel Araplara yaklaşımları gereği, Arabistan topraklarından kopup gelen bu taze gücü küçümsediler. Böylece bir anlamda Bizans'ın oyununa düştüler ve Müslüman orduları ile amansız bir savaşa girdiler, bunda da başarısız oldular.

Sasanîlerin bu mücadeleye girmelerinin ana nedenlerinden biri yakın dönemde Bizans'tan aldıkları büyük darbelerdi. İslam'ın dünya sahnesine çıktığı yıllarda İran-Sasanî imparatorluğu dünyada zamanının en büyük gücü durumunda idi. Sasanîler, o yıllar kendisine rakip olan Doğu Roma imparatorluğunu yani Bizans'ı her cephede mağlup etmişti. Bizans'ın elinden bir çok bölgeleri almıştı. Suriye ve Mısırdan sonra Anadolu'yu da ele geçirmiş ve Bizans ordularını bütün cephelerde yenip Kadıköy'e kadar dayanmış¹⁷ ve Bizans'ı İstanbul surları içine sıkıştırmışken, Bizanslılar karşısında arka arkaya yenilip geri çekilmek zorunda kalmışlar, hatta en kutsal yerleri olan ateşgedeleri bile ele geçirilmişti.

Bizans'a mağlup olmanın verdiği acıyla Sasanîler, Müslümanlara karşı bilinçsiz bir şekilde saldırıya geçtiler ve arka arkaya sayıları yüz binleri bulan ordular gönderdiler. Fakat her seferinde mağlup oldular. Bu mağlubiyetler Sasanîlere adeta yeni gücün (Müslümanların) önemini algılama yeteneklerini kaybettirdiğinden dolayı daha fazla ve bilinçsizce saldırdılar. Durumun önemini ve bu yeni gücün durumunu fazla irdeleyemeden arka arkaya saldırılarda bulundular.

İşte bu dönemde Bizans'ın Heraklius ile başlattığı karşı saldırılar sonucu ateşperestliğin yayılayıp, İranlıların Hristiyanlıkla yüz yüze kaldığı ve belki de Nasraniliğe tabi olup tarihin seyrinin değişebileceği bir sırada, üçüncü bir güç olan Müslümanlar devreye

¹⁷ Ostrogorsky, 78.

girdiler. İranlılar bu noktada yüzyıllardır savaştıkları Hristiyanlık yerine, bu üçüncü gücü benimseyerek İslam'ı Hristiyanlığa tercih ettiler ve onu kabullendiler.

Hz. Ömer'in hilafet dönemi İslam fetihleri açısından en yoğun ve en başarılı dönem olduğu söylenebilir. Bu dönemde özellikle İran bölgesinde yapılan fetihler çok ilgi çekicidir. Bu fetihlerle birkaç yıl içerisinde yüzyıllardır bu bölgede hakimiyet kurmuş olan Sasanîler tarihe karışmış ve bir daha da bölge yüzyıllar boyunca Fars kökenli bir yönetim tarzına kavuşamamıştır. Bu bölgenin fethine sebeף biraz da Sasanîlerin Müslümanlara karşı bilinçsizce saldırımları olmuştur. Özellikle Kadisiye savaşında Sasanîler varlıklarını yoklarını ortaya koymuşlardı.

Hz. Ömer dönemindeki Kadisiye savaşı öncesi yapılan görüşmeler sırasında İran kralı Yazdicerd, İslam elçilerini aşağılayan konuşmalar yapıyor, bunun yanı sıra Sasanîlerin ünlü komutanı Rüstem, Müslüman elçilere; *"Eskiden beri Arapları yönettiklerini, beslediklerini kavgalarını ayırdıklarını, onları buralara sürükleyen şeyin açlık olduğunu," dönüp gitmeleri halinde onları açlıktan koruyacaklarını ve sevdikleri şeyleri onlara vereceklerini"* söylüyordu.¹⁹

Arap-İran ilişkileri eskiden beri İranlıların kendilerini Araplardan üstün görme esası üzerine kurulmuştu. Arapları aşağılıyorlar, onları yönetilmesi gereken bedeviler olarak tahkir ediyorlardı. Yukarıda aktardığımız Sasanîlerin ünlü komutanı Rüstem'in, Kadisiye savaşı öncesi, yapılan görüşmeler sırasında Müslüman elçilere karşı Arapları kastederek sarf ettiği tahkir edici sözleri, İranlıların Araplara karşı nasıl bir zihni durum içerisinde olduklarını, onlardaki İslam öncesinden gelen bakış açısını göstermesi açısından çok önem arz etmektedir.²⁰

Bütün bunlar gösteriyor ki kendilerinde gördükleri ihtişam ile büyük bir gurura kapılan İranlılar, o dönemde güçlü bir devletleri olmayan ve dağınık halde yaşayan Arapları hiç önemsemiyorlar, küçük ve hakir görüyorlar, onları kendilerinin bir alt sınıfı ve halk tabakası olarak vasıflandırıyorlardı.

Sasanîlerin Kadisiye'deki orduları, bütün kalabalıklığına ve teçhizatına, fillerle desteklenmesine ve İranlıların en önemli komutanı Rüstem'in yönetmesine rağmen sonuçta mağlup oldu ve Rüstem öl-

¹⁹ Belazürî, 255.

¹⁹ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut, 1974, VII, 40.

²⁰ Bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, Beyrut, 1995, II. 465.

dürüldü.²¹ Bunun arkasından başkentleri Medain'de de tutunamadılar.²² Daha sonra Celula'da karşı koymaya çalıştılar.²³ En büyük darbeyi ise *Fethu'l-Fütuḥ* (Fetihler Fethi) denilen Nihavent savaşında aldılar.²⁴ Hazinesi Müslümanların eline geçti. Son Sasanî kralı Yazdicerd ise dağ bayır demeden Hindistan'a doğru kaçıyordu.

Küçük gördükleri Arapların, gözlerinde büyüttükleri kendi imparatorluklarını birkaç yılda yerle bir edip İran'ın önemli şehir merkezlerini ele geçirmeleri ve sonunda Yazdicerd'in İslam orduları önünden çekilip şehirden şehire kaçarken²⁵ bir dağ başında bir değirmenci tarafından öldürülmesi²⁶ ve İmparatorluklarının bir anda yıkılması İranlılarda büyük bir şok meydana getirmişti. Bu mağlubiyeti hazmedememişlerdi. Çok büyük bir şaşkınlığa düşmüşlerdi. Araplara efendi ve yönetici iken, bir anda raiyye, yönetilen olmuşlardı.

Yazdicerd'in arka arkaya gönderdiği on bir ordunun savaşlarda mağlubiyeti sonucu Sasanî devleti tarihe karışması ve bu hızlı fetihlerle Araplar tarafından ülkelerinin istila edilmesi sonucu, İranlılar Arap fetihlerini kin ve nefretle karşıladılar. Savaş meydanında yenilen İranlılar zamanla İslam'ı benimseseler de bu yeni güce (Müslümanlara) karşı tepkilerini değişik boyutlarda sürdürmeye devam ettiler.

Müslüman orduları, İran'a girdikten sonra fetihlerine doğu ve kuzey yönünde iki ana koldan devam ettiler. Kuzey'e giden fatihler İran'ın kuzeybatısına ve Azerbaycan bölgesine doğru ilerlemeye devam ettiler.

Bu bölgeye yapılan fetihlere dikkat ettiğimiz zaman, ilk İslam fetihlerinin kuzeye doğru fazla yayılamadığını, daha çok doğuya doğru yayıldığını gözlemliyoruz. Bunun sebebi gerek Karadeniz gerek Hazar denizi engelinden dolayı kuzeye giden tek yolun Kafkasya bölgesinden geçiyor olmasıdır. Kafkasya ise tarih boyunca aşılması çok zor dağlık ve iklim şartları müsait olmayan ayrıca savaşçı kavimlere sahip bir geçit bölgesi olmuştur. Özellikle Hazarlar bu fetihlerin önünde büyük engel idi. İlk fetih yılların-

²¹ Belazürî, 257.

²² İbn Kesîr, VII, 43; Belazürî, 263.

²³ Belazürî, 265.

²⁴ İbnü'l-Esir, III, 5; Belazürî, 300.

²⁵ Belazürî, 312.

²⁶ Zehebî, *el-İber*, Beyrut, 1985, I, 24.

dan itibaren Müslümanlar bu bölgede çok zorlanmışlar ve yoğun çabalarına rağmen bu bölgeyi aşamamışlardı.

Müslüman Araplar Azerbaycan'a geldiklerinde bu bölgeler Hazarlar, Ermenistan, Bizans ve Sasanîler arasında paylaşılmış idi. Azerbaycan ise Hazar ve İranlılar arasında savaş alanı olmuş ve yağmalanarak katliamlar yapılmıştı.²⁷

Azerbaycan, Ermenistan ve Kafkasya bölgesine ilk İslam fetih hareketinin 21/642 yıllarında Hz. Ömer döneminde bu bölgeye görevlendirilen Huzeyfetü'l-Yeman eli ile gerçekleştiği aktarılır.²⁸ Hz. Ömer 22/643 yılında ise Azerbaycan bölgesine Bükeyr b. Abdullah'ı gönderdi. Gelen Arap ordularına karşı Behram b. Ferahzat'ın, bir isyana teşebbüs ettiğini ve onlara önemli zararlar verdirdiğini görüyoruz.²⁹ Bir yıl sonra Muğire b. Şube'nin de sefer yaptığı bu bölgeye, daha sonra Utbe b. Fergat görevlendirildi.³⁰ Bu dönemde Babu'l-Ebvab, Mukan bölgeleri fethedildi. Yöre halkıyla yapılan savaşlar sonunda bazı anlaşmalar sağlanmıştı.³¹ Hz. Ömer bu bölge insanlarını kitap ehli saymıştı.³² Hz. Osman döneminde bölgede Habib bin Mesleme komutasında ordular görev yaptı.³³

İlk İslam fetihlerinin yapıldığı esnada Azerbaycan bölgesi İran'a yakın olduğu için İran bölgesi içinde mütalaa ediliyordu. Sonraki yıllarda ayrı bir bölge olarak değerlendirilecektir.

B) Emeviler Dönemi

Babek isyanının coğrafyası olan kuzey-batı İran ve Azerbaycan bölgesinin Emeviler dönemindeki durumuna göz attığımızda, genel olarak Cezire eyaleti valiliğine bağlı olarak yönetildiğini görüyoruz.

Bu bölgedeki Hz. Ömer dönemi fetihleri sonrası adil yapılanma Emevilerle birlikte yerini, baskılara bırakmıştı. Bu dönem de bölgeye Arap nüfusu yerleştirilerek, bazı köy ve çiftlikler satın alınıp, iskanlar yapıldı ve yerli halk buralarda Arapların çiftçileri (hizmetçileri) oldu.³⁴

²⁷ Cihangir Zeyneloğlu, *Azerbaycan Tarihi*, İstanbul, 1924, 18.

²⁸ Belazürî, 321.

²⁹ Taberî, II, 539.

³⁰ İbnü'l-Esir, III, 27.

³¹ Belazürî, 322.

³² Hüseyin Kasım, 59; *Azerbaycan Tarihi, En Kadim Zamanlardan XX. Yıla Dek*, 249.

³³ Belazürî, 198.

³⁴ Belazürî, 322.

Bu tip uygulamalar, bölge insanında içten içe nefret uyandırıyor. Gelen Araplar ile bölge halkları arasındaki savaşlar ilk zamanlar hafif iken, sonraları şiddetlendi. Muaviye döneminden itibaren bölgedeki yerel güçler, Emevi ordularına karşı savaşıyorlardı. Ayrıca Emeviler, bölgeye yeni ağır vergiler yüklemeye başladılar. Bölge insanına yapılan Mevalî muamelesi, Hişam b. Abdülmelik'in sıkı vergi politikası yerli toprak sahiplerinde rahatsızlıklar meydana getiriyordu. Abdülmelik b. Mervan ve Mervan b. Muhammet döneminde bölgedeki sert politikalar had safhaya ulaşmıştı. Sonuçta Emevilerin baskıları bölge insanlarının bir anlamda üyanışına ve tepki olarak da yoğun şekilde Şia'ya ve Abbasilere destek olmalarına yol açmıştı.³⁵

Cezire valisi olan Mesleme b. Abdülmelik'in 91/710 yılında öncü kuvvet komutanı olarak gönderdiği Haris b. Ömer et-Tâi Azerbaycan'da yaptığı fetihlerde bir çok esirler aldı.³⁶ Ayrıca Mesleme buralarda ki bir çok şehir ve kaleleri fethetti.³⁷ Babu'l-Ebvâb bölgesine kadar ulaştı ve bir çok yerleri talan edip şehirleri yıktı.³⁸ Azerbaycan üzerine tekrar yürüyen Mesleme, 110/ 729 da burada Türklerle savaştı onları yendi ve bu gazaya Tin Gazası denildi.³⁹

Bu dönemde bölgeyi elinde tam olarak tutamayan Emevilerin, bölgeye hakim olmak isteyen Hazarlar ile mücadelesi hat safhaya çıkmıştı.⁴⁰ Bölgeye Cerrah b. Abdullah görevlendirildi. Cerrah'ın orduları bölgede savaşırken müthiş bir yenilgiye uğradılar. Komutan Cerrah öldürüldü. Emevi orduları 112/731 de Erdebil, Diyarbakır, Musul'a kadar geri çekilmek zorunda kaldı. Olayları duyan halife Hişam çok endişelendi ve tekrar kardeşi Mesleme'yi bölgeye gönderdi.⁴¹

Mesleme'nin 113/732 de Türk hakanının ülkesine girerek şehir ve kaleler fethedip bir çok asker öldürüldüğünü, bir çok esirler aldığını, Lencer dağı yakınında Hakanın oğlunu öldürdüğünü,⁴²

³⁵ Bkz. Mehmet Azimli, *Abbasi Dönemi Şii Karakterli İsyanlar*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) . Konya 1994,

³⁶ Muhammed Hudaribek, *Muhadaratu't-Tarihü'l-Ümami'l-İslamiyye*, Beyrut, 1986, 541.

³⁷ İbn Kesîr, IX, 82.

³⁸ Taberî, IV, 129.

³⁹ İbn Kesîr, IX, 259.

⁴⁰ Arthur Koestler, *Onüçüncü Kabile*, İstanbul, 1993.

⁴¹ Taberî, IV, 139.

⁴² Taberî, IV, 149, İbn Kesîr, IX, 304.

Derbent bölgesine kadar ilerleyerek burayı tahkim ettiğini sonra da yeni bir mağlubiyetten korkarak tedbir olarak, geri dönüp orduyu sağlama aldığı⁴³ görüyoruz.

Sonraki yıllarda Emevi ordularının buraya akınları ve devletin bu bölgeyle ilgili problemi devam etti. Diğer fütuhat bölgelerinde fetihler hızlı bir şekilde ilerlerken, bu bölge aşılıp Kafkasların kuzeyine bir türlü geçilememiştir. Bunda coğrafi şartların ve savaşçı kavimlerin tesiri yanında, biraz da Emevilerin yanlış politikalarının da tesiri vardır. Emeviler döneminde bu bölge meselesi, kangren halini almış yüz binlerce dirhem harcanarak ve on binlerce asker gönderilerek halledilmeye çalışılmıştır.⁴⁴ Meseleyi silahlı çözümden farklı bir şekilde düşünemeyen ve halkı aşağılayan Emevi yönetimi yıllar boyunca meseleyi böyle zecri zorba yöntemlerle çözmeye çalışmıştır.

Halbuki o yıllarda gerek kuzey Afrika gerek doğuda devam eden, Emevi fetihleri bir gerileme olmaksızın aynı hızla sürüyor ve Emevi orduları Batıda Fransa sınırlarına, Doğuda Çin sınırlarına ulaşıyordu. Fakat Azerbaycan, Ermenistan bölgelerinde bir türlü başarı sağlanamıyordu. Emevilerin bölgedeki fetih politikası tamamen iflas etmiş, o günlerdeki Emevilerin en güçlü komutanı durumunda olan Mesleme b. Abdülmelik bile bu bölgede aciz kalmıştı. Çünkü bölge tahlil edilmeden dayatmacı yöntemlerle, halkın tepkisi önemsenmeyerek her şeyin kılıçla halledilebileceği düşünülerek, şehirler yakılarak, yıkılarak insanlar aşağılanarak, zulmedilerek ve bölge halkının büyük tepkisini çeken nüfus iskanları yapılarak ele geçirilmeye çalışılmıştı. Sonuçta da Emeviler bir türlü bu bölgeyi aşip kuzeye Kafkaslara ulaşamamışlardı. Hatta dönem dönem malubiyetler tadıp, toprak kaybına uğramışlar ve Diyarbakır'a kadar çekilmek zorunda kalmışlardı.

Dört halife ve Emeviler döneminde üzerlerindeki şoku atlatan ve fetihlerin bölgede kalıcı olduğunu gören gerek güney Azerbaycan gerek kuzey İran bölgesi insanları, tepkilerini muhalefet hareketlerini destekleyerek ortaya koydular. Bu bölgede Arap kültürünün yayılmaması için çok çalıştılar. İmparatorlukları yıkılmış ve bir anda esir bir millet durumuna düşmüş olan bölge insanı, isyan edemeseler de tepkilerini bu şekilde ortaya koymaya çalıştılar.

⁴³ İbnü'l-Esir, V, 173.

⁴⁴ Geniş bilgi için Bkz. İsmail Hakkı Atçeken, *Devlet geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik*, Ankara, 2001, 165 vd.

Sonraki yıllarda değişik zamanlarda ortaya çıkan Şii isyanlarına en büyük desteği bu bölgelerden buldu. Bundan dolayı bu bölgelerde ortaya çıkan isyan hareketlerinin benzerlerini ne Mısır, ne Afrika, ne de diğer bölgelerde bulabiliyoruz.⁴⁵ Bölge, İslam sonrası muhalefet hareketlerine destek verdi. Özellikle İran ve Azerbaycan bölgelerinden gelen mevalilerin doldurduğu Kufe şehri⁴⁶ bu işin öncülüğünü yapıyordu.

Çoğunluğunu mevalinin oluşturduğu Kufe şehri, Muaviye'ye karşı Hz. Ali'yi desteklemişti. Hz. Hasan orada halife ilan edilmişti. Hz. Hüseyin Kufe'lilerin teşviki ile hilafet için yola çıkmış ve şehit olmuştu. Hz. Hüseyin'e destek adına ortaya çıkan Tevvabûn isyanı Kufe'den çıkmıştı. Muhtar es-Sekafi Kufe'yi merkez edinmişti. Nihayet Zeyd b. Ali Kufe'lilerin teşviki ile orada isyan etmişti.⁴⁷

Dört Halife döneminden sonraki yıllarda Emevilerin takip ettikleri ırkçı Arapçılık siyaseti, İran bölgesinden olup da yeni dine giren, fakat soyundan dolayı küçük ve hor görülen ve mevalî denilen insanlarda, kine dönüştü. Emeviler, bu insanları küçük görüyor, bunlarla kız alış verişini yasaklıyordu.⁴⁸ Meseleyi, mevalî için ayrı camiler açmaya kadar götürüyorlardı. Daha sonraki yıllarda özellikle doğudaki divanların Farsça yazımı yasaklanıyor ve Arapça'ya çevriliyordu.⁴⁹ Bunun gibi olaylar sonucu bu insanlar muhalefet hareketlerini destekliyorlar ve bu sebeplerle, mevalî de Arap milliyetçiliğine karşı bölgesel milliyetçilik geliyordu.

C) Abbasiler Dönemi

Emeviler döneminin sonlarında bölge insanı alttan alta Abbasi devrimine destek oluyordu. Buna bir de Emevilerin mevaliye yaptıkları zulüm eklenince bölge halkı bütün güçleriyle Abbasi isyanına destek oldular.⁵⁰ Kendilerini bu isyanla ifade etmek istiyorlar, kendilerine yapılan zulümlerin ve içlerindeki Sasanî özleminin bu isyanla biteceğini umuyorlardı.

Abbasi devletinin kurulmasını organize eden Muhammet b. Ali Humeyme'de naiplerini Abbasi davetine çağırmak için beldelere

⁴⁵ Ahmed Çelebi, *Örnek Halifeler Dönemi*, trc; H. Fehmi Ulus, İstanbul, 1997, 34.

⁴⁶ Bkz. Mahfuz Söylemez, *Kûfe*, Ankara, 2001.

⁴⁷ Azimli, age, 16.

⁴⁸ Söylemez, age, 295.

⁴⁹ Belazürî, 298.

⁵⁰ Hasan İbrahim Hasen, II, 87.

gönderirken en fazla çalışacakları ve güvenecekleri yerin İran bölgesi olduğunu belirtmiş, böylece bu bölgenin Emevilere muhalefet etmede önder durumda olduğunu tespitini yapmış ve Abbasileri bölge insanındaki bu tepkiselliği kullanmaya çağırmıştı.⁵¹

Abbasi-ler başlangıçta kendilerinin fikirlerine muhalif fırkalardan da Abbasi hareketine destek ve yardımlarını aramışlardır. İşte bu çerçevede İran ve Azerbaycan bölgesinde hakim bir zümre olan Babek'in içinde bulunduğu fırka olan Hürremîlerden de faydalanmışlardır.⁵²

İranlılar, Emevilerin zulmü altında iken kendileri gibi aynı şekilde Emevilere muhalif olan ve mücadele eden Haşim oğullarına destek vermeye başlamışlardı. Hz. Hüseyin'in devrik İran kralı Yazdgerd'in kızı Şehribanu ile evlenmesi sonucu İranlılar bu aileyi kendilerine yakın bulmuşlar, Hz. Peygamber nesli adına hareket eden Abbasilerle desteği de bu sebeple artırıyorlardı. Çünkü onlara göre Hz. Peygamber nesli ile kendilerinin kutsallık izafe ettikleri Sasanî imparatorlarının soyu birleşmişti. Abbasiler bunu İran bölgesindeki propagandalarında kullanacaklardır. İranlıların Şia'ya bu kadar destek vermelerinin ardında yatan gerçeklerden biri de buydu.⁵³

İçten içe büyüyen bu nefreti, Abbasiler en iyi bir şekilde değerlendirdiler. Zaten mevalî de Emeviler dönemi boyunca muhalefet hareketlerini destekliyorlardı. Abbasi hareketinin ve isyanının en önemli yürütücüsü İranlı Ebû Müslim Horasânî, İranlıların içlerinden çıkardıkları ve Emevilere karşı İranlıların öcünü alan bir sembol haline gelmişti. Ebû Müslim, bölge insanının ezilmiş onurlarını ayağa kaldırmıştı. Bundan dolayı İranlılar arasında yoğun bir destek bulmuştu. Ebû Müslim, onlar için eski ihtişamlarına kavuşturacak adeta bir mehdi idi. Ebû Müslim, bu sevgiyi kazanmak için bölgedeki bütün köyleri dolaşarak isyana destek sağladı. Böylece Abbasi isyanı bölge insanı için hedeflerini gerçekleştirmenin bir yolu olarak ortaya çıkıyordu.⁵⁴ sonuçta bölge halkı coşkulu bir şekilde bu isyana destek vermeleriyle Emeviler bu isyan seline dayanamayıp tarih sahnesinden silindiler.

⁵¹ Hudari Bek, 14.

⁵² Nadir Karakuş, *Ebû Müslim Horasânî Kişiliği ve Faaliyetleri*, Konya 1996, (Basılmamış Doktora Tezi) 99.

⁵³ Hasan İbrahim Hasen, II, 299.

⁵⁴ Abdülaziz, Duri, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, trc; Sabri Orman, İstanbul, 1991, 74.

Abbasiler kurulduktan sonra Ebû Müslim Horasânî'nin devlet içinde sıvrılması üzerine Abbasi devleti için tehlikeli görülüp ikinci Abbasi halifesi Ebû Cafer Mansur tarafından bir hile ile öldürülmesi⁵⁵ sonucunda İranlılar bir anda kendilerini ihanete uğramış hissettiler. İranlıların Abbasileri desteklerken ön plana çıkarmış oldukları Ebû Müslim Horasânî'nin Ebû Cafer Mansur tarafından devletteki iki başlılığı önlemek gayesi ile ortadan kaldırılması, bölge insanında biraz da Sasanî geçmişlerinin özlemi ile Abbasilere gösterdikleri yoğun sevgiyi bir anda nefrete dönüştürdü. Artık İran kökenli Mevaliler ve eski Sasanî ihtişamını özleyen İranlılar Ebû Müslim Horasânî adına isyanlara başladılar.⁵⁶

İranlıların Ebû Müslim'e sevgisi o kadar büyüktü ki onun ölümü üzerine ortaya onun adına bir fırka çıktı. Buna *Müslimiyye* dendi. Daha sonra Ebû Müslim'in kızı Fatıma'dan dolayı çıkan fırkaya *Fatımiyye* denildi. Bu fırkalar Hurremiyye'nin ilk nüvelerini oluşturdular. Farklı görüşleri ve isimleri olsa da arka arkaya patlak veren ve Ebû Müslim'in adını kullanan bu isyanlardan bazıları *Mukannaiyye*, *Cavidaniyye*, *Hurremiyye* ve son olarak da *Babekiyye* gibi isimler taşımışlardır.

Abbasiler döneminde bölgede ki düzensizlik ve sömürü devam etti. Hilafetin bölgeye yeterli önemi göstermemesi ve halkın gerek vali gerek yeni gelen Araplar tarafından zulme uğraması tepkileri büyüttü. Halk güvensizlikten ötürü büyük kabile şeflerine veya valilere topraklarını teslim etmek zorunda kalıyorlardı. Abbasiler döneminde meydana gelen bu tür olayların ve eskiden beri nesilden nesile süzülüp gelen tepkisellik duygularının sonucu ortaya çıkan Babek isyanı o dönemin en büyük isyanı olmuştur. Sonuçta hareketin önderi Babek bölge halkının milli önderlerinden biri haline gelmiş ve bu isyan o dönem isyanları içinde devleti en fazla tahrip edeni olmuş, ancak yirmi yıllık bir süreçte bastırılabilmiştir. Dolayısıyla bu isyan hilafete verdiği büyük zararlardan dolayı Abbasilerin yıkılış sebepleri arasında sayılmıştır.⁵⁷

Abartılı gibi gözükse de Abbasilerin yükseliş döneminin bu isyanla sona ermesi, devletin duraklama ve gerilemeye yüz tutması hilafetin bir daha istikrar sağlayamaması açısından düşünüldüğünde bu iddia da doğruluk payı bulunmaktadır.

⁵⁵ İbnü'l-Esir, V, 468.

⁵⁶ Karakuş, 252.

⁵⁷ Elçibey, 36.

BİRİNCİ BÖLÜM

BABEK İSYANI'NIN TARİHSEL ARKA PLANI

Bu bölümde Babek isyanını gerçekleştiren Hurremiyye fırkasının kökeninden, İslam öncesi ve sonrası durumundan, benzer düşünce taşıyan fırkalardan, ortaya çıkış sebeplerinden, fikirlerinden ve Babek isyanı öncesi Hurremiyye'nin gerçekleştirdiği isyanlardan bahsetmeye çalışacağız. Böylece Babek isyanının karakterinin daha anlaşılır bir şekilde ortaya çıkacağı kanaatindeyiz.

I. HURREMİYYE HAREKETİ'NİN KÖKENİ

A) Mazdekizm

Hurremiyye, tarih boyunca bir çok adlarla anılmıştır. Bu adları genel bir sınıflamaya tabi tutarsak; *"İslam öncesi Hurremiyye"* ve *"İslam sonrası Hurremiyye"* olarak ikiye ayırabiliriz.

İslam öncesi Hurremiyye diyebileceğimiz grup, İslam'ın İran ve Azerbaycan bölgesine gelmeden önce bu bölgelerde ortaya çıkmış ve İslam sonrası Hurremiyye'nin fikirlerine kaynaklık etmiştir. Bu grup Mazdekizm diye adlandırılmaktadır.

M.488-498 yıllarında İran'da Sasanî imparatorlarından Kubat döneminde ortaya çıkan Mazdek isimli bir şahıs,¹ tarihte ilk defa sosyalist fikirleri ortaya attığı belirtilen kimsedir. O, Komünist bir toplum modeli öneren militan sosyal-reförmist bir liderdir.² Mazdek'in fikirlerini, dönemin Kısrası Kubat kabul etmiş³ ve bu akım Kubat tarafından desteklenmiştir.⁴

¹ Taberî, I, 419.

² Nicholson Reynold, "Mazdak" *Encyclopædia Of Religion And Ethics*, Edinburgh, 1915, VIII, 508.

³ Gazali, *Fezaihu'l-Batıniyye*, Kuveyt, trz, 15.

⁴ Guidi, Michelangelo, "Mezdek" *İA*, İstanbul, 1979, VIII, 205.

Mazdekîleri, Hurremîlerin öncüleri olarak tanımlayan İbn Nedîm, bunların Cibal, Azerbaycan, Ermenistan, Deylem, Hemedan bölgelerinde ortaya çıktıklarını, Mazdek'in bunların lideri olduğunu, haram-helal mefhumlarını tanımadıklarını, mal ve kadın ortaklığını savunduklarını ve Kisra Enuşirvan zamanında bunların yok edildiklerini⁵ ifade eder.

Mazdekizmi akımının kurucusu olan Mazdek, insanlar arası düşmanlıklara sebep olan mal ve kadının toplumun ortak malı olması gerektiğini savunuyordu. Bununla toplumsal kavgalara son verilebileceğini düşünüyordu.⁶ Mazdek ve taraftarları, insanlar için nihai hedefin lezzet ve zevk olduğunu, bundan dolayı yeme, içme ve kadınlar konusunda zorba yöntemlerle ortak kullanım gerektiğini savunmuşlar ve bunu uygulamaya başlamışlardı.⁷

Mazdekîlerin, o dönemdeki taşkınlıkları meşhurdur. Halkın, özellikle de aristokratların evlerine saldırıp kadın ve kızlarına zorla sahip oluyorlar ve onları zor kullanarak bekarlarla evlendiriyorlardı.⁸ İnsanların mallarına saldırıyorlardı. Toplumsal yapılar da pek görülmeyen bir şekilde misafirlerine kadınlarını ikram ediyorlar ve eş değişiminde bulunuyorlardı.⁹ Buna ilk komün hayatı veya komünizm'in ilk şekli denilebilir.¹⁰

Mazdek taraftarlarının bu şekildeki davranışları çok kısa ömürlü olmuş, ve tarihte adillığı ile meşhur olan Enuşirvan, babası Kubat'tan sonra iktidarı ele geçirerek, Mazdek'e inananlara karşı şiddetli bir savaş açmış ve bu fikirleri savunanların hepsini ortadan kaldırmıştır.¹² Fakat kısa süreli de olsa Mazdek taraf-

⁵ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, Beyrut, 1997, 416.

⁶ Taberî, I, 420.

⁷ İbn Nedîm, 416.

⁸ İbn Kuteybe Dineverî, *el-Mearif*, Beyrut, 1970, 292.

⁹ Nizamülmülk, *Siyasetname*, trc:Nurettin Bayburtluğil, İstanbul, 1987, 262.

¹⁰ Mazdekizm'deki bu kadına bakış olayı, şu anda Şiada bulunan muta'ya benzetilse de bu mümkün gözükmemektedir. Mazdekîlerin uygulaması muta'ya benzememektedir. Çünkü muta'da bir çok şartlar bulunmakta, Mazdekizmdeki gibi ortak kullanım diye bir durum bulunmamaktadır. Ayrıca mutada nikah vardır, iddet beklenir, mehr vardır. Fakat İslam dünyası içinde mutayı bu gün genelde sadece bu bölge halkının kabul etmesi, belki de bu eski anlayışın tesiriyle olabilir. Ancak bu noktada Arapların da o dönemde mutayı uygulamasının Sasanî etkisiyle olup olmadığı da ayrı bir araştırma konusudur. Belki de bu Mazdekî anlayışın, bölge halkının mutayı daha kolay kabul etmesinde bir etkisi olduğu söylenilebilir. Bkz. Margaliout D. S., "Hurremiyye", *İA*, İstanbul, 1979, V, 597; Buhl Fr., "Muta", *İA*, İstanbul, 1979, VIII, 852.

¹² Nizamülmülk, 261.

tarlarının uygulamaları İran'da bundan sonraki benzer hareketlere ilham kaynağı olmuştur. Bundan etkilenenlerden biri de Hurremiyye/Babekiyyedir ve bu fırka Mazdek'in fikirlerini temel alan bir hareket olarak tarihteki yerini almıştır.

Mazdek'in öncülük ettiği Mazdekizm, her ne kadar İslam'ın İran'a gelmesinden önce ortadan kaldırılmışsa da, değişik adlarla bu bölgedeki varlığını ve etkisini sürdürmeye devam ettirmiştir. Tarihçiler genellikle, Hurremiyye'nin İslam öncesi Mazdekizm'in görüşlerini tevarüs ettiğini belirtirler. Bu sebeple Hurremîler, "*İslam'dan sonraki Mazdekîler*" olarak isimlendirilmektedirler.¹³

Mazdekîler "*ilk Hurremîler*" diye isimlendirildiği gibi,¹⁴ İslam sonrası ortaya çıkan Hurremiyye de Mazdek ile benzer görüşleri savundukları için "*yeni Mazdekîler*" diye isimlendirmektedir.¹⁵ Ve Hurremiyye'nin Mazdek'in bir nevi devamı ve onun bir ürünü ve sonucu olduğu düşüncesini belirtmektedir.¹⁶

Bazı araştırmacılar, "*Hurremiyye'nin siyasi olarak ortaya çıktığını ve Mazdek ile alakası olmadığını, bunları eski İran Mazdek ve taraftarları ile ilişkilendirmenin tarihi bir esası olmadığını, bunların tepkisel olarak ortaya çıkmış olan bir fırka olduğunu*"¹⁷ belirtmektedirler. Ancak kanaatimizce bu görüş pek tutarlı gözükmemektedir. Aksine, Hurremiyye'nin Mazdek'ten etkilendiği kesindir ve tarihi kökenleri mevcuttur.¹⁸ Çünkü bu görüşü esas aldığımız takdirde Hurremiyye'nin inanç ve görüşlerinin Mazdek ile benzerliği konusuna izah getiremeyiz.

B) Ebû Müslim Horasânî

Müslüman orduları tarafından fethedilmeden önce İran'daki Sasânî imparatorluğu, zamanın iki süper gücünden biriydi. İranlılar, tarihlerinde İskender'in istilasını da dahil hiçbir zaman, İslam orduları karşısındaki uğradıkları şekilde bir malubiyet görme-

¹³ Nefisî, 18.

¹⁴ Hüseyin Kasım, 17.

¹⁵ Mohamed Rekaya, "Le Hurrem Din", *Studia Islamica*, LX, Paris, 1984, 5.

¹⁶ Naile Velihanlı, *Arap Hilafeti ve Azerbaycan*, Bakü, 1993, 55.

¹⁷ Margoliout, V, 596.

¹⁸ Abdülaziz Duri, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, trc; Sabri Orman, İstanbul, 1991, 74.

mişlerdi. Daha önce bölgede gerçekleşen istilalar geçici ve sathi olmuştu. Müslüman ordularının fethi ise İranlıların zirvede oldukları bir dönemin ardından ve hiç önemsemedikleri bir millet olan Araplar tarafından ve üstelik kalıcı olarak gerçekleştirilmişti. Müslüman fetihlerinden hemen önce Sasanîlere büyük darbeyi vuran Bizanslılar bile, Sasanileri tamamen ortadan kaldırmayı ve bu topraklarda kalıcı olmayı düşünmemişler, yabancısı oldukları Sasanî topraklarından çekilmek zorunda kalmışlardı.

Bundan dolayı köklü bir medeniyete ve dine sahip olan bölge halkları, İslam'ı kabullenmelerine rağmen, yeni dini tam özümşeyememişler, sürekli bir şekilde eski görkemli günlerinin özlemini çekmişler ve tepkilerini bu yeni dine ve fatihlerine karşı girilen her türlü isyan hareketlerini gizli ve açık bir şekilde desteklemek şeklinde ortaya koymuşlardır. Özellikle dini statülerini kaybeden din adamları, soylular bu mücadeleye ideolojik olarak girerken, fakir halk sınıfları da ekonomik nedenlerle dahil olmuşlardır.¹⁹

Emeviler döneminde muhalefeti temsil eden Şia isyanlarında bölge insanının desteğini ve katılımını görüyoruz. Ayrıca bu muhalefet arzusu ile kendilerinin adeta bir sözcüsü konumundaki Ebû Müslim Horasânî'nin komuta ettiği Abbasi ordularına coşkuyla katılmışlardır. Bölge halklarının arzuları, bir anlamda bu isyanlara yardım ederek, kurulu düzeni zayıflatıp, eski siyasi düzeni tekrar getirme arzusu şeklinde ortaya çıkıyordu. Abbasi hareketinin başarıya ulaşması, Farisî kültürünün ve milletin davası adına çalışan bu gruplar için kendilerini ifade etme vesilesi oldu. Onlar Abbasi isyanıyla birlikte bu şekilde bir devletin ortadan kaldırılabilceğini anladılar. Bu düşünce de onlara eski Sasanî düzenine ulaşma yolunda bir umut verdi.²⁰

Bu noktada şunu ifade etmek gerekir. Emevilerin başkentleri, Bizans'a yakın bir bölgede olduğu için Bizans'ın tesirine girerken, Abbasiler de başkentleri Bağdat'ı Sasanîlerin başkenti Medain'e ve İran'a yakın bölgeye kurarak Sasanî tesirine girdiler. Fakat Abbasiler, Emevilerin Bizans'tan etkilendiğinden kat kat fazla bir şekilde İran'dan etkilendiler. Bunun sebebi ise Emeviler, Bizans ile hem

¹⁹ Cem Zorlu, *Abbasilere Yönelik Dini Ve Siyasi İsyanlar*, Ankara, 2001, 123.

²⁰ Abdülaziz Dürî, *İlk Dönem İslam Tarihi*, trc; Hayrettin Yücesoy, İstanbul, 1991, 130.

savaşıyorlar hem etkileniyorlar ve bu arada da Bizans kurumlarını ihtiyatlı bir şekilde tevarüs ediyorlardı. Abbasiler ise devletlerini bölge halkıyla birlikte kurduklarından, onlara karşı farklı duygusal bağları vardı. Bu nedenle Abbasi hilafeti Sasanî kültürüne karşı tamamen savunmasız kaldı ve kendini koruyamadı.

Nitekim Abbasi devleti kurulduktan sonra bu yeni devletin kurumlarına Sasanî kültürü hakim oldu. Adeta ismi değiştirilmiş eski Sasanî düzeni kurulmuştu. Bunda Abbasilerin devrimlerini yaparken bölge insanından aldıkları yoğun yardımlardan dolayı kendilerini onlara karşı borçlu hissetmelerinin etkisi vardı. Bundan dolayı Sasanî kurumları, Abbasi devlet kurumlarının içini doldurdu. Bunu da bürokrasiye hakim olan, Bermeki sülalesi gibi Fars kökenli aileler yoluyla gerçekleştirdiler.

Abbasilerde bu durumun ilk farkına varan halife, Mansur olmuştu. Bu gidişe son vermek amacıyla o dönemde İranlıların sembol ismi Ebû Müslim Horasânî'yi öldürerek bölge halkına sert bir cevap vermişti. Ancak bölge halkı bu harekete karşı değişik isyanlarla cevap vereceklerdir. Bu isyanlardaki ağırlıklı yapılanma, Ebû Müslim Horasânî'nin öldürülmesine tepkiydi.

İranlılar bununla da kalmadılar. Kendi bünyelerinden çıkan bir yönüyle Farisî karakter taşıyan isyanların dışında Sicistan ve Horasan da ortaya çıkan Harici, Deylem ve Horasan da ortaya çıkan Şiî, ayrıca Abdülcebbar b. Abdurrahman ve Cevher b. Merrar gibi muhalif komutanların çıkardıkları siyasi içerikli isyanları da desteklediler.²¹

Ebû Müslim Horasânî adına çıkan bu isyanlar, İran bölgesinin sosyal mozaiğini oluşturan insanların birlikte hareketleri ile oluşmuş ve her grup kendi davası için bu hareketleri destekleyerek kendisini bu hareket içinde ifade etmeye çalışmıştır. Bu gruplar içinde eski İran dinleri olan Mazdekizm, Zerdüştlük ve Maniheizm'i savunanlar olduğu gibi, İslam'ın bölgeye gelmesini hazmedemeyen sosyal ve ekonomik bakımdan ezilen geniş halk kitleleri de bulunuyordu. Bunlar, kendilerine yapılan zulümleri ortadan kaldıracak bir kurtarıcı olarak algılanan Ebû Müslim Horasânî'nin bir mehdi olarak geri geleceğine inanıyorlardı.

Abbasilerin iktidara gelmesiyle ekonomik olarak durumlarının düzeleceğini bekleyen grupların durumu daha da kötüleşmişti.

²¹ Zorlu, 125.

Bu sebeple bu isyanlara destek veren alt tabakadan insanlar, siyasi olarak Arap sultanından kurtulmanın yanı sıra, yerleşik büyük toprak sahibi Dihkanların zulmünden de kurtulmayı düşünüyorlardı. İlginç olan husus; alt tabaka bu nedenlerle bu isyanlara destek verirken, Abbasi devletinin baskısından kurtulmak adına bir kısım Dihkanlar da Ebû Müslim adına çıkan bu isyanlara destek veriyorlardı. Böylece, arka arkaya meydana gelen Sünbaz, İshak ve Üstasiz gibi isyanlar, hem halk hem de büyük toprak sahipleri olan Dihkanlar tarafından desteklendi.²²

Bu isyanlar genelde Ebû Müslim Horasânî'nin öldürülmesinden sonra ortaya çıkmış ve onunla duygusal ve dini yönden bağları olan isyanlardı. Bu dönemde Azerbaycan bölgesinde ve İran'ın Cibal, Hemedan, Masebazan²³ gibi yörelerdeki isyanlarda bu motifleri rahatlıkla görmek mümkündü. Bölgedeki eski Sasanî kültürünü diriltmeye çalışan Şuubiyye hareketi de Abbasilere karşı yapılan kültürel saldırılar yaparken, diğer grupların gerçekleştirdiği isyanlara da fiili yardımlar yapıyordu.²⁴

C) Hurremiyye'nin Adı ve Anlamları

Babek'i destekleyen isyancı gruba Babekiyye denmekle birlikte Babek'e kadar olan dönemde ve sonrasında da aynı fikirleri taşıyan fırkaların tarihte kullanılan en meşhur ismi Hurremiyye'dir. Bu isim, gerek İslam öncesi gerek İslam sonrası dönemde şüyu bulan ve bazen farklı isimler taşıyan grupların ortak ismidir. Benzer fikirleri taşıyan fırkalar için, en çok kullanılan isim budur.

Hurremiyye kelimesinin kökenlerini araştırdığımızda bu fırkanın isimlendirilmesi konusunda değişik görüşlere rastlıyoruz. Aktaracağımız farklı sebeplerden dolayı bu isimler fırkaya verilmiştir. Kelimenin kökeni konusunda bize ulaşan bilgileri üç kategoride değerlendirebiliriz;

1. Fırkanın düşünce yapısı, fırkanın isimlendirilmesinin sebeplerinden biridir. Hurremiyye fırkasında bulunan, kadınları ve malları toplumun ortak malı görme eğilimi bu isimlendirmede

²² Marshall G. S. Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, trc; Heyet, İstanbul, 1993, I, 269.

²³ Rekaya, 43.

²⁴ D. B. Macdonald, *Şuubiyye, İA*. İstanbul, 1979, XI, 585.

etkili olmuştur. Bazı yazarlara göre Hurremiyye kelimesinin anlamından dolayı fırkaya bu isim verilmiştir. Hürrem kelimesi Farsça'da "*Hoş güzel, zevke uygun*" anlamına gelmekte; Hurremiyye fırkası da Mazdekî fikirleri benimsediğinden ve her türlü zevki mubah addettiğinden²⁵ bu ismi almıştır denilmektedir.²⁶

Yakut el-Hamevî "*Hurremî, şehvetlere uyan ve bunları helal edinen anlamındadır.*"²⁷ diyerek bu görüşe katılmaktadır. Sem'ânî "*Hurremî kelimesi hoş anlamındaki kelimedenden türetilmiştir. Çünkü bu mezhep her şeyi hoş ve mubah karşılamıştır. İçkiyi ve diğer haramları mubah saymıştır. Bu halleriyle Hurremîler Kubat döneminde ortaya çıkan ve kadınları ve malları toplumun ortak malı görme eğiliminde olan Mazdekîlere benzerler.*"²⁸ şeklinde görüş bildirir.

İbnü'l-Esir, "*Hürrem*" kelimesi –tenasül organları için kullanılan– ferc kelimesi ile eşanlamlıdır. Bu kelimenin bu fırka hakkında kullanılması anne ve kız kardeş ile evliliği mubah gördükleri içindir. Hatta bu fırkanın ismine "*Dinu'l-Ferc*" (Ferc dini) denilmektedir.²⁹ Bu fırkaya dahil olanlar "*Hürremdiniyye*" şeklinde anılmaktadırlar. Onlar haramları helal gördükleri için bu isim onlara verilmiştir. İslam öncesi Mazdekîlere benzemektedirler.³⁰ demektedir.

2. Bazı yazarlar, fırkanın gelişmesini sağlayan şahıstan dolayı da bu fırkaya Hurremiyye dendiğini, bu ismin Hurremiyye'nin öncüsü kabul edilen İslam'dan önceki Mazdek'in öldürülmesinden sonra kocasının dinini yaymaya çalışan karısı "*Hurrema*" dan geldiğini belirtirler.³¹ Sonraki yıllarda bu isim, Hurrema'nın çevresinde bulunanlara verilmiştir.³² Başka bir görüşe göre ise bunlara bu ismin verilmesinin sebebi, ataları "*Hüseyin b. İdris el-Ensari el-Hurremî*" den dolayı olduğu rivayet edilmektedir. Bu adam "*İbni Hurrem*" diye de meşhurdur.³³

²⁵ Şakir Mustafa, *Devletü Beni'l-Abbas*, byy., trz., II, 239.

²⁶ Bkz. Nuveyrî, *Nihayetu'l-Ereb*, byy, 1984, XII, 248.

²⁷ Yakut el-Hamevî, *Mucemu'l-Buldân*, Beyrut, 1995, II, 414.

²⁸ Sem'ânî, *el-Ensab*, Beyrut 1988, II, 352.

²⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, 1995, VI, 328.

³⁰ İbnü'l-Esir, *el-Lubab*, Beyrut, trz, I, 436.

³¹ W. Madelung, *Khurramiyya, First Encyclopedia of İslam*, Leiden, 1987, V, 63.

³² Hasan İbrahim Hasan, II, 411.

³³ İbnü'l-Esir, *el-Lubab*, I, 436.

3. Bazı tarihçilerse, Hurremiyye isminin coğrafi konumdan dolayı verildiğini belirterek, Hurremiyye kelimesinin coğrafi bir yer ismi olduğunu, Mazdek öğretisinin eski merkezi olan Erdebil yakınlarındaki “*Hurrem*”³⁴ kasabasından dolayı bu ismi aldığını belirtirler.³⁵ Bu şehre “*Hurremabad*” da denilmektedir. Hurremiyye ve Babek’in merkez edildiği Bezz şehri buraya yakındır.³⁶

Bu noktada ilk maddede aktardığımız şekilde Hurremiyye’nin fikirlerinden dolayı bu ismi aldığı kanaati daha güçlüdür denilebilir. Bu fikre Hitti, Margoliout gibi bilginler de katılmaktadır. Bunun yanında da Bünyadov gibi bilginlerin belirttiği gibi diğer iki görüşü de bu noktada bu ismin yaygınlaşmasında etkili olduğunu ihmal etmemek gerekmektedir.³⁷

Sonuç olarak Hurremiyye’ye bu adın verilmesinde Mazdekî fikirler esas etken olsa da, Mazdekin karısı *Hürrema* ve Mazdekî fikirlerin merkezi sayılan şehrin *Hürrem* adını taşımasının da bu ismin yaygınlaşmasında önemli katkısı olduğunu söyleyebiliriz.

II. HURREMİYYE’NİN ORTAYA ÇIKIŞ SEBEPLERİ

Hurremiyye (Babekiyye) isyanının ortaya çıkışıyla ilgili olarak değişik sebepler ileri sürülebilir. Bu isyan tabi ki hiç sebep olmaksızın ortaya çıkmadı. Eşyanın tabiatı gereği her isyanda olduğu gibi bu isyanın çıkışı konusunda da bir çok sebepler bulunmaktadır. Biz burada bu isyanın çıkışına sebep olan tespit edebildiğimiz bazı faktörleri sırasıyla aktarmak istiyoruz.

A) İlk Dönem Hızlı İslam Fetihleri

İnsanlık tarihi toplumların birbiriyle savaşlarıyla doludur. Bu savaşlar esnasında galip bir millet, kendilerine düşman bir toplumu kan dökerek, halkını ezerek, yok ederek, şereflerini ayaklar altına alarak ele geçirirse, tarihsel bir vakıadır ki, sonraki yıllarda bu düşman toplumun neslinden gelenler veya bu zulmü ka-

³⁴ Yakut, II, 414; W. Madelung, V, 63.

³⁵ Margaliout, “Hurremiyye” İA, İstanbul, 1979, XVIII, 596.

³⁶ Aliev Saleh Muhammetoğlu, “Hurremiyye” DİA, İstanbul, 1999, XVIII, 501; Şemsettin Sami, *Kamsu'l-A'lam*, Ankara, 1996, III, 2035.

³⁷ Bünyadov, 220.

bul etmeyenler, bunun intikamını almaya çalışacaklardır. İnsan psikolojisinde bulunan bu yapı ile toplumlar, kendilerinden sonraki nesillere kendilerine yapılmış olan haksızlığı aktarmakta, bu da insanlarda bir öfke yığınınına sebep olmakta ve fırsatını bulduğu bir anda patlamaktadır.

Bu bağlam içerisinde Hz. Peygamber dönemine bakarsak, Müşriklerle yapılan savaşlarda müşriklerin ölü sayısının çok az olduğunu görüyoruz. Hatta on yıllık Medine dönemine göz attığımızda Müslümanlar galip taraf olmalarına rağmen, şehit sayısının daha fazla olduğunu müşahade ediyoruz. O dönemdeki Müslümanların savaşları tetkik edilirse, savaşlarda asıl olan hedefin, insan öldürmek değil, insan kazanmak olduğu rahatlıkla görülecektir.³⁸

Hz. Peygamber savaşlarda insan unsurunu devamlı olarak gözetmiş ve ordularına savaşlarda dikkatli olmalarını, esirleri öldürmemelerini, insan hayatının her şeyden daha önemli olduğunu söylemiştir. Hatta bir seferinde "*Müslüman oldum*" diye teslim olduğu halde bir şahsı öldüren Üsâme'yi sorgulamıştır. Üsâme'nin "*Ya Rasulallah kılıç korkusundan iman etti*" şeklindeki cevaba çok sinirlenmiş ve bunun üzerine şu meşhur sözünü söylemişti "*Kalbini mi yardım?*"³⁹ O, insan kazanmayı her yönden önemli görüyor, Beni Cezime kabilesinden Müslüman olanları Halid b. Velit'in öldürmesi üzerine, Halid'i Allah'a şikayet ediyor ve yapılan işten berî olduğunu söyleyerek diyetlerini tazmin ediyordu.⁴⁰ Yine Mekke fethinde savaştan özellikle kaçınmış şehri kan dökmeden almak için çok gayret sarf etmiştir.⁴¹

Hz. Peygamber herhangi bir sebep olmaksızın hiçbir yere ve hiçbir düşmanına savaş açmamıştır. Kaba bir tabirle "*Canım öyle istiyor, menfaatim bunu gerektirdi, işgal ediyorum*" dememiştir. Onun dönemindeki savaşlar tetkik edilirse ya bir savunma savaşıdır, ya bir ihanete cevap veriliyordur, ya saldırıya hazırlanan bir düşmana cevap verilmektedir. Bu durumu, Mahmut Şit Hattab, İslam da ki savaş mantığını aktarırken şu şekilde özetler; "*Müslümanlar ilk saldıran taraf, yani düşmanlığı ilk başlatan taraf değil de*

³⁸ Muhammed Hamidullah, *Hz. Peygamberin Savaşları*, trc; Salih Tuğ, İstanbul, 1981, 3. b.

³⁹ Müslim, *Sahih*, byy, trz, İman, 159.

⁴⁰ Taberî, II, 164.

⁴¹ İbnü'l-Esir, II, 246.

zorlandıklarında savaşa girişen taraf olmaktadır. Ayrıca verdikleri savaşta İslami ve askeri şerefle bağdaşmayan tavırlar almaya yeltenmezler. Bilakis anlaşmalara sadık kalır, hainlikten uzak durur, hastalara, yaralıları ve ailelere yardım eder, sivil halk kesiminden kadın, çocuk ve yaşlılara zarar vermemeye itina gösterirler.”⁴²

Hız. Ebubekir dönemi ridde savaşlarına göz attığımızda aynı manzara ile karşılaşırız. Savaşılan bütün kabilelere karşı savaşın haklı gerekçeleri bulunmaktadır.⁴³ Bu savaşlar, daha çok verdikleri sözlerden dönen, siyasi ayrılık isteyen, merkeze vermesi gereken vergiyi vermeyen Arap kabilelerine karşı yapılmış olup çoğunlukla da siyasiydir.⁴⁴

Hız. Ömer dönemi, ilk dönem İslam fetih tarihinde en yoğun savaşların yapıldığı bir dönemdir. O, tespit edebildiğimiz kadarıyla dönemindeki savaşlarda, genelde barışa önem vererek savaşmama ilkesini ön plana çıkarsa da, onun dönemi özellikle İran bölgesinde en yoğun fütuhatin olduğu dönemdir. Buna sebep de daha önce aktardığımız gibi mağlubiyeti bir türlü kabullenmeyip arka arkaya yoğun bir şekilde ordular gönderen Sasanilerdir diyebiliriz. Eğer Sasaniler hatalarında ısrar etmeyip Müslümanların üzerlerine arka arkaya ordular göndermeselerdi, büyük ihtimalle bu kadar yoğun bir şekilde İran’a fütuhat gerçekleşmeyecek ve ordular gönderilmeyecekti.

Hız. Ömer, ordularının hızlı hareket etmemelerini istiyordu. Özellikle ileri gitmemeleri için uğraş veriyordu. İran bölgesi komutanlarından Ahnef b. Kays, hızlı devam etmesi gereken fethi engel olduğu için Hız. Ömer’le tartışıyordu. İkinci halife, İran bölgesindeki savaşların sürekliliğinden rahatsızlığını “Bizimle onlar arasında bir set olsaydı, ne biz onlara ne onlar bize ulaşsaydı” sözleriyle ortaya koyuyordu.⁴⁵ Aslında bu bölgedeki sürekli savaşlar Müslüman fatihlerin saldırısından değil, malubiyetin intikamını almak için arka arkaya ordular gönderen Sasanilerden kaynaklanıyordu.

⁴² Mahmut Şit Hattab, *Komutan Peygamber*, trc; Ahmed Ağırakça, İstanbul, 1988, s. 18.

⁴³ Bkz. Ahmed Keleş “...savaşmakla emr olundum.” *Hadisi Örneğinde Hadislerin Tasnifi Problemi*. (Yayınlanmamış Makale)

⁴⁴ Bkz. Bahriye Üçok, *İslam’dan Dönerler ve Yalancı Peygamberler*, İstanbul, 1996.

⁴⁵ İbnü’l-Esir, II, 550.

Hız. Ömer, bu savaş arzulamama politikasını her zaman ortaya koymuştu. Kendisinin savaşcılığını ispatlamak adına başına buyruk İran bölgesinde fetihlere kalkışan Ala b. Hadrami'yi cezalandırmıştı.⁴⁶ Mısır fethi için izin isteyen Amr b. As'a "*Mısıra girmeyin*" şeklinde bir emir vererek bu bölgeye yönelen komutanına engel olmak istemişti. Fakat Amr bu mektubun içeriğini tahmin ettiğinden dolayı Mısırı fethettikten sonra mektubu açmıştı.⁴⁷

Hız. Ömer, hedefsiz, bilinçsiz, insana yönelik olmayan, daha çok toprak gasp etmeye benzeyen bir fütuhat hareketine karşı çıkıyor, komutanlarının kendisinden izin almaksızın rasgele fütuhat yapmalarını istemiyordu. Onun bu siyaseti hızlı büyümenin getireceği sorunlarla başa çıkamama endişesiydi ve onun haklılığı Hız. Osman dönemi olaylarında kendini gösterdi.

Bu sebeplerden dolayı yukarıda aktardığımız gibi kendisini dinlemeksizin fütuhata yeltenen komutanlarına ceza veriyordu. O, hiç kimsenin keyfi olarak başkalarını ldremeyeceği, İslam'ı kendi emelleri için kullanamayacağı düşüncesindeydi. Bu yüzden kafasına göre halifeye danışmadan fütuhat yapan Halid b. Velit'in görevden alınması için Eb Bekir'e baskı yapmış, dinletemeyince halife olunca biraz da bu düşüncesinin bir sonucu olan bir icraat olarak onu görevden almıştı.⁴⁸ Ondaki bu düşüncenin benzeri, torunu olan Emevi halifesi Ömer b. Abdülaziz'de de vardı. Ömer b. Abdülaziz artık cihat ruhunu yitirmiş ve bir galibiyet inadı uğruna İstanbul önlerinde bekleyen Emevi ordusunu çağırmış, bu gayesiz askeri fütuhatı durdurmuştu.⁴⁹ Hariciler tarihlerinde ilk ve son kere onun döneminde savaşı durdurup, anlaşma yoluna gitmişlerdi.⁵⁰

Hız. Ömer, kanaatimizce diğer toplumların bir anda, İslam'ı iyice tanımadan, İslami uygulamaları bilmeden, görmeden topraklarının ele geçirilip –her ne kadar Müslümanların dünyaca meşhur engin hoşgörüsü olsa da– toplumlarında Müslüman fatihlerin arkasından ikinci sınıf bir insan durumuna düşürülmesinin, ileriki

⁴⁶ İbnü'l-Esir, II, 538.

⁴⁷ Belazr, 214.

⁴⁸ Geniş değerlendirmeler için bkz. Mustafa Fayda, *Allah'ın Kılıcı Halid b. Velid*, İstanbul, 1992, 414.

⁴⁹ Bkz. Mehmet Azimli, "Mesleme b. Abdümelik ve Ftuhatı", *Dicle n. İlahiyat Fak. Dergisi*, Diyarbakır, 2000, sayı. 2. s. 85.

⁵⁰ İbnü'l-Esir, V, 45.

yıllarda çok büyük sorunlar meydana getireceğini düşünüyordu. Bundan dolayı fethedilen yerlerdeki arazileri de bütün sahabeyi karşına alma pahasına Müslüman fatihlere dağıtmadı. O, Kurandaki ganimet ayetinin hükmünü uygulamadı ve Haşr suresi 10. ayeti baz alıp, buralardaki arazilerin yöre halkında kalacağına karar vererek, yöredeki insanların içlerindeki muhalefet duygusunu hafifletmeye çalıştı. Bu konuda sahabelerin "*Allah'ın emrini niye uygulamıyorsunuz*" şeklindeki yoğun itiraz ve baskıları altında kalmış, ancak o, bu işin İslam'ın ruhuna uymadığını, eğer böyle devam ederse bütün fethedilen arazilerin hep fatihlerin elinde kalacağını, bunun da yerli halkı devamlı ikinci sınıf vatandaşlar durumuna düşüreceğini, ileriki yıllarda tepkilere sebep olacağını, en önemlisi bu uygulamanın hiç de insani olmadığını, Haşr suresi 10. ayetten de destek alarak reddetmişti.⁵¹

Hz. Ömer'in fetihlere karşı davranışlarından şunu seziyoruz ki; o, kendi döneminde özellikle İran bölgesine yapılan fütuhatin bu kadar hızlı olmasını istemiyordu. Onun bu düşüncesinin altında dünyanın o dönemdeki en ihtişamlı milleti olduğu kabul edilen bir toplumu bir anda mağlup etmek, insan tabiatına da aykırı olacağını görüyor olması olabilir. Fakat Sasanîlerin bitmek bilmeyen amansız saldırıları sonucu yukarıda aktardığımız gibi Hz. Ömer'de çaresiz bir şekilde komutanlarının görüşlerine katılmak ve ordular göndermek zorunda kalmıştı.

Onun görüşünde isabetli olduğu daha hayatın da ortaya çıkmış ve bir kaç yıl zarfında Sasanî imparatorluğunun fethedilmesi sonucu, İran bölgesi insanları bu fütuhata karşı ilk tepkilerini Hz. Ömer'e karşı bir suikast düzenleyerek göstermişlerdir. Medine'de ki İranlıların kurdukları bir planla Sasanîleri ortadan kaldıran orduların sahibi Hz. Ömer, İran asıllı bir köle tarafından katledilmiştir.⁵²

İranlı unsurların, ülkelerini fetheden Hz. Ömer'e karşı öfkeleri onun ölümünden sonra da devam etti. Hz. Ömer'in ismini çocuklarına vermeyerek bu tepkilerini en basit bir şekilde ortaya koydular. Sonraki yıllarda merkezi idareye karşı girişilen ayaklanmaların ağırlıklı olarak bu bölgeden çıkması tesadüfi bir olay değildir. Mesela gerek Emevi, gerek Abbasi dönemindeki muha-

⁵¹ Belazürî, 267.

⁵² İbnü'l-Esir, III, 49.

lefet hareketlerinin hemen hemen hepsi, bu bölgeden yüksek oranda destek gördüler. Hurremiyye'nin ve onun devamı olan Babekiyye'nin, İranlılar tarafından hararetle desteklenmesinin önemli bir sebebi, eski Sasanî dönemini geri getireceğine dair düşüncedir.⁵³ Daha sonraki yıllarda bir de Emevilerin Arap milliyetçiliği yapmaları bu düşünceleri güçlendirmiştir.

Bu hızlı fütuhat süreci sonucu bölge insanları, merkezi hükümetin aleyhine çalıştılar. *Eğer İran bölgesi, İslam tarihi boyunca hep muhalefet hareketlerini destekledi ise, bunda bu bölgenin hızlı, fakat bir o kadar da yanlış fetih anlayışının payının büyük olduğu söylenilebilir.* Emeviler döneminde bölge halkı dönemin muhalefet hareketi olan Abbasilere destek olup Emevileri yıkılışına katkıda bulunurken, Abbasi döneminde Hurremiyye'ye destek veren İranlılar sonra ki dönemlerde İsmaili hareketlere, ve nihayet Osmanlılara karşı Safevilere destek oldular. Onların içlerindeki muhalefet duygusu hiçbir zaman sönmedi. Dünya Müslüman nüfusu çoğunluğu Sünni iken, onlar en güçlü muhalif söylem olan Şia'yı benimsediler.

Bu durum bir anlamda İran'daki hızlı fetihlerin sonucu, özgür ve dünyaya hükmetmekte olan bir halkın bir anda devletlerini, ihtiyaçlarını kaybedişi idi ve bir anda yönetilen (raiye) durumuna düşmüşlerdi. Hz. Ömer'in orduları beraberlerinde İslam'ı da getirerek kokuşmuş Sasanî imparatorluğunu fethettikleri zaman, İran'da Zerdüştî kültür, uzun bir zamandan beri artık katı biçimsel öğelerden ibaret törensel bir din haline dönüşmüş ve İslam gibi yeni ve dinamik dinsel ve düşünsel akımlara karşı koyamayacak bir duruma düşmüştü. Bununla birlikte Müslümanlar tarafından bölgenin fethinin gerçekleştiği dönemlerde İran toplumsal ve entelektüel alanda yeni bir ulusal diriliş umudu veren bir mayalanma süreci yaşıyordu. Bu içsel ve organik diriliş umudu Müslüman istilasıyla kökünden sarsılmış bulunuyordu.

İranlılar, kendi tarihsel gelişme çizgilerini bırakıp kendilerini yabancı bir ahlakın, yabancı bir kültürün yeni değerlerine uyarlamak zorunda kalmışlardı. Buna rağmen bu mağrur millet, kendi ulusal varlıklarının tarihi sürekliliğini, dünle bugün arasındaki, bu bıçak keser gibi aniden koparılan organik bağı unutamazlardı. İki kültür arasındaki bu ani geçiş, İranlıların derinlere kök sal-

⁵³ Hüseyin Kasım, 59.

miş kavmi asabiyetlerini İslam'ın kavimler üstü kavramlarıyla yatıştırılamayacak kadar sert ve çetindi. Bunun için görünüşte yeni dini hızlı ve gönüllüce kabul etmelerine rağmen, İslamî düşüncenin zaferini bilinçaltında İran'ın ulusal yenilgisi ile özdeşleştiriyorlardı. *Bu yenilmiş ve tamiri imkansız bir biçimde kendi kültürel mirasından koparılmış olma duygusu da tüm belirsizliğine ve gizliliğine rağmen ulusal bilinç altında kuvvetle yer eden bu duyguda yüzyılları aşarak günümüze kadar İran halkının kendine olan güvenini kemiren bir araz olarak yaşayıp gelmişti. İhtida olgusunun uzun adımlı kültürel ilerlemeler için son derece pozitif bir ivme sağladığı başka ulusların tersine, İran halkının İslam'a karşı ilk ve bir bakıma oldukça uzun süren tepkisinin derin bir küçümseme ve bastırılmış bir içerleme olduğu söylenebilir.*⁵⁴

Bu noktada konunun daha iyi anlaşılması için "Kuran Mesajı" yazarı mühtedi Muhammed Esed'in otobiyografisini anlattığı "Mekke'ye Giden Yol" isimli eserinden İran gezisi sırasındaki tespitlerini aktardığı bir bölümü alıntı yaparak bitirmek istiyoruz; Onun yaptığı bu yorumlar, o dönem Avrupa bilim çevrelerince de heyecanla ve ilgiyle karşılanmıştı. Konuyu bölmek ve birbiriyle irtibatını koparmamak için bölümü yorum yapmadan vermek istiyoruz;

"İranda Egemen sınıfların İslam'a karşı körüklediği kırgınlık ve içerleme, bilinç altının karanlık katmanları arasına itilecek ve orada gizli tutulacaktı şüphesiz. Çünkü İslam İran halkının kendi dini olmuştu artık. Fakat İslam fethini bir Arap istilası olarak görmeye devam eden kafalar, kırgınlıklarını bu kez insiyaki olarak psikanalizcilerin "overcompensation": taşkın ödeme dedikleri bir yolla sürdürdüler. Arap faziletlerinden öğrendikleri dini, münhasıran kendilerine ait bir şeymiş gibi görmeye başladılar. İslam'ın akla uygun, mistik görüşlerden azade Allah anlayışını, ince yorumlarla tersine çevirip mistik bir fanatizme kasvetli loş bir duygusallığa dönüştürdüler. Arap için varolana, realiteye değin bir dünya görüşü bir ruhsal sekinet ve özgürlük kaynağı olan iman İranlıların zihninde tabiat üstüne simgesel olana duyulan karanlık bir özleme dönüştü. Allah'ın kavranamaz mütealliği (aşkınlığı) konusundaki İslami akide Allah'ın cismani tecellisinin özellikle

⁵⁴ Bkz. Muhammed Esed, *Mekke'ye Giden Yol*, trç; Cahit Koytak, İstanbul, 1998, 313-315.

devraldığı tanrısal özü kendinden sonrakilere aktaran seçilmiş ölümlülerde belirdiğini ileri süren mistik öğretilere—ki bunların bir çok öncülü vardı İslam öncesi İranda —bıraktı yerini. Şia öğretisi eski İran kültüründe mevcut bir tür anlayışların yeniden fi-lizlenmesi için oldukça uygun bir zemin oluştuyordu.

Onlara göre madem ki peygamberin meşru varisi ve halifesi Ali idi, o zaman önceki üç halifenin— ve onların içinde de özellikle Ömer'in (ki İran'ı fetheden de Ömer'di) açıkça gasıp olmaları gerekirdi. Böylece İranlı yüksek sınıfların kalbinde Sasanî imparatorluğunun fatihine yönelen karşıt duygular ulusal bir kin halinde şimdi dinsel bir konteks içinde İran halkının benimsediği bu yeni dinin terimleri çerçevesinde kolayca dile getirilebiliyordu. Ömer, Ali ve oğulları Hasan ve Hüseyin'i ilahi bir takdir eseri olan halifelik hakkında yoksun bırakmış ve böylece Allah'ın iradesine karşı gelmişti. Öyleyse Allah'ın iradesine itaat etmiş olmak için Ali'den yana çıkılması gerekirdi. Ulusal bir husumetin dinsel bir doktrine dönüşmesi demektir bu.

Şia doktrininin İran'da revaç bulmasında İran'ın Araplar tarafından fethedilmesine karşı sessiz bir protesto tavrı sezmişimdir hep. Bu kanaatimi İranlıların Ömeri diğer iki gasıptan Ebubekir ve Osman'dan daha derin bir kinle anmaları da desteklemektedir. Doktriner açıdan Ebubekir'in baş mütecaviz olarak görülmesi gerekirken, ikinci halife Ömer'in böylesine şiddetli bir kine hedef olması onun İran fatihi olmasından ileri geliyor olmalı herhalde.

Hz. Ali soyunun İran'da öylesine büyük bir saygı ve tazimle anılmasının sebebi de buydu sanırım. Ali taraftarlığı adeta Müslüman Araplara karşı İranlıların sembolik intikam hareketını temsil ediyordu. Gerçekte Şia doktrini İran' da doğmamıştı ve öteki Müslüman beldelerde de Şii gruplar vardı. Fakat bu doktrin hiçbir yerde halkın duygu ve düşünceler üzerinde İran'da ki kadar derin ve kuşatıcı bir etki bırakmamıştı. İranlılar Ali Hasan ve Hüseyin'in ölümü için duydukları acıyı vurunup, dövünerek açığa vurdukları zaman sadece ehli beytin uğradığı yıkım için ağlamıyorlar. Fakat aynı zamanda kendileri için ve kaybolan o eski İran ihtişamı için de ağlıyorlardı adeta...⁵⁵

Tepkisellikleri kanaatimizce bu sebeptendi. Belki de bu tepki o zamanlar hissedilmeye başlandı ki Kufe ve Basra gibi iki

önemli Emsar (ordugah) şehirler İran'a yakın yerlere yapıldı. Bu iki şehir İran'a açılan bölgelerin kapısı konumundaydı. Fakat buralar özellikle de Kufe daha sonra mühtedi İranlıların yoğun olarak yerleştiği bir yer olacak ve Emeviler döneminde muhalefetin merkezi olacaktır.

Bu noktada şu soru sorulabilir. Neden Mısır gibi diğer bölgelere yapılan fetihler de bir problem olmadı da İran bölgesindeki fetihler böyle bir sonuç doğurdu? Bu soru önemle düşünülmelidir. Dikkatle incelediğimiz takdirde şunu görürüz ki, Mısır eskiden beri belki de Firavunlar döneminden sonra genellikle başka unsurlar tarafından yönetilmiş ve bu tip bir yönetilme anlayışına alışmış bir bölgedir. İslam fütuhatından önce de Hristiyanlaşmış ve Bizans'ın hegemonyasında yaşayan bir bölgedir. Hatta bölgedeki Kıptî halk mezhep savaşları ve Bizans'ın bölgedeki Ortodoks baskısıyla İslam'ın gelişine pek tepkili davranmamıştı. Onlar birileri tarafından yönetilmeye alışmışlardı. Değişen bir şey olmamış, aksine daha iyi olmuştu. Bizans'ın kendi dindaşlarına yaptığı mezhepsel zulüm gitmiş, yerine İslam'ın engin hoşgörü ve adaleti gelmişti. Ayrıca sonraki yıllarda Mısırda çıkan isyanlar, fakir köylüler tarafından çıkarılırken, İran'daki isyanlarda dini milli bir bilinç ve önderlik söz konusu idi.

B) Mevalî Problemi

İslam'ın ilk ortaya çıktığı yıllarda, Müslümanların insanlara yönelik değerlendirmeleri genel olarak milliyete yönelik değil, insanların dindeki samimiyetleri ve bir alandaki kabiliyetlerine göre idi. Hz. Peygamber, azatlı kölesi Zeyd b. Harise'yi ve Üsâme b. Zeyd'i ordularına komutan yapmış ve onların köle asıllı olmalarından dolayı yapılan itirazlara sert cevaplar vermişti.⁵⁶ O, Kuran'ın "*En iyiniz Allah katında üstün olanınızdır*"⁵⁷ düsturunu harfiyen uyguluyor, insanlar arasında ırkî ayrımlara girmiyordu. Komutanlık ve valilikleri insanların yeteneğine göre dağıtıyor, sözgelimi yeni Müslüman olan Amr b. As'a komutanlık yetkisi veriyor ve İslam'a ilk giren sahabeleri de onun emrine verebiliyordu.⁵⁸ Ona göre önemli olan yetkin olmaktı. Dört halife dönemin-

⁵⁶ Taberî, II, 225.

⁵⁷ Hucurat;13.

⁵⁸ İbnü'l-Esir, II, 232.

de de genelde bu tür uygulamalara devam edildi. Sözelimi ikinci halife Hz. Ömer vefat ederken "*Ebû Huzeyfenin azatlısı (mevalası) Salim hayatta olsaydı halife tayin ederdim*"⁵⁹ diyebilecektir.

Ülkelerinin yönetiminin ellerinden çıkmasına içerleyen İran bölgesi halkları, Hz. Ömer'in yapmaya çalıştığı şekilde, Müslüman topluluklarla uyum içerisinde bir hayata hazırlanmaları gerekirken, iktidarın Arapçılık politikası güden Emevilerin eline geçmesi ile muhalif bir tavır sergilediler. Mevalî'nin çoğunluğunu da İranlılar oluşturunuyordu. İlk dönemde İslam toplumunda mevalî probleminin oluşmasına halifelerin bu tavırları engel olmuştur. Mevalî problemi, Emeviler'le birlikte başladı denilebilir.

Emeviler, mevaliye önem verip, onların öfkelerini azaltacaklarına, bunun aksini yaptılar. Bu icraatlarının başında da bunlara "*mevalî*" adı altında ayrımcılık muamelesi yapmalarıdır. Araplardan sonra İslam'a ilk giren topluluk olması cihetiyle, bunlar toplum içerisinde Arapların dışında ikinci büyük topluluğu oluşturuyor ve bu insanlar Emeviler tarafından, adeta ikinci sınıf Müslümanlar olarak görülüyorlardı.

Mevalî, Hz. Ömer döneminde savaşlarda Araplarla aynı (maaş) alırken, şimdi aynı savaşlara katıldıkları halde Araplarla aynı maaşı alamıyorlardı. Hz. Ömer kendi döneminde Arap' olmadıkları için maaşları verilmeyenlerin olduğunu duyduğu zaman buna çok sert tepki göstermişti.⁶⁰

Mevalinin ayrımcı uygulamalara ilk sert tepkisi Hz. Osman dönemine kadar uzanır. Bu dönemde Kufe'deki bazı Kureyşlilerin tavırları, mevalinin tepkisini çekmişti. Sevad bölgesi topraklarını "*Kureyşin Bahçesi*" olarak gören Arap milliyetçisi zihniyete, mevaliler sert tepki göstermişlerdi.⁶¹

Emevilerle birlikte artık mevalilere toplumda ikinci sınıf bir insan, muamelesi yapılıyordu. Halbuki, bu dönemde mevaliler Müslüman ilim adamlarının çoğunluğunu oluştururken,⁶² maalesef İmam ve Kadı yapılmamışlar, onlar için Araplarınkinden ayrı mescitler ihdas edilmişti.⁶³ Mevalî önemli bir gelir kapısı olan or-

⁵⁹ İbnü'l-Esir, III, 65.

⁶⁰ Belazürî, 443.

⁶¹ İbnü'l-Esir, III, 137.

⁶² Geniş liste için bkz Söylemez, *Kûfe*, 299.

⁶³ Bu tür uygulamaların Oryantalist iddialar olduğu, Zorla boşatma olaylarının normal olabileceği şeklindeki bazı görüşler bulunmaktadır. Daha çok Arapçı-

duya alınmamış, kendileriyle Arap kızlarının evlenmesi yasaklanmıştı.⁶⁴ Bu durum suç kabul ediliyor, böyle evlilik yapanlar dövülüyor, saçları sakalı kesiliyor,⁶⁵ evlenen eşler boşanmaya zorlanıyorlardı.⁶⁶ Hatta bu mesele o kadar büyütüldü ki bu konuda kitaplar bile yazıldı. İbn Nedîm, bize Arap ailelerin kızlarıyla evlenenler hakkında özel kitapların yazıldığını aktarmaktadır.⁶⁷

Ayrıca belli dönemler de bu ırkçı politika da o kadar ileri gidilmiştir ki, mevalî'nin şehirlere yerleşmelerine ve buralarda gecelemlerine izin verilmemiş ve köylere sürülmüşlerdi.⁶⁸ Mevalî olduklarını ve bulundukları yerleri belirlemek için, hayvanları dağladıkları gibi elleri mühürlerle dağlanmıştı. Hindistan'daki Kast sisteminin etkilerini taşıyan bu uygulamalara muhalif davrananlar hapslere doldurulmuştu.⁶⁹

Hatta daha çarpıcı olanı, İslam'a girdiği halde mevaliden cizye alınmaya devam edilmişti. Beşinci Raşit halife kabul edilen Ömer b. Abdülaziz bu ırkçı icraatı kaldırdıktan sonra, Araplardan bazıları tarafından, mevalinin cizyeden kurtulmak için göstermelik Müslüman olduklarını, bundan dolayı sünnetli olup olmadıklarının kontrol edilmesi gerektiği ileri sürülünce halife Ömer "*Allah peygamberini davetçi olarak gönderdi, sünnetçi olarak değil.*" diyerek bu uygulamaya karşı kesin tavrını koymuştur. Fakat Ömer'den sonra mevaliden cizye alma uygulaması Emevilerin sonuna kadar devam etmiştir.⁷⁰ Aslında, mevalî eğer Müslümanlık önemliyse Müslüman'dı. Yok eğer dil önemliyse Arapça'yı konuşuyordu. Fakat yine de dışlanıyor, hor görülüyordu.

Ayrıca mevalinin yoğun olarak yaşadığı bölgelerde hakimiyet kuramaması için, Suriye bölgesinden Araplar getirtilip onların yaşadığı bölgelere yerleştirilerek, yöre halkının bu Arapların işçisi olması sağlanmıştı. Bunu sağlamak için de Emeviler tarafından bir çok yerleşim birimi kurulmuştur.⁷¹

lık önyargısıyla ortaya konulduğu hissini veren bu tür görüşler için bkz. Mahmut el-Mikdat, *el-Mevlâ ve Nizamü'l-Velâ*, Dimeşk, 1988, 191.

⁶⁴ Bernard Lewis, *Tarihî Araplar*, trç; Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 2000, 98.

⁶⁵ Mustafa Kılıçlı, *Arap Edebiyatında Şuubiyye*, İstanbul, 1992, 51; Hüseyin Kasım, 91.

⁶⁶ Sahabe döneminde bile bu tür bazı uygulamalar için bkz. İbn Abdirrabbih, *İkdü'l-Ferid*, Beyrut, 1990, VI, 98.

⁶⁷ Bkz., İbn Nedîm, 129.

⁶⁸ İbn Abdirrabbih, III, 381; Lewis, 98.

⁶⁹ İbn Abdirrabbih, III, 381; Söylemez, 298.

⁷⁰ İbnü'l-Esir, V, 60.

⁷¹ Belazürî, 322.

Emevilerin mevalî politikasının belki de en kötüsü uydurma hadislerle bu politikanın desteklenmesidir. Mevalî aleyhine uydurulan hadislerle Hz. Peygamber kullanılarak bu insanların hakları gasp edilmiştir. Misal verecek olursak; “Üç şey namazı bozar; eşek, köpek, mevalî.”⁷² vb. hadisler uydurulmuştur.

Tabi ki bütün bunlar ters tepecektir ve mevalî, Emeviler döneminde her türlü muhalif ayaklanmaya destek verecektir. Mesela Muhtar es-Sekafi, Kufe’de isyan ettiğinde yoğun bir taraftar kitlesi bulmuştur. Muhtar gibi hiçbir şekilde taraftar bulması beklenmeyen bir kişinin bu kadar destek bulmasının kökeninde bu mevalî gücü vardır. Nitekim Muhtar, zaferlerde elde ettiği ganimetten, mevaliye de pay verince değişik sebeplerle Muhtara destek veren Kufe’li soylu Araplar Muhtar’dan ayrılmışlardır.⁷³ Çünkü o zamana kadar mevalî savaşıyor, ancak orduda, idarede görev alamıyor, ganimetlerden kendilerine pay verilmiyordu.⁷⁴

Mevaliden Muhtara destek verenler, aynı yıllarda Muhammet b. Eşas’ın⁷⁵ isyanını da desteklediler. Yine Zeyd b. Ali’nin Kufe’deki isyanında onların desteği bulunmaktaydı. İslam’a girdikten sonra bir kaç on yılda sayısal nüfus olarak Arapları geçen bu insanların bir zamanlar efendi iken bir anda raiyye olarak görülmeleri bu insanlarda isyan ruhunu geliştirdi ve Emevilere karşı gelişen bütün isyanlara da destek oldular.⁷⁶

Emeviler özellikle Abdülmelik b. Mervan ile birlikte Arapçılık politikasını ilerlettiler. Bu politikanın bir uzantısı olarak Arapça’yı resmi dil haline getirip, Medain’deki divanlar Farsça iken, hepsini Arapça’ya çevirmeleri gösterilebilir.⁷⁷ Emevilerin Arap milliyetçiliğine dayalı bir politika gütmeleri mevalî nezdinde anti-Arap fikirler doğuruyordu. Bu tip uygulamalar büyük tepki topladı ve özellikle İran bölgesinde dolaşan Abbasi davetçilerinin önde gelenlerinden biri olan Ebû Müslim Horasânî, bölgedeki köylerde dolaşıp Farsça konuşarak yaptığı propaganda sonucunda Emevilere karşı bir öfke oluşturdur.

⁷² Bkz. Hüseyin Kasım, 91.

⁷³ Ferhat Daftary, *İsmaililer*, trc; Ercüment Özkaya, Ankara, 2001, 82.

⁷⁴ Hüseyin Kasım, 92.

⁷⁵ Abdülaziz Duri, *İlk Dönem İslam Tarihi*, trc; Hayrettin Yücesoy, İstanbul, 1991, 120.

⁷⁶ Hüseyin Kasım, 59, 65

⁷⁷ Belazürî, 430.

Arap-mevalî ilişkilerinde Abbasiler döneminin başlangıcında kısa süreli bir bahar havası yaşanmışsa da Ebû Müslim'in öldürülmesi ve nihayet Bermekilerin devlet bürokrasisinden atılmasıyla Arap olmayan unsurlar artık kendilerini bir ihanet içinde hissederek isyanlara başlayacaklar ve bu isyanların o dönemdeki en büyüğü olan Babekiyye'ye destek vereceklerdir.

Bölge insanı belki İslamlaştı fakat Araplaşmadı. Belirttiğimiz sebeplerle bu bölge halkı kuzey Afrika halklarının yaptığı gibi Araplığı kabullenmeyip aksine, Araplaşmaya karşı direndiler. Bu direniş Sasanîlerin ihtişamlı dönemini vaat eden Hurremiyye'nin uzantısı olan Babekiyyenin İran bölgesinde kök salmasına sebep olmuştur ve halk tepkisini bu tür hareketlere destek vererek göstermiştir. Bu anlamda Babek isyanının İranlılar tarafından yoğun bir biçimde desteklenmesinin bir sebebinin de Mevalî'ye yapılan zulümlerdir denilebilir.

C) Kültürel Tepki

İranlılar eskiden beri büyük bir millet olduklarını, köklü bir kültüre ve yüce bir dine sahip bulunduklarını düşünüyorlardı. Arap fütuhatından önce Bizans karşısında mağlubiyetlerinden ötürü zaten moralleri bozulmuş, onurları kırılmıştı. Arap fütuhatı ise onlara Bizans'tan sonra daha büyük bir mağlubiyet tattırmıştı. Hatta bu sefer önemsiz gördükleri bir millet tarafından, toprakları da işgal edilmişti.

Bu mağlubiyet onları tepkisel olarak eski kültür ve edebiyatlarına sarılmaya yöneltti. Bu yönelmedeki esas amil bir kısım Arap yazarların belirttikleri gibi "*Arap yönetimi yerine Fars ve Mecusi bir idare kurmak*"⁷⁸ olabileceği gibi kanaatimizce Arapçılık furyasına karşı gelişmiş olan bir Farsçılık gayreti de olabilir.

Arapçılığa karşı tepkilerin ilk kökleri Emeviler dönemine kadar uzanan ve "Şuubiyye" diye anılan kültürel-edebi Farsçılık hareketlerini destekleyen bir başkaldırı şeklinde başladı.⁷⁹ Ayrıca Emeviler döneminde muhalefetteki Şii doktrinine destek veren İranlılar, Abbasiler döneminde kendi asli kültürlerini ortaya çıkarmaya başlıyorlardı. Bu dönemdeki Şuubiyye'ye mensup şa-

⁷⁸ Şükri Adut, *ez-Zındıka ve'z-Zanadık*, Amman, trz, 130.

⁷⁹ Geniş bilgi için bkz. Zahiye Kaddure, *eş-Şuubiyye*, Beyrut, 1988.

irlerin şiirlerinde Zerdüştlüğe olan meyilleri ve Farsları öven söylemleri açıkça sezilebiliyordu.⁸⁰

Mevalî, o dönemde ilmî yönde de kendini göstermiş ve Arap-lara karşı kendini bu şekilde ispat etme yoluna gitmiştir. "*Halk-ların eşitliği*" merkezli propaganda ile idareye ortak olmak isteyen⁸¹ mevalî'ye gerek o dönemin parlak bir geçim kaynağı olan orduda gerek bürokraside önemli görevler verilmiyordu. Onlar da kendilerini ispat etmeleri için sadece ilim alanı kalıyordu. Bu alanda da kendilerini ispat ettiler. Daha ilk nesilde mevalî kö-kenli ulema, İslam dünyasına hakim oldu ve tabiin ulemasının çoğunluğunu teşkil etti.⁸²

Mevalî'nin tepkileri bürokraside o dönemde meyvesini vermiş ve yıkılan Emevilerden sonra kurulan Abbasi devleti bir Arap-İslam devleti olmaktan çok, bir Fars-İslam devleti hüviyetine bürünmüştü. Hatta bu devleti bir anlamda Sasanîlerin Müslü-manlaştırmış bir versiyonu sayabiliriz. Abbasilerdeki İran etki-sinin Emevilerdeki Bizans etkisinden daha fazla olduğunu daha önce belirtmiştik. Abbasiler devrimlerini İranlılara borçluydular. Onlar sayesinde düşmanlarını yenmişlerdi. Bundan dolayı Sasa-nî kültürünün etkisine kolayca girdiler.⁸³

İranlılar kisralarını "Allah'ın yeryüzündeki gölgesi" "*Zıllullâhi fi Arzihi*" (Allah'ın yeryüzündeki gölgesi) olarak⁸⁴ görürlerdi. Bu etkinin bir benzeri olarak Abbasi halifelerinin manevi sıfatları arttı. Artık Abbasi halîfeleri kutsallaştı.

Abbasilerde Farisî etkisi büyük boyutlardaydı. Yönetime Fars kökenli kimseleri getirdiler. Bermekîler gibi Fars kültürünü iyi bilen aileler yönetimi ve bürokrasiyi ele geçirdiler.⁸⁵ Özellikle Bermekilerin hakimiyetleri sırasında devlet kurumları bağlamin-

⁸⁰ Kılıçlı, 153, 168.

⁸¹ Hüseyin Kasım, 94.

⁸² Kendilerine yapılan büyük haksızlıklara rağmen, mevalî özellikle ilim alanın-da çok ileri noktalara çıkmış ve o dönemin ulemasının çoğunluğunu teşkil et-miştir. Mevalinin, o günkü alimlerin çoğunluğunu oluşturmalarına, Arap aristok-ratlarının hazımsızlık duyduğunu gösteren ilginç diyaloglar bulunmaktadır. Mesela; bu aristokratlardan birisi beldelerdeki alimleri sorup her beldedeki alimlerin hepsinin mevaliden olduğunu öğrendikçe yüzünün rengi değişmiş, nihayet son olarak sorduğu beldedeki alimin Arap kökenli olduğunu işitince tekbir getirerek sakinleşebilmiştir. İbn Abdirabbih, III, 381.

⁸³ Thomas W. Arnold, *The Caliphate*, London, 1965, 27.

⁸⁴ Enver Rifaî, *en-Nuzumü'l-İslamiyye*, Dimeşk, 1973, 86.

⁸⁵ Arnold, 28.

da büyük boyutlarda Fars etkisi Abbasilere aktarıldı. İranlılar bu dönemi iyi değerlendirdiler. Güçlü Sâsânî idarî yapısı tamamen Abbasi halîfelik kurumunun içini doldurdu. Sasanilerdeki vezirlik kurumuna benzer bir şekilde vezirlik kurumu bu dönemde oluşturuldu. Artık Sâsânîlerdeki gibi halîfenin yerine iş gören bir vezir vardı. Yürütme ve mühür ondaydı.⁸⁶

Ayrıca Abbâsîler Nevruz, Mehrecân bayramları gibi Sasanî devlet ve dinî törenlerinin bir çoğunu Farslılardan aldılar. Yine Abbâsîlerdeki bayramlarda el etek öpme Fars etkisinin bir sonucu idi. Kısranın kutsal elbise giydiği gibi Hz. Peygamberin hırkasını giydiler, bastonunu edindiler.⁸⁷ Eski Fars medeniyeti özlemiyle, ismi Abbasi olsa da adeta Müslümanlaşmış bir Sasanî devleti oluşmuştu. Fars sembolleri aynen tekrar ortaya çıkarılıp uygulamaya koyuluyordu.⁸⁸

Abbasiler de ilk olarak bu tehlikenin farkına varan Ebû Cafer Mansur olsa da, onun döneminde sadece Farsların önemli bir sembol şahsı konumundaki Ebû Müslim Horasânî ortadan kaldırılmıştı. Fakat sonraki dönemlerde Farişî etki yoğun şekilde devam etti. Bunun farkına varan Harun Reşit, Abbasi tarihi açısından çok önemli bir karar alarak, Fars kültürünü Abbasi hilafetine transfer eden Bermekî sülalesinin devletteki etkinliğini bitirdi, mallarına el koydu, kimilerini öldürdü, kimilerini hapsetti.⁸⁹

Abbasiler, Fars siyasi etkinliğini bu şekilde bitirdikten sonra, İranlılar tarafından kültürel alanda gerçekleştirilen Arap kültürü karşıtı faaliyetlere karşı, Yunancadan yapılan çevirileri gerçekleştiren Beytül-Hikme ile cevap verdiler.⁹⁰ Bu anlamda Beytül-Hikme⁹¹ pek de öyle masum düşüncelerle kurulmadı. Sasanî kültürel yapısının Müslümanlar üzerindeki olumsuz etkilerini fark eden Memun, bu kültürel saldırıya karşı savunmasız duran Müslümanların zihinsel yapılarını, gereken bir şekilde koruma yolunun ancak Beytül-Hikme gibi bir kurum ile olabileceği kanaatindeydi.⁹²

⁸⁶ Abdülaziz, Dûrî, *en-Nuzumü'l-İslamiyye*, Bağdat, 1950, 12.

⁸⁷ Hasan İbrahim Hasan; Ali İbrahim Hasan, *en-Nuzumü'l-İslamiyye*, Kahire, 1970, 60.

⁸⁸ Bkz, Mehmet Azimli, *Hilafetin Kurumsallaşması*, (Basılmamış Doktora tezi) Konya, 1999, 228.

⁸⁹ İbnü'l-Esir, IV, 175.

⁹⁰ Ahmed Emin, *Duha'l-İslam*, Beyrut, 1935, 63.

⁹¹ Mustafa Demirci, *Beytül-Hikme*, İstanbul, 1996, 138.

⁹² Cabiñ, *Felsefi Mirasımız ve Biz*, trc; Said Aykut, İstanbul, 2000, 41.

Böylece isteklerini bürokrasiden sonra kültürel alanda da tam bir şekilde gerçekleştiremeyen İranlılar bu safhadan sonra savaşa başladılar. Bir anlamda devlet yönetiminden dışlanan ve kültürel darbe alan bölge insanı, artık çarenin silahlı eylemle olacağını düşünerek, Babek hareketine destek verdiler. Abbasiler de bu silahlı eyleme karşı başka bir milleti (Türkleri) kullanarak cevap vereceklerdir.⁹³

Bölge insanında bulunan duygusallığı ve tepkiselliği iyi değerlendirmek isteyen –Mazdekizmin fırkalarından sayılabileceğimiz⁹⁴– Hurremiyye/ Babekiyye'nin sembollerinde bile bir tepkisellik bulunmaktadır. Abbasilerin alemi olan siyaha karşı, beyaz –ki bundan dolayı onlara *Mübayyazah* denildi– ve Abbasilerin devrimdeki müttetikleri Şianın alemi olan yeşilin tersine, kırmızı –ki bundan dolayı onlara *Muhammire* denildi– bayrak kullandılar.⁹⁵ Yani siyaha karşı beyaz, yeşile karşı, kırmızı renkte alemler oluşturuldu. Bu da onlardaki Araplara duyulan tepkinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

D) Ağır Vergiler

Emevilerle birlikte Arap olmayan, Mezopotamya, İran ve Azerbaycan bölgeleri iktisaden sömürülmeye başlanmıştı.⁹⁶ Halka verilen sözler tutulmuyordu.⁹⁷ Sasanî döneminden kalan, Nevruz ve Mehrecan bayramlarında alınan ve adil olmadığı için kaldırılan vergiler tekrar koyuldu. Bu iptal edilen eski vergiler hortlatılmakla kalmadı, bunların dışında nikah vergisi, alım-satım vergisi, çarşı vergisi gibi vergiler ihdas edildi.⁹⁸ Her şeyden vergi almaya başlayan Emevilerle birlikte vergilendirme olayı korkunç boyutlara ulaşp halk bezdirildi.

Emeviler ayrıca daha önce değindiğimiz gibi hazinenin geliri azalmasın diye Müslüman oldukları halde, mevaliden cizye vergisi almaya devam ettiler. Bir dönem Ömer b. Abdülaziz tarafından bu uygulama kaldırılrsa da ondan sonra tekrar koyuldu. Ya-

⁹³ Mehmet Azimli, "Hassa Ordusu", *Türkler*, Ankara, 2002, IV, 364.

⁹⁴ İbn Hazm, *el-Fasl*, Kahire, trz. I, 36.

⁹⁵ Yakut, I, 361; Makdisî, VI, 98.

⁹⁶ Belazürî, 325.

⁹⁷ İbnü'l-Esir, IV, 575.

⁹⁸ Hüseyin Kasım, 63.

ni Arap fatihlerin gelişiyle halk iktisaden rahatlamadı. Sasanî dönemi vergi zulmü fazlasıyla devam etti. Buna bir de zekat amillerinin keyfi uygulamaları katılınca iş çığırından çıktı. Artık hesaplamsızın tahminen vergi alınıyordu. Bu da bazen malın tamamını kapsıyordu.⁹⁹ Bu vergiler o kadar çok artırılıyordu ki vergisini ödeyemeyen halk köylerini, arazilerini terk edip, kaçmak zorunda kalıyordu.¹⁰⁰

Halk bu şekilde zulümlerle kırılırken Emevi ve Abbasi ailelerinin israfları had safhada idi. Sadece Memun'un düğününde elli milyon dirhem para harcanmıştı.¹⁰¹ Bu yük de halkın sırtına sarılıyordu.¹⁰² Çiftçiler çiftliklerini bırakıp kaçıyorlar ve o dönemde kendilerine eşitlik vaad eden Hurremiyye'nin fikirlerine sığınıyorlardı. Bunların boşalttıkları yerler ise Arap aristokratlara veriliyordu.¹⁰³ Bütün bunlar bölgede kök salmaya başlayan Babekiyye isyanı için uygun ortam sağlamıştı.

E) İskan Siyaseti

Emeviler bu bölgenin nüfusunu da kendi lehlerine değiştirmek istiyorlardı. Emeviler döneminde Mesleme b. Abdülmelik'in yaptığı en önemli icraatlardan biri, Azerbaycan'ın kuzeyindeki Babu'l-Ebvab bölgesine Şam'dan getirttiği yirmi dört bin Arap'ı yerleştirmek oldu. Uygulamada ise bölge halkı bu gelen insanların işçisi statüsünde idi.¹⁰⁴

Abbasiler için Bizans sınırı kadar Azerbaycan ve Ermenistan bölgeleri sınırları da tehlike teşkil ediyordu. Bu durumu ikinci halife Mansur, Ermeniyye bölgesine gönderdiği görevlisi Yezit b. Useyd'e yazdığı mektubunda dile getirir.¹⁰⁵ Mansur bu tehlikeden dolayı bölgeye bir çok kabileyi iskan etmişti. Bölgeye ustalar gönderilip yeni şehirler kuruluyordu. Bölgedeki insanların ellerinden mallar zaman zaman zorla alınıyordu.¹⁰⁶

⁹⁹ Hüseyin Kasım, 78-82.

¹⁰⁰ Cengiz Kallek, "Haraç" *DİA*, XIV, 80.

¹⁰¹ İbnü'l-Esir VI, 395.

¹⁰² O dönemde toplanan devlet gelirlerinin ayrıntılı tasnifi için bkz. Hüseyin Kasım, 82.

¹⁰³ Belazürî, 308.

¹⁰⁴ Belazürî, 198.

¹⁰⁵ İbn A'sem, *el-Fütuh*, Beyrut, 1986, VIII, 392.

¹⁰⁶ Yakubî, *Tarihü'l-Yakubî*, Beyrut, 1993, II, 309.

Bölgeye kabileler halinde insanlar iskan edildi. Buralara Kufe, Basra, ve Şam'dan Arap nüfus getirilip yerleştirildi. Gelenlerle birlikte bazı köy ve çiftlikler satın alınıp iskanlar yapıldı ve yerli halk buralarda Arapların çiftçileri (hizmetçi) oldular.¹⁰⁷ Zamanla kabile liderleri başkanlığında bölgede yerel bir güç ve nüfuz meydana getirdi. Bu güç her zaman kontrol edilemediğinden kabile aidiyeti ve bağı olmayan yerli halk için ciddi bir tehdit oluşturmaya başlamıştı.

Bu durum karşısında kendi canlarını, emniyete almak isteyen küçük ve bağımsız köylüler topraklarıyla birlikte kabile liderlerine sığınmaya başladılar. Köylüler resmiyette topraklarını kabile reisinin adına kaydettiriyor, buna karşılık ona belli bir ücret ödeniyordu. Böylece resmi olarak köylü topraklarını kaybediyor ve kabile reisinin "marabası" (işçisi) durumuna düşüyordu.

Zamanla bu köylüler bütün topraklarını kaybediyorlardı. Harun Reşid döneminde Zencan halkı, bölge valisi Harun Reşid'in oğlu Kasım'a topraklarını vermek zorunda kalmış ve bu topraklar hukuken Halifenin oğluna geçmişti.¹⁰⁸ Cibal halkından bir kısmı toprak ve arazilerini hırsız ve eşkıya'dan koruyamadıkları için halifeye teslim ediyorlardı.¹⁰⁹ Bu tür ilca (sığınma) olayları imparatorluk toprakları içinde özellikle Cibal, Cürcan, Zencan, Fars, Taberistan ve Ermeniyeye topraklarında daha sık görülmektedir.¹¹⁰ Bu bölgeler ise Babek'in yoğun taraftar bulduğu topraklar oldu.

Maalesef ne Emeviler ne Abbasiler bu durumu görmediler, sadece kendi haklılıklarını düşünüp halkı ekonomik olarak ezdiler. Bölge valilerinin yaptıkları zulümler hat safhalara ulaştı. Bölge halkını katlediyorlar, hiçbir ilkeye bağlı kalmıyorlar, yaptıkları katliamların hesabı sorulmuyordu. Bir misal verecek olursak bölgedeki bazı yerlerde valiler halkı kiliselere doldurup yakıyorlardı.¹¹¹ Bu zulümler cezasız kalıyor, bölge halkı bunların hesabını sormak istiyor, fakat onları dinleyen adil bir merci bulamıyordu. Yapılan bütün bu zulümler, Babek'in işine yaradı. O, bölge halkındaki hak gaspından kaynaklanan intikam duyguları-

¹⁰⁷ Belazürî, 322.

¹⁰⁸ Belazürî, 319.

¹⁰⁹ Belazürî, 308.

¹¹⁰ Mustafa Demirci, *İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, İstanbul, 2003, 308.

¹¹¹ Belazürî, 210. Ayrıca Bkz. Hüseyin Kasım, 69, 148 nolu dip not.

nı kendi davası için kullanmayı bildi. Abbasi idaresinin bölgede yol açtığı haksızlıklar, daha sonra onlara Babek isyanı ile geri dönmüş, binlerce cana ve hazineyi çökertecek düzeyde bir paraya mal olmuştur.

Bu olaylar da gösteriyor ki bölge de merkezi hilafet yeterli bir güvenlik ortamı oluşturmamıştır. Bu da zayıf durumdaki insanların güçlülerin kucağına itmiştir. Bu durum, bölgede bir sınıf farklılaşmasının oluştuğunu, buna sebep de Arap iskanları olduğu aşikardır. Babek Hurremî, bölgedeki bu gerilim ve rahatsızlıktan faydalanmıştır. İlk isyan ettiğinde Arap eşraftan topraklarını alarak, köylülere dağıtması bundandır.¹¹²

III. HURREMİYYE'NİN FİKİRLERİ

Babek'in başında bulunduğu Hurremiyye'nin fikirleri ve İslam'a bakış açısı konusunda bizzat kendileri tarafından yazılmış eserler olmadığı için, inanç ve fikirleri hakkında bilgileri daha çok klasik İslam mezhepler tarihi kaynaklarında bulmaktayız. O dönemdeki Hurremiyye'nin, Abbasi hilafeti ile sert mücadelesinden dolayı, fikirleri ve inançları net bir şekilde bu kitaplara yansımamış hatta önyargılı olarak yansımıştır diyebiliriz. Tarih kitapları ise, önyargılı bir şekilde Hurremiyye'nin fikirlerinden bahsetmekle birlikte daha çok onlarla olan savaşları ele almışlardır.

Hurremiyye'nin inanç ve fikir yapısı ilk olarak ortaya çıktığı bölgenin inanç ve fikirlerinden özellikle de Sasanîler döneminin yaygın inancı olan Mecusilikten etkilendiği belirtilir. Makdisi, Hurremiyye'nin liderlerinden kabul edilen Sünbaz'dan bahsederken "*Mecusi*" ifadesini kullanmaktadır.¹¹³ Hurremiyye bölgeye yakın olan Hinduizm'den, Maniheizm'den,¹¹⁴ Zerdüştlük'ten¹¹⁵ ve daha çok kısa bir dönem İran'da resmi din olmuş olan Mazdekizm'den etkilenmiştir. Hurremîler, Babek'in lider olduğu dönemde fikirlerini Müslüman halka kabul ettirebilmek için bazı İslami motifleri de kullandıklarını görüyoruz.

¹¹² Daha fazla örnek için bkz. Demirci, 168.

¹¹³ Makdisî, VI, 82.

¹¹⁴ Geniş bilgi için bkz. Mahfuz Söylemez, *Bilimin Yitik Şehri, Cündişapur*, Ankara, 2003, s. 60.

¹¹⁵ Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, Beyrut, 1992, 264.

Onlar isyan ettikleri bölgedeki dinlerin adeta bir mozaigini oluşturmuşlardır. Onların böyle bir mozaige ihtiyaçları vardı. Bölgede her kesimden ve dinden insana hitap edebilmek ve onları yanlarına çekebilmek için böyle gerekiyordu. Zaten bölgede yayılan bütün dinlerin birbirinden etkilenmeleri söz konusuydu. Böylece halktan destek görmeleri kolay oluyordu.

Bu noktadan sonra Babek'in başında bulunduğu Hurremiyye/Babekiyye grubunun fikirlerinden bazılarına değinmek istiyoruz.

A) İnanç-İbadet

Babek'in liderliğini yaptığı Hurremiyye için bazı yazarlar, liderlerinin ilahlık iddia ettiklerini belirtirlerse de,¹¹⁶ bu iddia Babek'in hayatı incelendiğinde pek tutarlı gözükmemektedir. Belki peygamberlik iddia ettiği görüşü gerçeğe daha yakındır denilebilir.¹¹⁷ Çünkü bir sonraki maddede de göreceğimiz gibi onlarda Tenasüh inancı bulunmaktadır.

Hurremîler yüce bir ruha inanmaktadırlar ve onlara göre bu ruhun peygamberlere ilham ettiğini kabul ederler. Bu yüce ruh tektir¹¹⁸ ve vahiy indirir, fakat vahiy bitmemiştir. Hurremîlerin bir kısmı peygamber olarak İslam'dan önceki Şervin isimli bir şahsa inanırlar onun en efdal peygamber olduğuna inanıp onun için ağlarlar.¹¹⁹ Bu peygamberin Hz. Muhammet dahil bütün peygamberlerden daha efdal olduğunu belirtip onun için mabetlerinde dua ederler bundan dolayı bu gruba Şerviniyye denilir.¹²⁰

Nizamülmülk, Hurremiyyede namaz, oruç, zekat, ve hac olmadığını ve içkiyi helal edindiklerini belirtir.¹²¹ İstahri bunlar hakkında "*Camileri vardır Kuran okurlar, fakat şeriata gizli riayetsizlikleri vardır. Dağlarda yaşarlar.*"¹²² demektedir. Bunların Kuran okumaları bölgedeki Müslüman halkın gözünü boyamak

¹¹⁶ İbn Nedîm, 415.

¹¹⁷ Makdisî VI, 97.

¹¹⁸ Makdisî, IV, 30.

¹¹⁹ İbnü'l-Esir, *el-Lubab*, I, 101.

¹²⁰ Sem'ânî I, 243.

¹²¹ Nizamülmülk, 323.

¹²² İstahri, *el-Mesalik ve'l-Memalik*, Beyrut 1997, 203.

için nüfus olarak az oldukları yerlerde Kuran okudukları, değilse Kuranla hiç irtibatlarının olmadığı belirtilir.¹²³ Bu da bölgede sonraki yıllarda bunlar üzerindeki Müslüman halkın baskısını göstermektedir. Mehдинin Babek'in merkez edindiği Bezz'den çıkacağı gibi inançlara da sahiptirler.¹²⁴ Ayrıca bazı grupları hesap gününün olmadığını, sadece dünyanın var olduğunu, bedeninin hem cennet hem cehennem olduğunu söylerler.¹²⁵

B) Tenasuh

Hurremiyye'ye göre yeryüzünde devamlı peygamberler bulunur, vahiy ulu kişilerde kendini gösterir ve ruhlar bedenden bedene geçer. Peygamberlik ruhunun insandan insana geçtiğine ve Babek'e ulaştığına inanırlar. Babek de bu peygamberlerdendir. Babek'ten önceki lider olan Cavidan'ın ruhu da böylece Babek'e geçmiştir.¹²⁶

Hurremiyye'de ki tenasüh düşüncesine göre isim ve beden değişse de ruh değişmez ve bu ruh Adem'den Nuh'a, Nuh'dan, İbrahim'e, İbrahim'den, Musa'ya, Musa'dan, İsa'ya, İsa'dan Muhammet'e, Muhammet'ten, Ali'ye, Ali'den Muhammet b. Hanefiyye'ye'ye, ondan da Ebû Müslim'e ve nihayet bunların liderine geçtiğine inanırlar.¹²⁷ Bu tenasüh inancında¹²⁸ ruhların hayvanlara da geçebileceğini belirtirler.¹²⁹

Hurremîler Ebû Müslim'in ruhunun geçtiği mehdi olarak kabul ediyorlardı. O eski Sasanî düzenini ihya edecekti.¹³⁰ Ebû Müslim'in ölmediğini, adalet dağıtmak için dünyaya döneceğini iddia ediyorlardı.¹³¹ Babek'in Ebû Müslim'in yerine gelen bir mehdi olduğunu düşünüyorlardı. Toplantılarında Ebû Müslim ve kızı Fatıma'yı anıp ve Ebû Müslim'i öldüren halife Mansur'a lanet ediyorlardı.¹³² Ebû Müslim'e bu kadar düşkünlüklerinin sebebi onun Emevilere karşı

¹²³ Van Vloten Gerlof, *Araştırmalar*, trc; M. Said. Hatiboğlu, Ankara, 1986, 60.

¹²⁴ Yakut, I, 430.

¹²⁵ Ali Sami en-Neşşar, *Neşeti Fikri'l-Felsefi fi'l-İslam*, byy, 1977, 263.

¹²⁶ Gerlof, 60.

¹²⁷ Makdisî, VI, 97.

¹²⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, VI, 328.

¹²⁹ Makdisî, IV30.

¹³⁰ Yakut I, 361.

¹³¹ Aliev, XVIII, 500; Sharon Moshe, 184.

¹³² Makdisî, IV, 31.

bölge insanının ezilen onurunu ayağa kaldırmasındandır. Hurremi-lerde dini işleri düzenleyen din adamlarına ise Farsça melek anlamına gelen Feristegon veya Firistah denilmekteydi.¹³³

C) Kadın

Hurremiyye'nin fikirlerinden en çok dikkat çeken, hiç şüphesiz kadın konusundaki düşüncesidir ki bunu da Mazdekizm'den aldıkları belirtilir ve rızası olduktan sonra, kimseye zarar vermediği sürece kadınlarla, her türlü zevki yapmak mubah addedilmiştir denilebilir.¹³⁴

Hurremiyye bir anlamda Mazdekizmin kültürünü tevarüs etmiştir. Bundan dolayı kendilerine “*Şehvetleri helal edinenler*” anlamında Hurremiyye denildiği belirtilir.¹³⁵ Gerlof, Hurremiyye hakkında “*Bu grubun ismi nereden gelirse gelsin ismiyle yaptıkları işler bir birine uymaktadır. Bunlar zevkten başka bir iş tanımıyorlardı. Kendilerine hoş gelen her şeyi mubah sayıyorlardı. Kadınları dini toplantılarına alıp fuhuş yapıyorlardı.*”¹³⁶ şeklinde kanaatini aktarmaktadır.

Tarihçiler, Hurremiyyedeki bu bakış açısı hakkındaki bilgilerin bir iftira değil gerçeği gösterdiğini,¹³⁷ onların temel felsefesinin sınır tanımaz bir zevk anlayışı olduğunu,¹³⁸ kadınları toplumun ortak malı olarak kabul ettiklerini belirtirler.¹³⁹ Bunun teyidi mahiyetinde, senede bir gün, gece toplanıp kadın erkek birlikte ışıkları söndürüp karanlıkta¹⁴⁰ topluca fuhuş yaptıkları,¹⁴¹ Hurremiyye kelimesinin de anne ve kız kardeş ile evliliği mubah görmeleri gibi nedenlerle bu fırkaya verildiği, hatta bu fırkanın ismine “Dinu'l-Ferc” (Ferc dini) dendiği belirtilir.¹⁴²

Hurremiyye'nin efsanevi lideri Babek yakalandığında köşkünde bir çok kadın ve cariyenin bulunması ve yakalanmadan he-

¹³³ Hasan İbrahim Hasan, II, 413.

¹³⁴ Ebû'l-Fida, *el-Muhtasar*, trz., byy, I, 54.

¹³⁵ İbnü'l-Esir, *el-Lubab*, I, 436.

¹³⁶ Gerlof, 60.

¹³⁷ Osman Turan, “Babek”, *İA*, İstanbul, 1979, II, 172.

¹³⁸ Gerlof, 61.

¹³⁹ Nizamülmülk, 316.

¹⁴⁰ Bağdadî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, Beyrut, 1990, 269.

¹⁴¹ Sem'ânî, I, 243; İbnü'l-Esir, *el-Lubab*, I, 101.

¹⁴² Nuveyrî, *Nihayetu'l-Ereb*, byy, 1984, XII, 248.

men önce Ermeni patriği Sehl b. Sinbad'ın ona hitaben "*Burada kadın ve çocuklarınız var*" diyerek Babek'in her bölgede tecavüz ettiği kadınların bulunduğunu ima etmesi,¹⁴³ Babek'in her hangi bir yerde gördüğü güzel kadınlara zorla sahip olması iddialarını destekler mahiyette aktarılmaktadır. Hatta Babek'in Bezz'den kaçtıktan sonra yanında kaldığı Ermeni patriği Sinbad'ın gözü önünde Sinbad'ın karısına, annesine, kız kardeşine tecavüz ettiği gibi çok makul olmayan rivayetler nakledilmektedir.¹⁴⁴ Buna benzer davranış tiplerini, İslam öncesi de Mazdekîler, fakir ailelere kız vermeyen aristokrat aile kızlarına saldırıp fakirlere vererek gösteriyorlardı.

Hurremiyye ve Babekiyye lideri Babek'in kadınlar konusundaki düşünce ve uygulamalarının bu şekilde olduğu tarih kitaplarında anlatılmaktadır. Fakat anlatıldığı şekildeki durumun tamamen doğru olmasının mümkün olmadığı kanaatindeyiz. Bu noktada Hurremiyye ve Babek konusundaki bu tip ifadelerin biraz mübalağa içerdiğini düşünüyoruz. Bu rivayetler Abbasi hilafetinin en önemli düşmanına karşı, tarihçilerin abartması olarak düşünülebilir. Kanaatimizce toplu sex denilebilecek bu tür bir yapılanmanın bireysel uygulamalar olsa bile istense de koskoca coğrafyaya yaygınlaştırılamayacağını, insan fitratında bulunan kıskançlığın buna engel olacağını düşünüyoruz.

Nitekim bu kanaatimizi destekler mahiyette bazı ipuçlarını tarih kitaplarımızda bulabiliyoruz. Taberî'de yer alan bir rivayette Babek'in merkezi olan Bezz, ele geçirildiğinde burada bulunan bir çok kadın ve çocukların Babek'ten ve adamlarından şikayet etmediklerini görüyoruz. Hatta arkasından ağladıkları kendilerine iyi davranıldığından bahsettikleri belirtilmektedir.¹⁴⁵ Bu kadınlar eğer kaçırılıp tecavüz edildi ve kitapların anlattığı gibi orta malı olarak kullanıldı ise neden şikayet etmediler? düşünmek gerekir. Ayrıca Hurremiyye'nin Babek'ten önceki lideri Cavidan'ın ölümü üzerine Cavidan'ın hanımının Babek'i lider olarak ve kendine eş olarak seçmesi,¹⁴⁶ onlardaki kadına bakışın orta malı olduğu şeklindeki anlayışın abartılı olduğunu gösteren rivayetlerdendir.

¹⁴³ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, VI, 473.

¹⁴⁴ Makdisî, VI, 117.

¹⁴⁵ Taberî, V, 231.

¹⁴⁶ İbn Nedîm, 416.

Fakat bunlar Hurremiyye'de hiçbir şekilde bir ibahat düşüncesinin olmadığını göstermez. Kanaatimizce bunların uygulamaları bir nevi cinsel özgürlüğü içeriyordu. Kadın -erkek ilişkilerinde gerçekleştirdikleri bir anlamda eş seçimi özgürlüğü idi.¹⁴⁷ Makdisi de geçen bir bilgi bu kanaatimizi desteklemektedir. Makdisi de ki "Onlarda rızaya dayalı ibahat vardı."¹⁴⁸ şeklindeki ifade kadınların ve erkeklerin cinsi ilişkilerde bir kayıt altında olmadıkları ve böyle bir özgürlük düşüncesinin olduğunu göstermiştir denilebilir. Yani bir anlamda savaş ortamının getirdiği bireysel uygulamalar istisna edilirse, onların da normal hayat anlayışlarında Mazdekiler gibi zoraki bir ilişkinin yaşanmadığı söylenebilir.

Mum söndü ayini de kadının, bir anlamda erkek seçme özgürlüğü şeklinde veya erkeğin kadın seçme özgürlüğü şeklinde düşünülebilir.¹⁴⁹ Senede bir kere bile bu işi ayinle yapmaları bu konuda belli kesimlerde ibahat olduğunu gösterebilir. Bu anlamda senenin bir günü mum söndürerek rızaya dayalı toplu eğlence yapıyorlardı denilebilir, fakat yaygın değildir, tarih kitaplarında fazlaca abartılmıştır.¹⁵⁰ Senede bir gün yaptıkları eğlence toplantılarında İslam'ın haram gördüğü içki içmeleri, ayrıca kız kardeşle evlenmek gibi fiilleri yapmaları, onlar hakkında bu abartılı görüşlerin oluşmasına sebep olmuştur.¹⁵¹

Sonuç olarak aktarmış olduğumuz bu fikirler, Hurremîlerin yapılan haksızlıkları ve gelir dağılımındaki dengesizlikleri iyi tahlil edip böyle bir söylem geliştirdiklerini gösteriyor. Ayrıca onlar, bu hassasiyetleri gözeterak Sosyalist (İştiraki) programlar öneriyorlardı.¹⁵² Babek'i savunan yazarlar da bunu kabul ederek onun bu şekilde eşitlikçi bir toplum kurmak istediğini belirtmektedirler.¹⁵³

Hurremîler kendi coğrafyalarına yakın dinlerden belki de o din mensuplarını etkileyebilmek için bazı motifleri transfer etmişlerdir. Bu etkide Mazdekizm ve Mecusilik esas olmuştur. Mecusiliğin bir etkisi olan dualist bir yaklaşım olarak¹⁵⁴ dini sistem-

¹⁴⁷ Bkz. Bendeli Cuzi, *Min Tarihi'l-Hareketi'l-Fikriyyeti fil-İslam*, Kudus, 1928, I, 68.

¹⁴⁸ Makdisi, IV, 31.

¹⁴⁹ Hüseyin Kasım, 34, 165.

¹⁵⁰ Hüseyin Kasım, 140.

¹⁵¹ Cuzi, I, 76.

¹⁵² Duri, *İslam İktisat tarihine Giriş*, 90.

¹⁵³ Nefisî, 5

¹⁵⁴ Makdisi, IV, 31; Margaliout, V, 596.

lerinin esasını nur ve zulmet teşkil etmekte olduğu belirtilmektedir.¹⁵⁵ Aslında İslam öncesi eski toplumsal yapılanmaya çağır-salar da bu yeni oluşan yapılanmada Mazdekiyye gibi unsurlar da aynen kalmamış değişmiştir. Böylece bir anlamda belki de İslam, Mecusilik, Mazdekizm...gibi inanışların karışımı Hurremiyye'yi ve sonuçta Babekiyye'yi oluşturduğu aktarılmaktadır.¹⁵⁶

IV. BABEK ÖNCESİ HURREMİYYE İSYANLARI

Bu noktada, İslam sonrası Hurremî karakter taşıyan önemli bazı hareketleri tanıtmak istiyoruz. Bundan amacımız Arapları bölge-den çıkarıp yerine eski Sasanî ihtişamını geri getirmek isteyen¹⁵⁷ Hurremiyye veya Babekiyye'nin ortaya çıkışından önceki siyasi ve sosyal yapının anlaşılmasını sağlamaktır. Babekiyye bu isyanların külleri üzerinden doğmuş ve tabanda hazır bulduğu bu potansiyeli harekete geçirerek uzun süren başarısını gerçekleştirmişti. Aktaracaklarımız dışında da Hurremîler, değişik zamanlarda değişik adlarla isyanlar yapmışlardır.

A) Hıdaşıyye İsyanı

Hurremiyye hareketinin etkilerini taşıyan "Hıdaşıyye" isyanı, ismini isyanın lideri Hıdaş'tan alır ve dönemin önemli isyan hareketlerinden biridir.

Hıdaş, Abbasilerin Horasan bölgesine gönderdiği görevlilerden birisiydi. Fakat bir süre sonra Abbasilerin söylemini terk ederek halkı, Hurremiyye'nin fikirlerine çağırmaya başladı ve bazı taraftarlar edindi. Sonuçta vali Esed b. Abdullah tarafından 118/737 de öldürüldü.¹⁵⁸

Hıdaş, Hurremiyye'nin önemli fikirlerinden olan hulul ve tenasühe inanıyor, İslam öncesi Mazdekîlerde olduğu¹⁵⁹ gibi kadınların toplumun ortak malı olduğu fikrini savunuyordu.¹⁶⁰ Onun bu

¹⁵⁵ İbn Nedîm, 415;Margaliout, V, 596.

¹⁵⁶ Hüseyin Kasım, 170.

¹⁵⁷ Ömer Faruk, *The Abbasid Caliphate*, Bağdat, 1969, 334.

¹⁵⁸ Taberî, IV, 164.

¹⁵⁹ Gerlof, 61.

¹⁶⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut, 1974, IX, 320.

fikirlerinin kendinden sonraki Babekiyye hareketi üzerinde etkisi olduğu belirtilmektedir.¹⁶¹

B) Sünbaziyye İsyanı

Abbasi halifeliğinin kuruluşundan üç yıl sonra 137/755 gerçekleşen bu isyanın lideri olan Sünbaz¹⁶² daha önceleri Mecusiliğe inanan önde gelen bir şahıstı.¹⁶³ Ebû Müslim Horasânî ile tanışıp samimiyetini artırarak onun ordu komutanlığına kadar yükseldi. Sünbaz Ebû Müslim'in öldürülmesinden sonra onun naibi olduğu iddiası ile isyan etti. Sünbaz'a nisbeten bu isyana katılanlara "Sünbaziyye" denildi.¹⁶⁴

Sünbaz hakkında Mazdekî, Mecusî, Hürremî tabirleri bir arada kullanılmaktadır. Anlaşılan o, bu din ve inanışlardan bazı motifleri savunan birisidir ve zaten bu inanışlar, Mazdekizm'in İslam dönemindeki versiyonu olarak kabul edilen Hurremiyye'de de vardır. Ebû Müslim'in ölümünden sonra eski adı ile Mazdekîler, yeni adı ile Hürremîler Sünbaz'ın liderliğinde ayaklanmışlardır

Sünbaz'ın ayaklanmasının nedenleri değişiktir. Bunların başında Abbasilerin bölgedeki daveti sırasında verilen sözlerin tutulmaması gelmektedir. Bu nedenle bölge halkı da bu isyanı desteklemiştir. Özellikle Ebû Müslim'in öldürülmesi bölge halkı tarafından tam bir ihanet olarak algılanmıştır. Ebû Müslim'in Sasânî dönemini geri getireceğini ümit ile bekleyen ve Emeviler şahsında somutlaşan İslam'ı yerle bir eden kahraman bir kurtarıcı olarak gören halk, onun katledilmesi ile şoka girmiştir. İşte halkın içinde bulunduğu bu şoku iyi kullanan Sünbaz kendisini Ebû Müslim'in naibi ve temsilcisi olarak tanıtmış ve bunda da başarılı olmuştur.

Sünbaz, halka Ebû Müslim'in Mazdek ile birlikte cennette olduğunu ve yakında mehdi olarak döneceğini belirtmiştir. Mehdi'nin geleceği söylemiyle Şii Rafizileri, Mazdekî fikir ve söylemleriyle de Mazdekîleri etrafında toplamıştır. Taraftarı olan Hurremîleri de böyle bir ittifak için ikna etmiştir. Onun düşünceleri

¹⁶¹ Madelung, 63.

¹⁶² Bünyadov, 178.

¹⁶³ Taberî, IV, 388.

¹⁶⁴ Nizamü'l-nûk, 282.

bölge deki halkın düşünceleri ile örtüşüyor ve onların derindeki özlemlerini okşuyordu. Böylece yanına özellikle dağlık bölgelerden yüz bin kişiye yakın taraftar toplamıştı.¹⁶⁵

Sünbaz, Ebû Müslim'in katlinden iki ay sonra isyanı başlatmıştır. Araplar'a karşı Fars üstünlüğünü savunan Sünbaz, bu isyanı bölgedeki halkların duygularını hesaba katmıştır. Nizamülmülk Sünbaz'ın gayesinin; "Arap hilafetini yıkıp Sasanî düzenini kurmak, Kabe'yi yıkıp, güneşi tekrar kible yapmak"¹⁶⁶ olduğunu nakleder. O, halkın Ebû Müslim'in katli konusunda duygu ve hisleri soğumadan harekete geçmiştir. Böylece Mecusiliği diriltmeyi, İslam'ı ortadan kaldırmayı¹⁶⁷ ve Sasanî imparatorluğunu geri getirmeyi arzulayan Sünbaz'a, Nişabur, Kumis, Rey, Taberistan, Kuhistan halkları yoğun destek vermiştir.¹⁶⁸ Bunun yanında bu isyana alt tabakadan birçok köylü ve çiftçi destek vermiştir. Bu da toplumdaki sosyo-ekonomik bir eşitsizlik olduğunu ve Sünbaz'ın da bu tepkiyi iyi kullandığını gösterir. Nişabur'dan harekete geçen Sünbaz, daha sonra Rey'e yönelmiş, orayı bir hile ile düşürüp valiyi öldürdükten sonra buradaki hazineyi de ele geçirmiş ve taraftarlarına dağıtmıştır.¹⁶⁹ Ayrıca Taberistan hakimine de para yardımı yapıp onun desteğini almıştır. Bunların ardından Kumis, Isfahan, Horasan ve Maverau'n-Nehir'in tamamını ele geçirmiştir.¹⁷⁰ Sünbaz, bölge halkının duygularını okşayan hareketlerden kaçınmıyordu. Bölgede ki Fars kökenli olmayan halkın malları yağmalattırıyor, kadınlarını esir alıyordu. Fakat ticaretin getirilerini düşünerek tüccarlara dokunmamıştı.

Halife Mansur, Sünbaz üzerine Cevher (Cumhur)¹⁷¹ komutasında bir ordu gönderdi. Daha önce bölge halkından oluşturulan iki orduyu yenen Sünbaz, halife ordusu ile karşılaştı. Halife ordusu katılanlarla birlikte yirmi bini buluyordu ve yapılan savaşta halifenin düzenli ordusuna karşı, Sünbaz'ın sayısı çok, fakat düzensiz ordusu yenildi. Binlerce taraftarı öldürüldü. Verilen ra-

¹⁶⁵ İbnü'l-Esir, V, 481.

¹⁶⁶ Nizamülmülk, 231.

¹⁶⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, V, 481.

¹⁶⁸ Mesûdi, *Mürücü'z-Zeheb*, Beyrut, 1997, III, 306.

¹⁶⁹ Taberî, IV, 388.

¹⁷⁰ İbn Kesîr, X, 72.

¹⁷¹ Makdisî, VI, 82.

kamlar altmış binlere ulaşmaktadır. Kadın ve çocuklar esir alınmış, Sünbaz ise kaçarken öldürülmüştür.¹⁷²

Böylece Sünbaz'ın isyanı bastırıldı. Fakat onun taraftarları değişik grupları desteklemeye devam ettiler ve daha sonraki Hurremî isyanlarına bir anlamda maya oldular. Sonraki yıllarda ortaya çıkan Babek ayaklanmasına en büyük katılımın ve desteğin özellikle Sünbaz isyanının gerçekleştirildiği bu bölgelerden gelmesi dikkat çekicidir.

C) İshak et-Türkî isyanı

Babek ortaya çıkmadan önce gerçekleşen ve bir anlamda Babekîyye'nin temelini teşkil eden fikirsel yapılanmaya sebep olan isyanlardan biri olarak da 137/755 tarihindeki İshak et-Türkî isyanını sayabiliriz.

Ebû Müslim'in propagandisti olan İshak et-Türkî isimli şahıs Ebû Müslim'in öldürülmesi üzerine, Mecusiliği ihya etmek, adaletin eşit dağıtımını sağlamak vaatleriyle ve Ebû Müslim'in peygamber olduğu iddia ederek Maverau'n-Nehirde isyan etti. İshak et-Türkî'ye destek verenlere, Hurremî fikirler taşıdıkları için *Hürremdiniyye* de denmiştir.¹⁷³ İshak, İran bölgesi insanının hoşuna gidecek söylemlerle bir çok düşüncüyü bünyesinde barındırmaya çalıştı.¹⁷⁴ Abbasi yönetiminden memnun olmayan halk, sürekli iyi bir yönetim arayışında olduğundan dolayı onlara kurtuluş vadeden her isyancının peşine takılıyordu. Bu isyan da böylece taraftar buldu.

İshak, Ebû Müslim Horasaninin Zerdüşt tarafından gönderildiğini, şimdi İran da ki Rey dağlarında yaşamakta olduğunu, bir zaman sonra geri geleceğini söylemiştir.¹⁷⁵ Bu sözlerle hem Peygamberin Farşlı olduğuna, hem de Fars bölgesini tercih ettiğine vurgu yapmaktadır. Belki de bu vurgular Mehdinin Arapların yoğun yaşadığı Şama ineceği gibi rivayetlere bir tepkisellik de olabilir.

Onun bu görüşlerini daha önce aktardığımız Farisîlerin İslam'a karşı tepkiselliğinin diğer boyutu olarak Arap bir peygam-

¹⁷² Taberî, IV, 388.

¹⁷³ İbn Nedîm, 418.

¹⁷⁴ Zorlu, 147.

¹⁷⁵ İbn Nedîm, 418.

bere karşı, Fars bir peygamber ideolojisi ile yola çıkmasıdır. Tabi ki bunda Arapların devamlı Hz. Peygamberin Arap olmasından dolayı böbürlenmelerinin payı büyüktür.¹⁷⁶

İshak'ın isyan hareketi, Ebû Cafer Mansur'un emriyle Horasan valisi Halit tarafından bertaraf edildi. Bu isyanları iki yıl kadar devam etti.¹⁷⁷ Fakat İshak'ın taraftarları Horasanda varlıklarını sonraları da devam ettirdiler.¹⁷⁸

D) Üstazsız İsyanı

Üstazsız isyanı, 150/767 de Horasan, Herat, Bazegis, Sicistan, bölgelerinden yüz binlerce kişinin katıldığı¹⁷⁹ Hurremî karakterli bir isyandır.¹⁸⁰ Horasan halkı, devletin Horasan bölgesindeki zengin bir maden ocağına el koymak istemesi üzerine ayaklamıştır. İsyanın başını çeken Üstazsız, arkasına topladığı halk ile halifelige karşı savaş açmıştır.¹⁸¹ Bu isyanda da diğer Hurremiyye hareketleri gibi Mazdekî motifler bulunmaktadır.¹⁸² Daha çok İshak et-Türk isyanına benzemektedir.¹⁸³

Bölge halkı, inanılmaz bir tepkisellikle ortaya çıkan her harekete yoğun,¹⁸⁴ fakat düzensiz destek verdiği gibi, bu harekete de destek vermiştir. Sonuçta üzerlerine gönderilen Abbasi ordusu tarafından mağlup edilmiş çoğu öldürülmüştür. Üstazsız de ya kalanıp öldürülenler arasındadır.¹⁸⁵

¹⁷⁶ Arapların üstünlüğü ile ilgili bir çok hadis uydurulmuştur. "Arabî üç şey için seviniz; Ben Arabım, Kuran Arapçadır, Cennetin dili Arapçadır." gibi uydurma hadisler hakkında bilgi için bkz. M. Said Hatiboğlu, "Hilafetin Kureyşliliği", A. Ü. İ. F. Der. C. XXVII, Ankara, 1978, s. 14-15.

¹⁷⁷ Bkz. İsmail Kaygusuz, "Mazdekizm Ve Aynı Kaynaktan Beslenmiş Müslimiyye Ve Babek Hurremî Toplumsal Başkaldırı Hareketleri", *Yol Dergisi*, Ankara, 2000. sayı. 8 s. 39.

¹⁷⁸ Nadir Karakuş, *Ebû Müslim Horasânî Kişiliği ve Faaliyetleri*, Konya, 1996, (Basılmamış Doktora Tezi) 258.

¹⁷⁹ Suyuti, *Tarihü'l-Hulefa*. Mısır, 1952, 262.

¹⁸⁰ İbnü'l-Esir, V, 591.

¹⁸¹ Halife b. Hayyat, *Tarihü Halife b. Hayyat*, trc; Abdülhalik Bakır, Ankara, 2001, 507.

¹⁸² Karakuş, 267.

¹⁸³ Zorlu, 160

¹⁸⁴ İbnü'l-Esir, V, 591.

¹⁸⁵ Taberî, IV, 495.

E) Mukannaiyye İsyanı

Bu isyan, 159/775 de Horasan'ın Merv bölgesinde ortaya çıkan bir isyandır. İsyanın lideri, yüzünün çirkinliği belli olup karizması sarsılmasın ve aynı zamanda esrarengizliğini muhafaza etsin diye yüzünü devamlı örttüğü için Mukanna olarak adlandırıldığından Fırkaya da "Mukannaiyye" ismi verilmiştir.¹⁸⁶ Bunlara aynı zamanda alem olarak kabul ettikleri beyaz renkten dolayı Mubeyyiza (Beyaz elbiseliler) denmiştir.¹⁸⁷

Ebû Müslim'den etkilenen fırkalar arasında sayılan bu fırka, malın ve kadınların toplumun ortak malı olduğu şeklindeki Mazdekî fikirleri savunmuş,¹⁸⁸ ve bu yüzden "Mubahiyye" adıyla da anılmıştır.¹⁸⁹ Mukanna, Hulul, Tenasuh, gibi inançları bulundurmuş ve peygamberlik ilan etmiştir.¹⁹⁰ Onlara göre, Allah'ın nuru Adem, Şit, Nuh, İbrahim, Musa, İsa, Muhammet, Ali ve Ebû Müslim yoluyla gelmiş ve Mukanna'ya geçmiştir.¹⁹¹

Mukannaiyye, Hurremîlerin yoğun bir şekilde desteklediği bir fırka olarak karşımıza çıkmaktadır. Mukanna ayrıca büyücülük de yapan birisiydi. Taraftarlarına bir çok sihir ve büyü ile kendini ispat yoluna gitmiştir. Buhara, Semerkand bölgelerine kadar yayılan bu hareketin mensupları her tarafı yağmalamış ve bir çok kişiyi¹⁹² katletmiştir.

Sonuçta, bu fırkaya bağlı isyancılar, Abbasilerin üzerlerine gönderdiği ordu karşısında dayanamamış¹⁹³ ve Mukanna sıkıştırıldığı Kişş kalesinde¹⁹⁴ hanımları ile birlikte kendini yakarak yok etmiştir.¹⁹⁵

Mukanna'nın bir kısım taraftarları ondan sonra Hurremiyye içinde faaliyetlerine devam etmiş ve bazı köylerde varlıklarını

¹⁸⁶ İbnü'l-Esir, VI, 38.

¹⁸⁷ Bağdadî, 257.

¹⁸⁸ Bağdadî, 258.

¹⁸⁹ Henry Laoust, *İslamda Ayrılıkçı Görüşler*, trc; E. Ruhi Fırlı, Sabri Hizmetli, İstanbul, 1999, 89.

¹⁹⁰ Bağdadî, 259.

¹⁹¹ İbnü'l-Esir, VI, 38.

¹⁹² İbnü'l-Esir, VI, 38.

¹⁹³ Taberî, IV, 560.

¹⁹⁴ Makdisî, VI, 97.

¹⁹⁵ İbnü'l-Esir, VI, 51.

sürdürmüşler¹⁹⁶ ve kısa süre sonra ortaya çıkacak Babek için, potansiyel asker olmuşlardır. Bunlar Mubeyyiza adı altında değişik beldelerde görülmüş¹⁹⁷ ve etkileri sonraları da geniş boyutlarda devam etmiştir.¹⁹⁸

F) Diğer İsyanlar

Yukarıda aktardığımız önemli isyanlardan başka 162/778 de Abdulkahhar isimli bir şahsın başlarında bulunduğu Hurremî grup Cürcan da isyan etti. Bir çok katliamlar yaptı ve aynı sene bastırıldı ve lideri öldürüldü.¹⁹⁹ İsyan, klasik Hurremiyye hareketlerinde bulunan eskiye özlem içeren motifler içermektedir.

Abbasi halifesi Harun Reşit zamanında 180/796 da Kafkasya'nın güneydoğusunda Cürcan'da, kızıl bayrakları kendilerine sembol kabul ettikleri için kendilerine *Muhammire* de denilen²⁰⁰ Hurremî karakter taşıyan bir grup²⁰¹ ortaya çıktı.²⁰² Bunlar Cibali, Azerbaycan, Ermenistan, Deylem bölgelerine yayıldılar. Aslen Mecusi olup Mazdek'in fikirlerine benzer fikirleri savundular.²⁰³ Halife Harun, Cürcan emirine emrederek bu isyanı bastırttı ve lideri Amr b. Muhammed'i öldürttü.²⁰⁴ Bu isyana katılanlar daha sonraları Babek'in ordusuna katılmış ve onun bu bölgelerde mayalanmasına zemin oluşturmuştur.

192/808 de Azerbaycan da başka bir Hurremiyye isyan gerçekleşti. Harun Reşit bunlar üzerine Abdullah b. Malik komutasında bir ordu göndermiştir.²⁰⁵ Bu Abbasi ordusu Hurremîleri yenerek Harun'un emriyle hepsini öldürmüştür.²⁰⁶

Bu saydıklarımızın dışında Hurremî karakter taşıyan bir çok fırka bulunmaktadır. Abbasi döneminde isyan eden fakat kendi-

¹⁹⁶ Karakuş, 274.

¹⁹⁷ Hüseyin Kasım, 146.

¹⁹⁸ Aşirbek Kurbanoğlu Müminov, "Yeseviye Tarikatının Doğuşu", *Yedi İklim*, İstanbul, 2003, sayı, 42, s. 10.

¹⁹⁹ İbnü'l-Esir, 6, 57.

²⁰⁰ Taberî, IV, 644.

²⁰¹ Makdisî, VI, 98.

²⁰² Laoust, 89.

²⁰³ İbn Necdîm, 415.

²⁰⁴ İbn Kesîr, X, 175.

²⁰⁵ Dineverî, *el-Ahlâru't-Tıval*, Beyrut, trz, 358.

²⁰⁶ İbnü'l-Esir, 6, 207.

leri hakkında tam kanaat oluşmayan Ravendiye bunlardan biridir. Hakkında değişik fikirler olsa da Hürremî karakterler taşıdıklarını bazı rivayetlerden anlıyoruz. Taberî onların da Mazdekî fikirler taşıdıklarını kadınları toplumun ortak malı olarak gördüklerini belirtir.²⁰⁷

Bunlarla birlikte o dönemlerde de ortaya çıkan ve benzer motifler içeren Ebû Müslim'in kızı Fatıma'yı ön plana çıkardıkları için *Fatımiyye* diye isimlendirilen bir grup bulunmaktadır.²⁰⁸ Ebû Müslim'den dolayı *Müslimiyye* denilen ve eski İran kralının kızı Şervine nispetle *Şerviniyye* diye isimlendirilen bazı gruplar da vardır ki²⁰⁹ bunlara militan Hurremiyye de denilebilir.²¹⁰

O dönemlerde Hurremî karakter taşıyan hareketlere Gazvin ve Rey de *Mazdekî*, Azerbaycan'da *Gavliyye*, Orta Asya da *Muğla* denmektedir. Yine Müslimiyye koluna mensup Rizam adlı şahsın etrafında toplananlara *Rizamiyye* denmektedir.²¹¹

Ayrıca Babek lider olmadan önceki içinde bulunduğu gruba *Cavidaniyye* deniliyordu. Hurremiyye'nin Babek'ten önceki lideri olan, "*Ruhu ölmemiş bakî*" anlamına gelen²¹² Cavidan'dan dolayı bu ismi almıştır. Cavidan Hurremiyye'nin başında uzun süre kalmıştır ve Hurremiyyeyi güçlü hale getirmeye çalışmıştır. Fakat onun çalışması daha çok Babek'in yapacağı güçlü çıkışın temelini attığı söylenebilir.

Yeni Mazdekîler veya İslam'dan sonraki Mazdekîler diyebileceğimiz Mazdekizmin halefi sayılan bütün bu fırkalardan sonra aynı bölgede çıkan bu isyanların en meşhuru olan fırka Cavidan'ın başlattığı ve Cavidaniyye diye isimlendirilen ve ondan sonrada Cavidan'ın yerine geçen Babek Hurremî'ye nisbet edilen *Babekiyye* isyanıdır. Bu grup daha öncede belirtildiği üzere Babek ayaklanmadan önceki Hurremiyye'yi oluşturan grupların fikri temelleri üzerinde kurulmuştur. Babek şimdiye kadar anlattığımız ve Hurremiyye olarak tanıttığımız bütün bu grupları Babekiyye çatısı altında toplamıştır diyebiliriz.

²⁰⁷ Taberî, IV, 529.

²⁰⁸ Dineverî, 367.

²⁰⁹ Sem'ânî, I, 243.

²¹⁰ Sharon Moshe, *Black Banners From The East*, Leiden, 1983, 186.

²¹¹ Nefisî 29.

²¹² İbnü'l-Esir, VI, 328.

Yukarda sayılan fırkaların içerisinde İslam tarihinde en önemlisi, en meşhuru, en fazla mücadele edeni ve Abbasileri yaklaşık 20 yıl uğraştıran fırka olanı Babekiyye'dir.²¹³ Hurremiyye fırkaları genelde liderlerinin ismiyle anılan gruplardan olduğundan bu fırkaya da bu isim verilmiştir.

Bütün bu fırkalar İslam öncesi Mazdekizm'in aksine mücadeleci idiler.²¹⁴ Bunlar, Ebû Müslim'in ihanete uğraması, bölge insanının İslam'ın İran'a girişini hazmedememeleri ve ayrıca Fars milliyetçiliği gibi unsurları kullanarak Abbasilere karşı çok çetin bir mücadele vermiştir. Özellikle fakirleşmiş halkı kullanarak çeşitli vaatlerle ve İbahiyyeci görüşleriyle dini yönleri zayıf insanları çevrelerine toplayarak Abbasi devletinin yıpranmasına hatta gerileyip yıkılmasına sebep olmuşlardır. Bütün bu fırkaların çalışmalarına Abbasi halifelerinin ve valilerinin yaptıkları zulümler eklenince o dönemin en büyük isyanı olan Babekiyye isyanı önü alınamaz bir isyana bürünmüştür.²¹⁵

²¹³ Yıldız. "Babek", IV, 376.

²¹⁴ Neşet Çağatay - İbrahim Çubukçu, *İslam Mezhepler Tarihi*, Ankara, 1976, 82.

²¹⁵ Aliyev, XVIII, 500.

İKİNCİ BÖLÜM

BABEK VE İSYANI

Bu bölümde, Babek'in şahsiyetini, Babekiyye isyanının güçlenmesine yardımcı olan faktörleri, dönemin tarihi açısından önemli bir başkaldırı olan bu isyanın gerçekleştirdiği siyasi faaliyetleri, Babek'in yakalanması ve sonrasında gelişen olayları, bu isyanın başarılı olamamasının sebeplerini, son olarak da Babek sonrası Babekiyye Hareketinin durumunu incelemeye çalışacağız. Bazı yazarlar, onun ayaklanmasından yakalanmasına kadarki olayların bir cilt tutacağını belirtse de,¹ elimize ulaşan bilgiler belirtilen oranın çok altındadır ve çok sınırlıdır. Ancak bulabildiğimiz verilerden yola çıkarak, gerekli tahlilleri yapmaya çalışacağız.

I. BABEK'İN HAYATI

A) İsmi

Babek'in ismi konusunda klasik kaynaklarımızda farklı bilgiler mevcuttur. Mesûdi; Babek'in gerçek isminin Hasan, kardeşinin de Abdullah olduğunu belirterek, sonradan Babek ismini benimsediğini anlatır.² Taberî; Babek'in yakalanışını anlatan rivayetleri aktarırken, kardeşinin isminin de Abdullah olduğunu teyit etmektedir.³ Bu da Babek'in Müslüman bir ailenin ferdi olarak büyüdüğünü göstermektedir. Bu anlamda Babek önceki ismi Hasan iken, daha sonraları Hurremiyye'nin etkisine girdiğinde, Hurremilere sevimli görünebilmek, etrafında halkı toplayabilmek, adına bu ismi almış olmalıdır.

¹ Nizamülmülk, 321.

² Mesûdi, IV, 61.

³ Taberî, V, 230.

Babek'in bu ismi benimsemesine sebep olduğunu tahmin ettiğimiz şahıs, İslam fetihleri sonucu yıkılan Sasanî devletinin ilk hükümdarı⁴ olan Ardeşir'in babası ve eski Sasanî devletinin kurucusu olan *Babek b. Sasan*'ın adıdır ve Babek belki de bu insana duyduğu sevgiyle bu hükümdara özenerek, taraftarı olan Hurremîler ve İran halkı üzerinde Sasani ihtişamını geri getirecek şahıs olduğu hissini vererek etkinliğini artırabilmek için onun ismini benimsemiş olabilir.⁵

B) Nesebi

182-184 (798-800) tarihlerinde doğduğu tahmin edilen⁶ Babek'in nesebi konusunda değişik görüşler mevcuttur.

Bazı araştırmacılar Babek'in nesebi hakkındaki rivayetlerin karışıklığından dolayı onun nesebinin meçhul olduğunu belirtirler.⁷ Babek'in nesebi konusunda elde ettiğimiz verilerden karşımıza üç farklı görüş çıkmaktadır;

1. Dineveri, Babek'in nesebini Ebû Müslim Horasânî'nin kızı Fatıma'nın oğlu Mutahhara dayandırmaktadır.⁸ Fakat Babek'in Azerbaycan bölgesinde yaşadığını,⁹ orada doğup büyüdüğünü ve Tebriz civarında çobanlık yaptığını, göz önüne alırsak, bu görüş pek tutarlı gözükmemektedir.¹⁰ Bu görüş belki de Babek'in, kökenini o dönem İran'da revaçta olan Ebû Müslim Horasaniye nispet etmek için ileri sürülmüş olabilir.

2. Babek'in nesebi konusunda bir diğer görüşü, Taberî şöyle bir olayla aktarmaktadır; Ali b. Murr'un anlattığına göre; *Sülûklardan*¹¹ Matar isimli bir adam, Ali b. Murr'a Babek'in kendi oğlu olduğunu, kendisinin Matar adlı kör bir kadın olan ve hizmetçilik yapan bir

⁴ Taberî, I, 389; Öztuna, III, 80.

⁵ R.N.Frye, "Babek", *EJ*, London, 1989, III, 298.

⁶ Hüseyin Kasım, 269.

⁷ Mahmut Şakir, *Tarihu'l-İslam*, Beyrut, 1991, V, 206.

⁸ Dineveri, 367.

⁹ Sem'ânî, I, 243.

¹⁰ Hüseyin Kasım, 268.

¹¹ Sülûk kelimesi özellikle İslam öncesi başlayan ve sonrada devam eden zengin kimselerin mallarının topluma eşit bir şekilde paylaştırılmasını öngören ve bunu şiirlerine yansıtan bir topluluğun ismidir. Bu anlamda İslamî dönemde ortaya çıkan ilk sosyalistlerden sayılabilirler. İlginç olan Hurremîlere benzer görüşleri savunmalarıdır. Bkz Kadri Yıldırım, *Cahiliye Dönemi Arap Edebiyatında Sülûk Şairler Hareketi*, Dicle Ün. İlahiyat Fak. Der. Diyarbakır, 2001. C, III, Sayı.3

kadına tecavüz ettiğini ve kadının hamileliği sonucu, olayı ifşa etmesinden korkarak kadını tehdit ettiğini, kadınında bu sırrı gizlemek zorunda kaldığını aktarır.¹² Bu rivayet Babek'in babasının, *Sülûk* yani o dönem ilk Sosyalistlerden olarak da nitelendirilenlerden biri olması açısından önemlidir. Babek'in bir anlamda ileride babasının davasının devamı niteliğinde bir düşünce yapısını sürdürdüğünü göstermesi açısından önemli bilgi vermektedir.

3. Babek'in nesebi hakkında en detaylı bilgileri verenlerden biri olan İbn Nedîm; Babek'in Medain'li bir yağ tüccarı olan Abdullah isimli bir adamın gayri meşru çocuğu olduğunu belirtir. Bu şahıs Kirman bölgesindeki Rostakmimid'den gelerek Azerbaycan taraflarındaki Bilalabaz bölgesine yerleşmiştir. Tüccarlığı sırasında kör bir kadın olan Babek'in annesi ile gayri meşru bir şekilde birlikte olmaya başlamış ve yine bir seferinde köylüler tarafından yakalanma korkusu ile kaçmıştır. Kadın ise köylüler tarafından saçından sürüklenerek köye getirilmiştir. Babek bu birliktelikten doğmuş ve yetim olarak büyümüştür.¹³

Bu rivayetlerden son ikisinde bazı ortak noktalar bulunmaktadır. Babek'in annesinin kör ve köye dışardan gelen bir adamla birlikte olması gibi konular iki rivayetin birleştirilebileceğini göstermektedir. Her ne olursa olsun Babek, yetim bir şekilde annesinin himayesinde büyümüştür. Bu şekildeki büyüme, babasının olmaması, fakir bir aileden olması onda yetim tepkisi diyebileceğimiz toplumda ezilmenin verdiği psikolojik bir tepkiselik meydana getirmiş ve bundan sonraki hayatındaki tavırlarına etki etmiş olabilir.

Babek'in babasının Medain'li yani aslen İranlı olduğu, fakat Azerbaycan'da büyüdüğü belirtilerek, onun Fars kökenli olduğuna vurgu yapılmaktadır.¹⁴ Bünyadov, Babek'in annesinin Azerbaycanlı olmasından yola çıkarak onun Azeri olduğu vurgusunu dile getirmektedir.¹⁵

Fakat bu konu da net bir görüş belirtmek mümkün görünmemektedir. Babek'in yaşadığı dönemde bu bölgelerin Farsça konuşması,¹⁶ Babek'in sadece Azerbaycan değil, Fars kültürünün

¹² Taberî, V, 234.

¹³ İbn Nedîm, 417.

¹⁴ Nefisî, 11.

¹⁵ Bkz. Bünyadov, 1989.

¹⁶ İbn Havkal, *Suretü'l-Arz*, Leiden, 1938, 348.

yoğun olduğu bölgelere de hakim olması bunu destekler mahiyettedir. Aslında Babek bir anlamda İran ve Azerbaycan bölgeleri arasındaki merkezi olan Bezz şehriyle de sembolleşen bir şekilde "*Bölgenin ortak kimliğini*" temsil etmektedir. Bölgede o zamanlar Farsça konuşulsa da fetihlerden sonra da yavaş yavaş Arapça'nın etkisi oluşmuştur. Böyle bir çevrede büyüyen Babek, daha sonraları Cavidan'ın etkisine girdikten sonra tedricen, ismini ve düşüncelerini değiştirmiştir denilebilir.¹⁷

C) Çocukluk ve Gençlik Dönemleri

Babek'in, Hurremiyye'nin başına geçtikten sonraki hayatı genelde bilinmekle birlikte, lider olmadan önceki hayatı tam olarak bilinmemektedir.¹⁸ Yukarıda aktardığımız gibi babasız büyüyen Babek'i, annesi süt annelik yapmak karşılığı aldığı ücretle büyütmüştür.¹⁹ Çocukluk çağında Tebriz bölgesine çobanlık yapmaya giden Babek, burada iki yıl kadar kalmış ve tambur çalmayı öğrenmiştir. Daha sonra da annesinin yanına dönüp 18 yaşlarına kadar onun yanında kalmıştır. Burada da boş durmayan Babek annesine yardım için sığır çobanlığı yapmıştır.²⁰ Babek'in buradaki hayatı, o günlerde Hurremiyye'nin lideri olan Cavidan tarafından keşfedilip götürülünceye²¹ kadar rutin bir şekilde devam etmiştir.

Babek'in Hurremiyye liderlerinden Cavidan tarafından götürülmesi şu şekilde olmuştur; Cavidan, bir kış günü Babek'in köyünden geçerken havanın çok soğuk olmasından dolayı Babek ve annesinin evine misafir olmuştu. Cavidan burada Babek'in kabiliyetlerini keşfetmiş ve misafir olduğu ev sahibine kendini borçlu hissetmiş, ev sahibine belki de yardımcı olmak amacıyla, Babek'i yanında götürme konusunda Babek'in annesini ikna etmiş ve Babek'i yanına almıştır.²² O günlerde Cavidan tarafından Hurremiyye'nin üssü olarak kullanılan ve daha sonra da Babek tarafından merkez olarak kullanılacak olan Bezz kalesine götür-

¹⁷ Hüseyin Kasım, 7

¹⁸ İbn Nedîm, 417.

¹⁹ İbn Nedîm, 417.

²⁰ İbn Nedîm, 417.

²¹ Makdisî, VI, 116.

²² Makdisî, VI, 116.

müştür.²³ Babek'in hayatının bundan sonraki kısmında rutin olmaktan çıkmış, Cavidan'ın sıkı bir takipçisi olmuştur.

D) Hurremiyye Hareketinin Başına Geçmesi

Hurremiyye'nin Babek'ten önceki lideri Cavidan'ın ismini bazı tarihçiler Cavidan b. Sehl,²⁴ bazıları Cavidan b. Şehrek,²⁵ bazıları ise Cavidan b. Şehrek şeklinde kullanırlar. Babek'in Cavidan ile birlikte Bezz'e geldiği dönemde bölgedeki Hurremiyye grupları arasında liderlik yarışı bulunuyordu. Hurremiyye iki liderin etrafında ikiye bölünmüştü. Hurremiyye liderliği için Ebû İmranla, Cavidan kıyasıya yarışıyorlardı. Bu yarışma tam bir sonuç vermeden Cavidan, Ebû İmrana öldürmüştü, ancak kendisi de aldığı yaralardan dolayı üç gün sonra ölmüştü. Bu arada Cavidan'ın hanımı, gruba yeni katılan genç Babek'e âşık olmuştur ve Babek ile evlenmek istiyordu.

Cavidan ölünce bu durumu fırsat bilen karısı, Hurremîler'i toplanış ve Hurremiyye de bulunan Tenasüh inancını da kullanarak, Cavidan adına bir söz uydurarak kocasının son nefesini verirken "*Ruhunun Babek'e geçeceğini kendisinden sonra Hurremiyye'nin liderinin Babek olacağını, bundan dolayı kendisinin bütün Hurremîlere Babek'e itaati enrettiğini, Babek'in Hurremiyye'nin görüşlerini bütün dünyaya yayacağını, onları zorbalardan kurtaracağını, onları şimdiye kadar kimsenin ele geçiremediği yerlere götüreceğini, Mazdek'in dinini geri getireceğini, onun eli ile acziyetlerinin İran'ın eski ihtişamına dönüşeceğini, onun zorbaları öldüreceğini, onların yer yüzüne hakim olmasını sağlayacağını...*"²⁶ dediğini aktarmıştır.²⁷

Bu kadının sözlerini tahlil ettiğimizde Hurremiyye'yi ortaya çıkaran ve harekete geçiren sebeplerin ip uçlarını yakalayabiliriz. Bunlar Hurremiyye'nin ne adına yola çıktığını gösteren önemli delillerdir. Ayrıca onların düşünce yapılarını, içlerinde kopan fırtınaları, ümitlerini, beklentileri, gaye ve hedeflerini net bir şekilde açıklamaktadır.

²³ İbn Nedîm, 417.

²⁴ Taberî, V, 139.

²⁵ İbn Nedîm, 417

²⁶ Taberî, V, 139

Cavidan'ın Hanımının bu vasiyeti aktarması üzerine bir tören düzenlenerek, bütün Hurremiyye-taraftarları Babek'in liderliğini kabul etmişlerdir. Bu törenle Babek de Cavidan'ın hanımı ile evlenmiş, Hurremiyye'nin liderliğini de eline geçirmiş ve artık bütün Hurremîler onun sözünü dinlemişlerdir.²⁸

Babek'in liderliğe geçiş töreninde geleneklere göre bir öküz kesilerek derisi yere serildi. Sonra da içki dolu bir kab bunun üstüne koyuldu. Sonra Hristiyanlardaki Ekmek-Şarap ayinine benzer bir şekilde derinin etrafına ekmek lokmaları konularak, törene katılan taraftarlar, sırayla çağırılmak suretiyle, bir parça ekmeğin şaraba batırılması isteniyordu. Daha sonra herkes "*Cavidanın ruhuna iman ettiğim gibi Babek'in ruhuna da iman ettim*" diyor ve Babek'in elini alarak öpüyordu. Bu ritüelin ardından, yemek hazırlandı ve bir reyhan demeti dağıtıldı. Böylece Babek liderliğe seçilmiş ve evlenmiş oldu.²⁹

Bu durum Hurremiyye açısından yeni bir durumun başlangıcı olmuştur. Babek'in gelişyle liderlik sorunu kalmamış, liderlik kavgası ile Hurremiyye gücünün azalması engellenmiştir. Cavidan'ın vasiyeti ile başa geçen Babek gibi genç bir liderle Hurremîler, artık Abbasilere karşı büyük darbeler vurmaya başlamıştır. Bu liderlik değişimi ile Hurremiyye tarihinin en büyük isyanını yapacak, Hurremiyye marjinal bir grup olmaktan çıkıp Abbasilerin en büyük muhalif gücü haline gelecektir. Artık bu gruba liderlerinin isminden dolayı *Babekiyye* denilecektir ve grup böyle meşhur olacaktır.

II. BABEKİYYE'NİN GÜÇLENMESİNE YARDIMCI OLAN FAKTÖRLER

İsimlerini daha önce aktardığımız bir çok Hurremiyye fırkası içerisinde Babekiyye'nin bu kadar uzun süre başarılı olmasının sebepleri nelerdir? Bu konu önem arz etmektedir. Babek'in bu tarihten sonraki hayatını incelediğimizde; kendisinin isyan dönemi boyunca bir çok insan öldürüp, binlercesini esir aldığı, saldı-

²⁷ Makdisî, VI, 116.

²⁸ İbn Nedîm, 417.

²⁹ İbn Nedîm, 418.

rıları sonucu ele geçirdiği büyük servetleri adamlarıyla birlikte kullandığı, yaşadığı bölgede tam bir hakimiyet kurarak, bu hakimiyetini yıllar boyu bölgede sürdürüp koskoca bir imparatorluğu aciz bıraktığını görüyoruz.

Çocukluğunda bir sığır çobanı olan Babek'in, isyanı ile birlikte başarılı bir teşkilatçı ve yetişkin siyasi bir önder olarak ortaya çıktığını görüyoruz. Babek'in Abbasi hilafetine karşı muhalefete hazır olan bölge halkından taraftar bulması da zor olmadı ve yüksek askeri ve siyasi yeteneğini, bölge halkının kendisine verdiği yoğun destekle birleştirip, önemli bir güç haline dönüştürerek, hilafete ağır darbeler vurmaya becerdi. Bölgenin dağlık olması onun başarısında önemli bir etken olsa da onun bu başarısı sadece bununla izah edilemez. Onun Fars milliyetçiliğini, halkın Abbasilere olan nefretini kullanması ve gerçekleştirdiği başarılar ile bölge halkına Sasanî ihtişamını hatırlatması onun gücüne güç katmıştır.

Babek 201/816 tarihinden itibaren halifeliğin 6 (altı) nizamî ordusunu yenmeyi başarmış ve bölgeyi hakimiyeti altına almıştır. Başarılarını o kadar ileri noktaya götürmüştür ki, neredeyse Abbasi imparatorluğunu dağılma noktasına getirmiştir. Atlas okyanusundan Çin'e kadar ki topraklarda hakimiyet sürdüren, o yıllarda dünyanın en büyük devleti olarak kabul edilen ve en parlak dönemlerini yaşayan Abbasi imparatorluğu, Babek karşısında bir süre aciz kalmıştır. Hilafet karşısı bu isyan, bir türlü bastırılamamıştır. İsyanın böyle devasa boyutlara ulaşması ve bir türlü bastırılamamasının faktörlerini maddeler halinde incelemeye çalışalım.

A) Bölge Halkının Desteği

Babek'in hareketi Abbasilere karşı o zamana dek görülmemiş bir isyan hareketidir. Babek taraftarları Güney Azerbaycan ve Kuzey İran bölgesinde Memun'un ilk yıllarında Ebû Müslim'in döneceğini iddia ile hareketi dini bir takım prensiplere de oturarak Farişî karakterli bir yapılanmayı da kullanarak bu hareketi başlatmışlardır. Bu da Emevi -Abbasi dönemi boyunca ezilen bölge insanının kendilerini bu isyan ile özdeşleştirmelerine sebep olmuş ve bir çok taraftar bulmuştur. Yapılan bir tür gerilla harbiyle de başarılar arka arkaya gelince taraftarlarının sayısı yüz binleri bulmuştur.

Babek'in, başarılı olmasında rol oynayan faktörlerin başında, bölge halkının ona verdiği yoğun destek gelmektedir. Babek, bölge halkının dertlerini gidermeye yönelik eylemlerde bulunuyordu. Hareketinin ana mihverini, bölge deki halkın hassas olduğu bazı duygular üzerine kurmuştu.

Babek'e destek veren toplumsal gruplar arasında, farklı beklentisi olan unsurlar bulunuyordu. Bunlardan Sasanî geçmişe dönmek isteyenler, Mazdekî inanca bağlı kalarak destek verenler olduğu gibi, Arap hakimiyetine kin besleyip, Araplardan intikam alma peşinde olanlar da vardı. Toplumun alt tabakasında olanlar, Arap hakimiyetine karşı ve Ebû Müslim'in intikamını almak gayesiyle Babek'in arkasında yer alırken, orta sınıflar ise İslam'ın yayılışı karşısında Mazdekî inanç ve gelenekleri koruma adına bu hareketin içinde yer almışlardır. Asilzadeler ise eski Sasanî ihtişamını geri getirmek adına, Sasanî dönemini geri getirecekleri umuduyla Babek'in yanında yer aldılar. Her grup kendi davası için bu harekete destek veriyordu. Babek'in hareketinde bütün bu grupları harekete geçirecek motifler bulunabiliyordu.

Babek aslında Mazdek'in devamı olarak bir tür Sosyalizmi savunur gibi görünse de ve zengin Araplara karşı bir fakir isyanı görüntüsü verse de, bölge insanını kazanmak için Fars kökenli zenginlere dokunmuyor ve bunu davası için uygun görüyordu. Böylece o, bölgede toprağa yerleşik bir takım zengin, saygın insanlardan da destek buldu.³⁰ O zamana dek bölgede bulunan Arap düşmanlığı düşüncesini kullanarak taraftarlarına Araplara saldırmalarını emretti. Onun askerleri Arap eşrafına saldırıp gasbettikleri malları fakirlere dağıtarak, taraftar buluyordu.³¹ Bölge halkının bazıları Fars milliyetçiliği adına, bazıları da korkusundan dolayı ona yardım ediyordu.

Nitekim Mutasım döneminde ki karışıklıklar sebebiyle de Rey, Azerbaycan, Ermenistan, Deylem, Erdebil, Masebazan, Cibal Hemedan, İsfahan, Cürcan ve Babek'in merkez olarak edindiği Azerbaycan ile Arran bölgeleri³² arasında Aras nehri kıyısında bulunan Bezz şehrinin³³ (Bu şehre Babek'e izafeten Medinetu-

³⁰ Hodgson, I, 269.

³¹ Duri, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, 90.

³² Aliyev Kemal, Aliyev Feride, *Azerbaycan Antik Dövürde*, Bakı, 1997, 48.

³³ İbn Nedim, 415.

Babek de denmiştir.)³⁴ (Resim 2) yakın bölgelerindeki halkın büyük bir kısmı Hurremiyye'yi benimsemişti. Babek'in gönderilen kuvvetlere karşı zaferleri de onu halkın gözünde büyötmüştü ve herkes ona katılıyordu.³⁵ Bu arada kanun kaçakları, yol kesiciler, Batınîler ve Babek'ten önce isyan eden Hurremî fırkalarının kalıntıları da Babek ile birleştiler.³⁶ Toplumdan dışlanmış devletin takibindeki herkes kendine bu isyan hareketi içerisinde yer buluyordu. Dağ kesimlerinde henüz eski Sasanî ihtişamının günlerini unutmadan yad eden insanlar, Babek'e yoğun destek verdiler.

Babek'i o dönemde işlerine geldikçe değişik gruplar desteklemiş, bölgedeki Abbasilerin vergilerinden bıkan çiftçiler çok destek olmuştur. Arap komutanlar ve valiler üzerlerindeki Abbasi baskısını hafifletmek adına desteklerken, bölgesel milletlerden İranlılar, kuvvetlendiğini müşahade ettikçe Deylemliler, Abbasi-lerin baskılarından rahatsızlık duyan Ermeniler, İsmet el-Kürdi gibi bazı isyancılarla Kürtler,³⁷ Tarhan gibi bir kısım Türk komutanlar, desteklemiştir.³⁸ Bütün bu gruplardan destek bulması onun sadece belli bir ırki saikle ortaya çıkmadığını, o dönemin sosyo-ekonomik koşullarında oluşan bir bölgesel tepki hareketi olduğunu gösteren delillerdendir.

Kendilerine katılan fırkalara Babek'in fazla karışmadığı, ama isyanın çekirdeğini oluşturan kadronun Hurremî olduğunu tahmin edebiliyoruz. Babek'in hareketi ağırlıklı olarak Farisî ve bölgesel gelenek ve motifleri yansıttığı için bu bölgelerde taraftar bulmuştur denilebilir. İsyanın güçlenmesinde en önemli neden bölgedeki dinsel ve kültürel unsurların mozağının başarıyla uygulanmasıydı.

B) Bizans Yardımı

Babek ve taraftarları devlet bazında en büyük desteği Bizans imparatorluğundan görmüşlerdir. Çünkü Abbasilerin Babek ile uğraşması, Abbasiler tarafından Bizans'a yapılan askeri hareketleri yavaşlatmış hatta durdurma noktasına getirmişti. Babek sa-

³⁴ Margoliout, V, 596.

³⁵ İbn Kesîr, X, 281.

³⁶ Nizamülmülk, 316.

³⁷ Şakir, II, 247.

³⁸ Bünyadov, 235.

yesinde Bizans imparatorluğu, karşı saldırıya geçerek belki de iki asırdır ilk defa Müslümanlar karşısında ilerlemeye başlıyor, toprak kazanıyordu.

Bu sırada Bizans'ta Anadolu'daki Abbasilerin askeri baskılarını hafifletebilmek için Hurremiyye'yi açıktan açığa teşvik etmiş ve yardım etmiştir. İşte böyle bir dönemde Memun'un ordularının Anadolu da olduğu sırada Babek cesaretilenerek isyan çıkarmıştır.

Abbasi ordusunun, Babek'i sıkıştırdığı veya Abbasiler tarafından Babek üzerine gönderilen Afşin'in ordularının, Babek'in merkezi Bezz kalesini ele geçirmeye çalıştığı sırada Babek üzerindeki yükü hafifletmek, rahat bir nefes almak için daha önce isyan etmesi için kendisini teşvik eden Bizans imparatoruyla irtibat kurmak amacıyla mektup yazarak Abbasi ordularının İran ve Azerbaycan da olduğunu, Halife'nin terzisini, aşçısını bile Hurremilerin üzerine gönderdiğini, Abbasilerin sınırlarının savunmasız olduğunu, Bizans sınırlarını koruyacak askerlerinin kalmadığını, bütün orduyu bu bölgeye yığdığını, bu fırsatın değerlendirilerek Bezz ele geçirilmeden önce saldırıya geçmesinin uygun olacağını anlatmıştı.³⁹

Bunun üzerine Bizans imparatoru Theophilos da 222/837de yüz bin kişilik bir ordu ile Abbasi topraklarına hücum ederek Tarsus'a kadar ilerlemiş, ayrıca Zibatra (Doğanşehir-Malatya) kalesini ele geçirmiş,⁴⁰ kaleleri yıkmış, Müslüman erkekleri öldürüp, kulak ve burunlarını keserek, gözlerine mil çekmiş, binlerce Müslüman kadını esir almıştı.⁴¹ Bu savaşta Babek taraftarları Bizans ordusuna katılarak Bizanslılara yardım etmişlerdi.⁴² Böylece Bizans Babek'e yardım ederek Abbasileri zayıflatmak ve üzerine gelen Abbasi ordularını hafifletiyordu.⁴³

Babek taraftarları ile Bizans arasındaki bu yardımlaşma devam etti. Babek taraftarları Abbasilere karşı mücadeleyi kaybetmelerinden sonra da kendilerine yakın hissettikleri Bizans'a sığındılar. Bu mağlubiyet sonunda Babek taraftarları Anadolu'ya

³⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, VI, 479; Mesûdi, IV, 63

⁴⁰ Rekaya, 56.

⁴¹ İbnü'l-Esir, VI, 479.

⁴² İbn Kesîr, X, 285.

⁴³ Şakir, II, 248.

⁴⁴ Bünyadov, 242.

yoğun bir şekilde göç gerçekleştirildi.⁴⁴ Bu göçün tesiriyle Anadolu'nun bazı yörelerinde Hurremî gelenekten motiflere rastlanmaktadır.

Aynı şekilde Abbasiler Bizans'la uğraşırken Babek taraftarları ilerliyorlardı. Memun'un Bizans seferi sırasında Babek taraftarları Isfahana kadar ilerlemişlerdi. Çünkü Abbasi orduları Anadolu da idi.

Babek isyanının başladığı ilk yıllarda Memun'un yanlış bir politika ile bu isyana yeterince önem vermeyip daha çok Bizans'la savaşı arzulanması ve Babek'e karşı görevlendirdiği komutanların da mağlup olması bu isyanın daha da güçlenmesine yardım etti. Sonuç olarak Babek'in uzun süreli başarısında Bizans desteği önemli bir işlev görmüştür diyebiliriz.

Babek'in Bizans'la ilişkilerini söz konusu ederek Babek'in İslam'dan çok Hristiyanlığa meyyal olduğu şeklindeki iddialar ise, Elçibey'in ifade ettiği gibi tutarsızdır. Bu olsa olsa Abbasi hilafetine karşı Bizans'ı kışkırtmak isteyen Babek'in dahice bir politikasıdır denilebilir.⁴⁵

C) Babek'in Etkin Kişiliği

Abbasilerin düzenli devlet orduları karşısında yirmi yıl boyunca direnen bir hareket liderinin çok yetenekli ve becerikli bir kişi olması herhalde kabul edilmelidir. Abbasilerin altı tane düzenli ordusunu yenip, dünyanın en büyük imparatorluğuna karşı yirmi yıl boyunca mücadele eden Babek'in şahsiyet olarak çok dirençli bir karaktere sahip olduğunu görüyoruz. O, düşüncelerinde tavizsiz ve çok gururlu bir kişiliğe sahip idi. Abbasilerce esir alınan oğlunun, ve bir mektupla kendisine teslim olması için çağrıda bulunması üzerine "O, benim oğlum değilmiş, ona söyleyin bir gün özgür yaşaması, 40 yıl esir ve hakir olarak yaşamışından iyidir." diyerek kendisini isyana sürükleyen sebepleri ve gururlu şahsiyetini ortaya koymuştur.⁴⁶

Babek, metin bir iradeye ve azimkar bir karaktere sahipti.⁴⁷ O, korkunç işkenceler altında insan üstü bir direnç göstermiş,

⁴⁵ Elçibey, 54.

⁴⁶ İbnü'l-Esir, VI, 472.

⁴⁷ Mesûdi IV, 60.

öldürüldüğü gece yüzünün sararmadığını göstermek için vücudundan fışkıran kanı yüzüne sürmüş ve hiçbir zaaf alameti göstermeyecek kadar misyonunun ve kimliğinin gerçekliğine inanmış,⁴⁸ güçlü bir karizmatik liderliğe sahipti.⁴⁹

O, bu kişiliği ile hiçbir şekilde Abbâsi hegemonyasını kabul etmeksizin yirmi yıl boyunca bölgede hakimiyet kurabilmiştir. Onun böyle uzun süre bölgede hakimiyet kurabilmesi ve başarılar kazanabilmesinin en büyük sebeplerinden biri de bu güçlü iradesidir.

Babek, ayrıca bölgedeki toplulukların psikolojilerini iyi tahlil edebilen bir kabiliyete sahipti.⁵⁰ Bölgedeki toplulukların ihtiyaçlarını, ve düşünce yapılarını, muhalefet duygularını ve sebeplerini iyi analiz edebildiğinden bunlara yönelik icraatlar gerçekleştirmiş ve yaptığı hamlelerle çevredeki fraksiyonların sevgisini kazanabilmiştir.

Dünyadaki güç ve coğrafya açısından en büyük devlet olarak kabul edilebilecek olan Abbâsilere karşı, yirmi yıl boyunca savaş sürdürürebilmek için siyasi, askeri yeteneklerin yanı sıra güçlü bir kadronun da olması gerekmektedir. Babek bütün bunları kendisinde toplamış ve ne zaman, nasıl ve nerede mücadele edeceğini nerede çekileceğini hesaplayan kuru kahramanlık peşinde koşmayan ve gerilla taktiği ile düzenli orduları alt edebilen bir liderdi.⁵¹ Bulunduğu coğrafyanın bütün getirilerini kullanmış, Abbâsileri yirmi yıl boyunca uğraştırmış ve çöküşe geçmesini sağlamıştı.

D) Abbâsi Ordusundaki Değişim

Babek'in gerçekleştirdiği isyanın bu kadar uzun sürmesinin sebeplerinden biri de, Abbâsilerin ordularında gerçekleştirmeye başladıkları bir kan değişimi sürecine rastlamış olmasıdır. Aslında bir anlamda bu değişime Babek isyanı sebep olmuştur.

Abbâsilerde Memun ile birlikte orduda bir yapılanmaya gidilmişti. Bu dönemde Arap ve Fârs askerlerden müteşekkil olan ordu artık işlev görmez bir noktaya gelmişti. Bu rahatlığa alış-

⁴⁸ Ahmed Yaşar Ocak, *Babailer İsyanı*, İstanbul, 2000, 107.

⁴⁹ Makdisî, VI, 117.

⁵⁰ Yusuf Ziya İnan, *Babek İsyanı*, İstanbul, 1976, 11.

⁵¹ Lewis, 138.

miş, savaşmak istemeyen Arap ve Fars unsurundan oluşan askerler yerine, orduda bir yenilenmeye gidilerek, Orta Asya steplerinden getirilen Türk askerleri orduya alınmaya başlanmış, Türklerden oluşan özel Hassa ordusu kurulmuştur.⁵²

Her ne kadar Abbasi devrimindeki İranlı (Fars) askerlerin etkisi büyük olsa da, ilk Abbasi halifelerinin ordudaki temel siyaseti, Arap unsurunu dışlamadan Arap-Fars dengesini bozmamak yönündeydi. Özellikle bu dengeyi Ebû Cafer Mansur güzel bir şekilde uygulamıştı. Fakat Abbasiler Araplara güvenmediklerinden dolayı Arapların etkisi Memun döneminde artık zayıflayacaktı.⁵³ Böylece Abbasi devriminden sonraki yüz sene içerisinde yavaş yavaş Arap unsuru orduda bilinçli olarak azaltıldı.⁵⁴

Abbasiler, bir süre sonra devletin kuruluşunu sağlayıp devleti hegemonyası altına almaya çalışan Farslılara karşı da, Abbasi devriminde önemli rol oynayan gruplardan biri olan⁵⁵ Türklerden destek aradılar. Memun'un Türklerden oluşan Hassa ordusu kurmasının en büyük sebeplerinden biri devletteki Fars (İran) etkisini kırmaktı.⁵⁶ Gerek Memun gerek Mutasım Abbasi devletini kuran İranlılara güvenmiyorlardı. Abbasiler, Harun Reşit döneminde meydana gelen Bermekiler⁵⁷ olayın da İranlılara karşı bütün güvenlerini yitirmişlerdi. Ayrıca ordudaki İranlılar da lüks ve zenginliğe alışmış olup savaşlarda isteksizdiler.

Devletin güvenliğinin tevdi edileceği daha sadık bir ordu, yeni bir kuvvet gerekiyordu. Bu kuvvet siyasi olaylara karışmayan ve dönemin başkenti Bağdat'ta ki kelimî tartışmaları bilmeyen, mesleği askerlik olan kişilerden oluşmalıydı. Memun ve Mutasım'ın çok önem verdikleri⁵⁸ Orta Asya'dan getirilen köle Türkler bu iş için biçilmiş kaftandı ve Abbasiler bu düşüncelerle Türklerden bir ordu oluşturup, onları Arap ve Farslılara karşı politika aracı olarak kullanmak istediler.⁵⁹

⁵² Bkz. Mehmet Azimli, "Hassa Ordusu" *Türkler*, Ankara, 2002.

⁵³ Hasan Başâ, *Dirasetü'n fi Tarihi'd-Devleti'l-Abbâsî*, Kahire 1990, 50.

⁵⁴ Mustafa Zeki, Terzi, *Abbasi Muhafiz Ordusunun Kuruluşu ve Elemanları*, Sam-sun, 1986, 121.

⁵⁵ Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara, 1991, 1.

⁵⁶ Yıldız, Hakkı Dursun, *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul, 2000, 94.

⁵⁷ Bkz. Mesûdi, III, 380 vd.

⁵⁸ Mesûdi, IV, 53.

⁵⁹ Robert Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi* trc: İsmet Kayaoğlu, Ankara, 1981, 127.

İşte tam bu yeni ordunun oluşumu döneminde Babek isyan etmişti. Henüz ne Arap ve Fars kökenli ordular tam olarak ilga edilebilmiş, ne de Türklerden oluşan yeni bir ordu kurulabilmişti. Bundan dolayı Abbasiler Babek üzerine gereken bir güçlü ordu gönderemediler. Gönderilen ordular içinde de Arap-Fars çekişmesi yaşanıyordu. Babek de bu durumdan faydalanmasını bildi. Bu süreç Türklerden oluşan ordunun tam anlamıyla kurulmasına kadar devam etti.

Abbasi ordusundaki bu değişim bir anlamda toplumsal bir değişimi sembolize ediyordu. O günkü şartlarda iyi bir gelir kapısı olan⁶⁰ ordudan ayrılmak istemeyen Arap ve Farsların bir direnişi vardı. Ayrıca Orta Asya kökenli yeni gelen bu askerlerin, bölgeye ve coğrafyaya alışması gerekiyordu. Üstelik getirilen bu genç Türkler, Orta Asya steplerinden toplanıp para karşılığı getiriliyordu. Bunların düzenli bir ordu içerisinde istihdamı epey zaman alacaktı. Abbasilerin orduda bu askeri kan değişimini yaptıkları sırada patlak veren Babekiyye isyanı, bu anlamda güzel bir zamanlama yapmış ve isyanın yirmi yıllık uzun bir süreçte yayılmasını sağlamıştır.

E) Abbasi Hilafetinde İç Karışıklıklar

Babek'in isyan ettiği dönemde Abbasiler yoğun bir şekilde iç karışıklıklar ve değişik bölgelerde meydana gelen isyanlarla boğuşuyordu. Bu dönemde İran ve Azerbaycan bölgesi merkezi hilafet tarafından, yeterince ilgilenilememiş boş bırakılmış ve bir çok karışıklıklar çıkmıştı.⁶¹ Üstelik Babek'ten önce isyan edip bastırılan müteferrik Hurremî isyanlarından arda kalan Hurremîler de Babek'in hareketine katılıyorlardı.

Babek'in ortaya çıktığı yıllarda İslam fetihlerinin İran'da meydana getirdiği şok henüz atlatılamamıştı. Bir kısım İranlılar eski ihtişamlı Sasanî dönemini özlerken, bir kısmı da Mazdekizm'i yaymaya çalışıyordu. Bu dönemde Abbasilerin uç valileri de üzerlerindeki Bağdat'ın baskısını azaltabilmek için bu tip hare-

⁶⁰ O günlerde bir piyade askeri, yiyeceği dışında, yılda 960 dirhem, bir süvari asker hunun bir katını alırdı. O halde yılda 120 dirhem alan bu işçi, bir piyade askerin aldığı paranın sekizde birini süvari askerin aldığının 1/16 sını alabiliyordu. Bkz. İsmet Kayaoğlu, *İslam Kurumlar Tarihi*, Ankara, 1985, s. 52.

⁶¹ Hasan İbrahim Hasan, II, 412.

ketleri teşvik ediyorlardı. Nitekim bunun sonucu da görüldü. Mesela bu boşluktan faydalanarak bazı bölge valileri bağımsız hale geldiler.⁶²

Harun Reşit'in ölümüyle başlayan ve hilafeti ele geçirmek için beş yıl süren Emin-Memun kavgası, Babek için güzel bir fırsat olmuştu. Hilafet ordusu iki parçaya ayrılmıştı ve birbiriyle kavga ediyordu.

Ayrıca bu dönemde devlet içinde ve bürokraside kıyasıya bir Arap-Fars çekişmesi sürüyordu. Abbasi devrimini gerçekleştiren İranlılar, Harun Reşit döneminde Bermekîlerin tasfiyesiyle biraz dışlanmışlardı. Bu dışlanma Emin döneminde doruğa çıktı. Emin, annesi İranlı olan kardeşi Memun'u, babası tarafından kendisinden sonra veliahtlığa atanmasına rağmen azletti. Bu buhranda, İranlılar ve Türkler Memun'un yanında yer alırken, Araplar Emin'i desteklediler. İki kardeş arasındaki savaşı Emin'in yanındaki Arap asıllı vezir Fazl ile Memun'un yanındaki İran asıllı vezir Fazl sürüklüyorlardı. Sonuçta İranlıların ve bir kısım Türklerin desteklediği ve Merv'i merkez edinen Memun 198/813 yıllarında isyan etti ve sonuçta galip geldi, Emin öldürüldü. İşte bu beş yıllık iç karışıklık döneminde Babek ve taraftarları serbest kaldılar.⁶³

Memun'un iktidarı ele geçirmesinden sonra 'da ortalık durulmadı. İran bölgesi umumi valisi Hasan b. Sehl'in zayıf idaresi ve beceriksizliği yanında, Memun Merv'e yerleşmiş ve ülkeyi oradan idare ediyordu. Bu arada Memun'un Şia ile aralarındaki buzları eritmek maksadıyla⁶⁴ ve kurulu saltanat rejimini değiştirmeye yönelik bir girişimde bulundu. Ali soyundan Şianın VI. imamı Ali Rıza'yı yerine veliaht tayin etti. Bunun üzerine, Abbasiler tekrar birbirine düştüler. Abbasiler Memun'un Horasan'da bulunmasını da fırsat bilerek Abbasi neslinden İbrahim Mehdi'ye beyat ederek Memun'u tanımadılar. Memun'un bu meseleyi halletmesi uzun sürdü ve Ali Rıza'nın ölmesiyle birlikte eski

⁶² Elçibey, 72.

⁶³ Geniş bilgi için bkz. Hasan Kurt, *Türk-İslam Dönemine Geçişte Tahiroğulları Devleti*, Ankara, 2002, s. 20-50.

⁶⁴ Her ne kadar bazı tarihçiler bu girişimin Şia ile buzları eritmek için yapıldığını söylese de Cabiri bunun Şiayı deşifre etme girişimi olduğunu, ve sonuçta Ali Rıza ortadan kaldırılarak bu meselenin halledildiğini belirtir. Bkz. Cabiri, *Arap Aklının Oluşumu*, trc; İbrahim Akbaba, İstanbul, 2000, 239-242.

sisteme dönüldü ve Memun Bağdat'a yerleşerek meseleyi halledildi.⁶⁵ Bu karışıklık da Babekiyye'nin işine yaradı.

Yine bu yıllarda Abbasilerin Ermenistan valisi Hatim'in isyan girişimleri,⁶⁶ hilafetin Babekiyye ile ilgilenememesinde ve Babek'in güçlenmesinde⁶⁷ büyük bir etken olmuştur.⁶⁸

Bu sıralarda Hicaz, Irak, Yemen ve Basra da baş gösteren çeşitli isyanlar dolaylı yoldan Babek'in güçlenmesine neden oldu.⁶⁹ Kendileri üzerinde merkezin baskısının azalması için Abbasi valileri, Mutezile, Şia, Harici isyanlarına el altından destek vererek, bu isyanları gizlice desteklediler.

O dönemde ortaya çıkıp hilafet merkezinin bu isyanlarla uğraşması sebebiyle Babek'e boş alan açan isyanlardan bir kısmını şu şekilde aktarabiliriz;

– 200/815 de Şii temayülleri olduğu aktarılan İbn Tabataba isyanı gerçekleşti.⁷⁰

– 205-220 (820-835) yıllarında Irakta Zuttlar isyan etti ve uzun süren bu isyan zorlukla bastırılabilirdi.⁷¹

– 207/822 de Hz. Ali soyundan Abdurrahman b. Ahmet Yemen'de isyan etti, fakat Abbasilere yenildi.⁷²

– 216-217 (831-832) yıllarında Mısır'da çiftçiler isyan ettiler. Bunların üzerine Afşin gönderilerek isyan bastırıldı.⁷³

– 219/834 Muhammet b. Kasım Horasan'da Şii karakterli bir isyan başlattı.⁷⁴

– 219/834 Nasr b. Şebes isyanı Suriye de Memun'a karşı bu yıllarda gerçekleşti.⁷⁵

Bu aktardıklarımızın dışında başka müteferrik isyanlar da bulunmaktadır ki; bütün bu isyanlar hilafet merkezinin enerjisini tüketmiş ve Babek'in de güçlenmesine sebep olmuştur. Sonuçta Babek bu dönemde meydana gelen siyasi olaylardan ve isyanlardan faydalanmasını bilmiştir.

⁶⁵ İbnü'l-Esir, VI, 357.

⁶⁶ Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, Ankara, 2002, 18.

⁶⁷ Cuzi, I, 66.

⁶⁸ Turan. "Babek", II, 170.

⁶⁹ İbn Kesîr, X, 259.

⁷⁰ İbnü'l-Esir, VI, 302.

⁷¹ İbnü'l-Esir, VI, 443.

⁷² Taberî, V, 162.

⁷³ Taberî, V, 184.

⁷⁴ İbn Kesîr, X, 281.

⁷⁵ İbnü'l-Esir, VI, 297.

F) Cazip Unsurlar

Babek isyanının ana bünyesini köylüler ve orta sınıf esnaf oluşturmuyordu. Abbasiler tarafından toprakları ellerinden alınan bazı Dihkanlar da onu destekliyordu.

Babek'in başarısında en büyük sebeplerden biri de, bilgisiz, cahil, köylü, hatta eşkıyalık yapan ilkesiz bu insanların, hoşuna giden unsurları vad ediyor ve bu şekilde bölgedeki bu insanları bir araya getirebilen şeyleri öneriyordu. Kadınlar konusunda serbestiyetlik bazı insanların hoşuna gidiyordu. İçki serbestliği, dini müeyyidelerin olmaması bir çok insan için bu isyanı cazip bir hale sokuyordu.

Ekonomik olarak ezilmiş, ağır vergilerden bezmiş, bir zamanlar kendilerine ve atalarına ait olan topraklar, zengin Araplar tarafından gasp edilmiş ve hiçbir çıkış yolu görmeyen fakir topluluklar için, ülkelerini gasp eden konumdaki Arapların mallarını ele geçirmek hoş görünüyordu. Kaybedecek bir şeyleri kalmamış bu insan grupları, kendilerinin sözcülüğünü yaparak onlar adına Abbasilere karşı hamleler yapan Babekiyye'ye sarıldılar. Onları kendilerinin temsilcisi olarak gördüler ve destek oldular.

G) Coğrafi Konum

Babek'in güçlenmesinin sebeplerinden biri de isyanın cereyan ettiği coğrafyanın dağlık olmasıdır. Babek Anadolu'dan sonra doğuya doğru uzanan dağ silsilesi üzerinde savaşlarını sürdürüyordu. O, tehlikeli yollar, vadiler, uçurumlar, sarp dağlardaki mağaralar, sığınaklar ile düzenli orduya karşı gerilla savaşı yönetiyordu. Bir çok yazarın da temas ettiği gibi Kafkasya ikliminin yaşandığı soğuk dağ geçitleri Babek'in işine yaramıştır.⁷⁶ (Resim 5) Bölgenin dağlık arazi yapısı Babek için müsait bir ortam oluşturmaktadır. Babek'in hareket merkezinin dağlık olması yanında hilafetin merkezine uzak olması da onun açısından avantajdır. Hilafet merkezinin Bağdat'tan uzak ve dağlık bölgeye ordu göndermesi zor olmuştur.

Tabi ki Babek'in uzun süren başarısında en büyük etkenlerin başında iş edindiği şehir gelmektedir. Bezz adıyla da anılan bu

⁷⁶ Azerbaycan Tarihi En Kadim Zamanlardan XX. Asra dek, Bakü, 1994, 263.

şehir, gayet muhkem, etrafı dağlarla çevrili, savunması kolay, ele geçirilmesi zor bir kaledir.⁷⁷ (Resim 2) Babek'ten önceki Hurremiyye'nin lideri Cavidan daha önce bu şehri merkez edinmişti. Bundan dolayı şehrin eski ismine bir zamanlar Cavidaniyye de denilmiştir.⁷⁸

Sonraki yıllarda bu şehir Medinetu-Babek (Babek şehri)⁷⁹ diye anılmaya başladı.⁸⁰ Şehirdeki kalenin (Resim 3) alt tarafında bir nehir geçmektedir. Bu da kalenin su yönünden avantajlı olduğunu göstermektedir. Bu nehrin sularının şifalı olduğu, hummalıların burada yıkanıp iyileştiği, zayıf kadınların nehirden içince şişmanladıkları belirtilir. Ayrıca dünyada benzeri olmayan narların ve meyvelerin yetiştiği anlatılır. Şehri övmeye yönelik bir çok şiirler bulunmaktadır.⁸¹

Yakut el-Hamevi, Bezzin Azerbaycan ile Arran arasında olduğunu belirtir.⁸² (Harita 1) Bünyadov ise Bezz şehrinin güneybatısında ki Erdebil şehrine 145 km uzaklıkta bulunduğunu belirtmektedir.⁸³ (Bkz. Harita 2)

Günümüzde İran topraklarının Azerbaycan sınırında yer alan Babek'in Bezz kalesi, Babek'in anısını yaşatmak isteyen bölgedeki insanlar tarafından ziyaret edilmektedir. Bu kalede her yıl Temmuz aylarında Babek'in doğum günü münasebeti ile Tebriz'den bu kaleye kadar bir milyonu aşkın insanla yürüyüşler yapılmakta ve bu tarihlerde burada şenlikler, panayırılar düzenlenmektedir. (Bkz. Resim 4) Bu bölgelerdeki halen Babek'i seven takipçileri, Babek resminin basılı olduğu tişörtlerini üzerlerine giyerek ve "*Babek, senden uzaq düşmüş esgerlerinin salamını qe-bul et!*" diye bağırarak Bezz kalesine tırmanmaktadırlar.⁸⁴

⁷⁷ Makdisî, VI, 118.

⁷⁸ Nefisî, 56.

⁷⁹ İbn Hurdazbih, *el-Mesalik ve'l-Memalik*, Beyrut, 1988, 107.

⁸⁰ Ebubekir Tihrani, *Kitabu Diyarbekriyye*, trc. Mehmet Demirdağ, İstanbul, 1999, 184.

⁸¹ Yakut, I, 430.

⁸² Yakut, I, 430.

⁸³ Bünyadov, 230.

⁸⁴ Bkz. 3-4 temmuz 2003 tarihli Yeni Müsavat, Xeber. Adalet gazeteleri, Azerbaycan, 2003.

III. BABEK İLE YAPILAN SAVAŞLAR

Abbasi döneminde meydana gelen ve içerisinde bölgesel, dinsel ve etniksel motifler taşıyan Babek'in yönettiği Hurremiyye ayaklanması,⁸⁵ bıraktığı etkiye bakıldığında Ortaçağın en büyük ayaklanmalarından biridir. Yankısı ise coğrafyasını aşmış, dünya tarihi açısından yaptığı sosyal değişikliklere damgasını vurmuştur.

Abbasiler döneminde ilk defa Isfahanda 162/779 yılında yoğun olarak ortaya çıkan Hurremîler Azerbaycan bölgesinde Cavidan ile 192/808 yılında kendilerini gösterdiler. Yaklaşık 9 yıllık Cavidan'ın hareketinden sonra 201/816 da başa geçen Babek Cavidan'ın ölümünden sonra Hurremîler'in lideri olarak faaliyetlerini gayet gizli yürütmüş ve 22 yıla varan bir dönem boyunca isyana önderlik etmiştir.⁸⁶

Babek'in isyanının net olarak ne zaman başladığına dair kesin bir tarih yoktur. Fakat mutlak olarak bir tarih belirlememiz gerekirse Babek'in ilk isyan tarihi olarak Taberî ve İbnü'l-Esir verdiği 201/816 tarihini verebiliriz.⁸⁷ Bu tarihten önce de küçük saldırılar olsa da, Babek'in yoğun olarak saldırıya başladığı tarih bu tarihtir.⁸⁸

Bu dönemde Babek devletin iç karışıklıklarla meşgul olmasından ve bazı bölgelerin isyan hazırlıklarında olmasından faydalanarak ayrıca Abbasi orduları Emin ve Memun'un arasında ikiye bölünmüş iken, 201/816 yılında isyan etti.⁸⁹ Bu yıldan itibaren çok muhkem bir yer olan ve etrafında dağlar bulunan Bezz şehrini kendine merkez edindi.⁹⁰

Babek ilk saldırılarında siyasi kaygılar ile hareket etmişti. Bu anlamda ilk önce Arap zenginlere saldırıp bölge halkının hissiyatını okşamayı düşünmüştü. Bölge şehirlerine adamlar göndererek kendisinin halkın özgürlüğü için çalıştığını belirtmiş ve insanlardan yardım istemişti.

O, bölge halkından da istediği bu desteği alacak ve Babekîyye'ye yoğun kitlesel katılımlar olacaktır. Babek kendisine katı-

⁸⁵ Nizamülmülk, 282, 316.

⁸⁶ Nefisî, 49.

⁸⁷ Taberî, V, 139; İbnü'l-Esir, VI, 328.

⁸⁸ Hudaribek, 196.

⁸⁹ Taberî, V, 139.

⁹⁰ Yakut, I, 361.

lanlarla birlikte, yaklaşık 20 bin kişilik atlı, hareketli bir orduya sahip olmuştı ve bununla üzerine gönderilen bir çok orduları yendi,⁹¹ köyleri yaktı, insanları öldürdü, binlerce kişiyi katletti.⁹² Babek bu faaliyetleri ile Hurremiyye'yi daha önceki Hurremiyye gruplarında az bilinen daha militan bir yapıya kaydırmıştı.

Babek'in hareketi Abbāsiler açısından korkunç boyutlara ulaşmıştır. O, adamlarına emrediyor ve adamları köylere kasabalara saldırıyorlardı. Erkek, kadın çocuk, çoluk, herkesi katlediyorlar, tecavüzlerde bulunuyor,⁹³ çevreyi yağmıyorlardı. Saldırılarıyla insanlar üzerinde müthiş bir korku oluşturuyorlar, Müslüman, zimmi ayırt etmiyorlar, herkesi katlediyorlardı. Bu şok saldırılarla Abbāsilerin bölgedeki hakimiyetini sıfırlamayı amaçlıyorlardı ve bunu da gerçekleştirdiler.

Abbāsilerin zirvede olduğu bir dönemde⁹⁴ bu hareketin mensupları, üzerine gönderilen altı düzenli orduyu yenerek hilafeti aciz duruma düşürmüşlerdi. İş çıkırından çıkmış katliamlar çoğalmıştı. Nakledilen bazı abartılı rivayetlere göre öldürülen şahısların sayısı bir milyonu bulmuştu.⁹⁵

Bu aktardığımız ifadelerde abartı olabilir, fakat disiplinsiz ve gerilla taktikleriyle savaşan ve düzensiz bir şekilde coğrafyaya dağılmış, her türden insanı ve çıkar gruplarını içerisinde barındıran bir grup olan Babek taraftarlarının sıcak savaş ortamında bu kadar abartılı olmasa da bu tür işleri yapabilmelerinin mümkün olabileceği kanaatindeyiz.

Şunu da hemen kaydedelim ki, İslam'ın İran'da yayılmasını engellemeye çalışan ve bir bölge milliyetçisi olarak ortaya atılan Babek'in bölgedeki Müslümanları öldürmesi onun İslam karşıtlığının, milliyetçiliğinden daha güçlü olduğunun göstergelerinden sayılabilir.⁹⁶

Bu noktadan itibaren Babek'in gerçekleştirdiği faaliyetleri kronolojik olarak aktarmak istiyoruz. Konuyu Babekiyye'nin ilk isyana başladığı yıldan itibaren Abbāsiler ile aralarında meydana gelen savaşları ve olayları değerlendirmeye çalışacağız.

⁹¹ Sem'ânî, I, 243.

⁹² Makdisî, VI, 117.

⁹³ Duri, age, 90.

⁹⁴ Yıldız, "Babek", III, 376.

⁹⁵ Makdisî, VI, 116.

⁹⁶ Turan, II, 172.

A) Memun Dönemi

Babek'in 201/816 da ilk çıkışından sonra⁹⁷ ilk düzenli ordu Memun'un emriyle 204/820 Azerbaycan valisi Yahya b. Muaz bu isyanı bastırmakla görevlendirilmişti. Fakat Yahya ile Babek yenilemediler.⁹⁸ Vali azledildi, bu bir anlamda Babek'in zaferiydi. Abbasilerin güçlü ordusunun bir isyancıyı mağlup edememesi, Babek'in bir anlamda bölgedeki itibarını ve taraftarlarını artırdı.⁹⁹

İsyanı bastırmakla görevli valinin başarılı olamaması¹⁰⁰ üzerine iki yıl sonra tekrar bir ordu düzenlenerek 206/822 de İsa b. Muhammet isyanı bastırmakla görevlendirildi. Azerbaycan ve Ermenistan bölgelerine görevlendirilen İsa'nın ordusu iyice teçhiz edildi. Bağdat'taki hemen hemen bütün askerler bu sefere gönderilmiş, Bağdat herhangi bir karışıklığa karşı adeta korunmasız kalmıştı.¹⁰¹ Fakat Babek, üzerine gönderilen ikinci düzenli ordu olan bu orduyu yendi.¹⁰² Bu büyük bir zaferdi. Babek, bu savaşla bölgedeki halklara gücünü ispatlamış, Abbasiler açısından mesele adeta bir kangren olmaya başlamıştı.

Üç yıl sonra 209/825 tarihinde ise Memun, Züreyk adıyla bilinen Ali b. Sadaka'yı Azerbaycan ve Ermenistan valiliğine göndererek aynı zamanla Babek isyanını bastırma görevini de ona havale etti. Züreyk'in görevlendirdiği Ahmet b. Cüneyt ve beraberindeki bazı komutanlar Babek tarafından esir alındı. Bu durum Müslümanlar arasında büyük üzüntü ile karşılandı.¹⁰³ Azerbaycan valisi değiştirildi ve yerine İbrahim b. Leys atandı.¹⁰⁴ Bu başarılar Babek'in taraftarlarının sayısının artmasını da sağlıyordu.

Babek'in bu başarıları onun fikirlerine meyyal bölgeleri de isyana sürüklüyordu. Bu çerçevede 210/826 tarihin de Kum halkı haraç vermemeyi bahane ederek isyan etti. Babek'in yaptığı propagandalar tesirini gösteriyor, bölge artık Babek'in çağrılarına olumlu karşılıklar veriyordu.

⁹⁷ İbnü'l-Esir, VI, 328.

⁹⁸ Yakubî, II, 420.

⁹⁹ İnan, 23.

¹⁰⁰ Taberî, V, 151; İbnü'l-Esir, VI, 362.

¹⁰¹ Yakubî, II, 420.

¹⁰² Taberî, V, 155; İbnü'l-Esir, VI, 379.

¹⁰³ İbn Kesîr, X, 263.

¹⁰⁴ Taberî, V, 166.

Ermenistan bölgesi valisi olan ve daha önce Babek ile savaşması için gönderildiği halde gitmeyip, kendi yerine Babek ile savaşa gönderdiği komutan başarısız olduğu için Azerbaycan valiliğinden alınan Ermenistan valisi Zürayk diye bilinen Ali b. Sadaka, 212/827 tarihinde Musul bölgesi emiri Seyyid b. Enes'i öldürdü. Bunun üzerine Memun duruma öfkelenerek hem Babek hem Zürayk ile savaşmak üzere Muhammet b. Humeyt et-Tûsi'yi görevlendirdi.¹⁰⁵

Muhammet b. Humeyt Tûsi 212/828 de, öncelikle Musul üzerinden giderek, kendisinden önce azledilen Züreyk'in isyanını bastırmakla uğraştı.¹⁰⁶ 214/830 yılında Muhammet b. Humeyt Tûsi Babek'e karşı gönderilen dördüncü düzenli ordunun başında Azerbaycan bölgesine yöneldi.¹⁰⁷

Muhammet b. Humeyt Tûsi, kendisine katılan çok sayıda gönüllülerle birlikte Babek'in merkezi Bezz'e doğru ilerledi.¹⁰⁸ Bölgede ilerlerken Heştadser'e kadarki her geçitte nöbetçi karakollar kuruyor, tedbiri elden bırakmıyordu. Babek'in merkezi olan Bezz'e giden geçitleri ele geçiriyordu. Heştadser bölgesine gelince burada karargah kurup burada konakladı ve çevresine hendekler kazdırdı. Çevresindekilerle burada istişarede bulunan Muhammet, onların tavsiyesi ile savaş düzenine geçti ve ordusunu hazırladı. Kazandığı geçici bazı başarılar ona cesaret vermişti. Fakat Babek'in adamları devamlı olarak her geçitte onları gözetliyorlar ve Babek'e devamlı haber veriyorlardı.

İşte bu sırada Muhammet b. Humeyt Tûsi komutasındaki Abbasi ordusu Heştadser dağlık bölgesinde Babek'in beklenmedik ani bir saldırısıyla karşılaştılar ve ordudaki askerler korku ile kaçıştılar. Muhammet direnmeye çalışsa da kendisi ve ordusunun büyük bölümü öldürüldü. Kalanlar ise esir alındı. Abbasilerin en parlak yıllarında merkezden bütün teçhizatlarıyla gönderilen dördüncü düzenli orduda böylece Babek tarafından yok edilmiş oldu. Bu olaya çok üzülen Memun, Abdullah b. Tahir'e derhal Babek ile savaşa başlamasını emretti ve ona Kuhistan ve Azerbaycan topraklarını ona verdi.¹⁰⁹

¹⁰⁵ İbnü'l-Esir, VI, 403.

¹⁰⁶ Taberî, V, 178.

¹⁰⁷ Yakubî, II, 420.

¹⁰⁸ Taberî, V, 178.

¹⁰⁹ İbnü'l-Esir, VI, 413; Nizamülmülk, 318.

Abdullah b. Tahir'in ordusu ile Azerbaycan topraklarına girdiği, Babek ile savaşa başladığı, Babek'in onunla baş edemeyeceğini anlayınca muhkem bir kaleye sığındığı ve Hurremilerin dağdıkları gibi rivayetler mevcutsa da¹¹⁰ bunlar tarihi verilerle uyumluluk arz etmemektedir.¹¹¹ Çünkü tarihi kaynakların verdiği bilgiye göre, Abdullah b. Tahir Azerbaycan'a atanmış, fakat gitmeden önce Horasan valisi kardeşi Talha b. Tahir'in ölümü üzerine Memun Abdullah b. Tahir'e Horasana gitmek yada Azerbaycan bölgesine savaşmaya gitmek üzere tercih yapmasını istemiş, Abdullah b. Tahir de Babek ile savaşmak yerine Horasana gitmeyi tercih etmiştir.¹¹²

Bu dönemde 217/832 halife Memun, Ali b. Hişam'ı, Kum, Isfahan, Azerbaycan taraflarına görevlendirdi. Bu aynı zamanda Babek işini ona havale etmesi de nekti.¹¹³ Fakat onun halka zulümler yaptığını duyunca öfkelenerek, dönemin ünlü Arap komutanlarından Uceyf b. Anbese'yi Ali b. Hişam'ı yakalayıp getirmek üzere görevlendirdi. Bunun üzerine Ali b. Hişam, Uceyf'i öldürüp Babek'e iltihak etmek istedi. Fakat çabuk davranan Uceyf, onu yakalayıp Memun'a getirdi. Memun da Ali b. Hişam'ı öldürdü ve onun ihanetlerini ayrıntısıyla anlatan bir mektubu da halka okunmak üzere yazdırıp ilan ettirdi.¹¹⁴

Babek üzerine görevlendirilen bir vali, halife tarafından yakalanıp öldürülmek zorunda kalmıştı. Böylece, bu komutanların birbirleriyle mücadeleleri yüzünden tam bir netice alınamadı. Dikkat edilirse artık Babek bir cazibe merkezi oluyor, komutanlar bile belki de korkudan olacak onun yanına geçmek istiyorlardı ve Memun artık Babek'in üzerine gönderecek komutan bulamıyordu.¹¹⁵

Öte yandan, 218/833 de Memun adeta Babek'in işini kolaylaştıran bir icraatla Bizans seferine çıktı. Bu Anadolu seferi Hurremiler için bulunmaz fırsattı. Çünkü doğu bölgesi korunmasız kalmış ve hilafet güçleri Anadolu da bulunuyordu.

Böylece Babek taraftarları Cibai, Isfahan, Masebazan, Fars, Kuhiistan'da ayaklandılar. Hatta kararlaştırdıkları bir gecede

¹¹⁰ Nizamülmülk, 318.

¹¹¹ Hüseyin Kasım, 230; Kurt, 73.

¹¹² Taberî, V, 180,

¹¹³ İbnü'l-Esir, VI, 415.

¹¹⁴ Taberî, V, 216.

¹¹⁵ Hüseyin Kasım, 231.

sözleşip bu şehirleri yağma ettiler. Erdebil-Mugan bölgesi arası bölgeleri ele geçirdiler.¹¹⁶ Isfahanda isyan edenlerin başında Ali Mezdek isimli bir kişi isyanın başını çekiyordu. Yirmi bin kişi ile Kerhi işgal ettiler ve bir çok insanı katledip bir kısmını esir alarak Babek'e katılmak üzere Azerbaycan'a gittiler.¹¹⁷ Hurremîler Hemedan'ı alıp, hilafetin doğusu ile Bağdat arasındaki irtibatı keserek hilafete büyük bir darbe vurdular. En önemlisi hilafetin gelirini yani haraç yolunu kesmişler, ekonomik olarak hilafeti dar boğaza sokmuşlardı.

Memun'un Babek meselesinde yaptığı yanlış, devamlı bir şekilde meseleyi ikinci planda tutmasıdır. Memun kendince daha önemli gördüğü Bizans'a seferlere çıkıyordu ve kendi topraklarındaki meseleyi halletmeyi devamlı tehir ediyordu. Böylece hilafet Babek meselesine yoğunlaşamadı. Bu da meselenin kangren olmasına sebep oldu. Ayrıca meselenin üzerine yoğun bir şekilde eğilememesinin sebeplerinden biri de Memun o yıllarda Kuran'ın mahluk olup olmadığı meselesiyle uğraşıyordu ve Bağdat hararetli kelami tartışmalara gömülmüştü.

İlk başlarda bu isyana önem vermeyen Memun, yaptığı yanlış geç anlamış ve Bizans seferi dönüşünde vefat etmeden önce yerine geçecek kardeşi Mutasım'a Babekiyye ile savaşmasını onların üzerine cesaretli, metanetli, dikkatli bir komutan göndermesini ona mal takviyesi yapmasını, Hurremiyye işini sıkı tutmasını, şayet savaş uzarsa bizzat kendisinin de savaşa katılmasını vasiyet etmişti.¹¹⁸

B) Mutasım Dönemi

Mutasım dönemi, Babek meselesinin en yoğun olarak yaşandığı bir dönemdir. Mutasım, Memun döneminden beri bu meselenin halli için değişik çözümler düşünüyordu. Memun döneminde kendi kurduğu Türklerden oluşan birliklerle değişik ayaklanmaları bastıran Mutasım, Babek isyanını da bu birliklerle çözmeye karar verdi. Ona göre mesele ordudan kaynaklanıyordu. Eğer orduda bir değişim sağlanırsa bu mesele halledilebilirdi.

¹¹⁶ İbnü'l-Esir, VI, 441.

¹¹⁷ Nizamülmülk, 318.

¹¹⁸ İbnü'l-Esir, VI, 428.

Mutasım, Babek meselesini ciddi tutuyor, gereken ne varsa yapmaya çalışıyordu. Bütün mesaisini bu isyana yöneltiyor devletin bütün imkanlarını bu iş için seferber ediyordu. O, işin vahametini anlamıştı. Abbasi hilafeti yıkılışa gidiyordu. Babek üzerine gönderilecek komutan bulunamıyor, ordu kurulamıyordu.

Bu tehlikenin farkında olan Mutasım, Memun dönemindeki mağlubiyetlerin sebeplerini iyi gözlemlemişti. Bundan dolayı Abbasi tarihi ve belki de orta çağ İslam dünyasında, tarihin akışını değiştirecek daha önce ufak çaplı başlatılmış olan orduya Türklerin alımı kararını, yoğunlaştırarak bir anlamda Abbasi imparatorluğunun ömrünün uzamasını sağladı. Değilse Babek isyanı, Abbasi İmparatorluğunu alabildiğince sarsmış ve yıkılma noktasına getirmişti.

Mutasım, ordunun içindeki askerler arasında Arap-Fars rekabetini gözlemlemişti. O, Atlas okyanusundan Hint okyanusuna kadar geniş sınırları olan imparatorluğun, askerlik özellikleri pek kalmamış, savaşa isteksiz hale gelen ve israfa dalmış bulunan Arap ve Farslardan oluşan bir ordu yerine, arka arkaya çıkan ayaklanmaları bastırarak, savaşa istekli, muharebede mahir, çevik, hazır, komutanlarına itaat eden, dönemin dini-felsefi tartışmalarına karışmayan, savaşa sebat eden bir ordu ile yönetilebileceğini düşünmekteydi.¹¹⁹ Türkler bu iş için biçilmiş kaptandı.¹²⁰ Onun bu düşünceleri meyvesini verecek, bu düşüncelerle kurduğu Türklerden oluşan ordu, yirmi yıllık Babek gailisini ortadan kaldıracaktır.

Mutasım, iktidarının ilk günlerinden itibaren artık zirveye çıkmış Babek ayaklanması ile uğraştı. 218/833 de Memun'un ölmesi üzerine Hemedan, Isfahan, Masebazan, Mehrucan halkından büyük bir grup, Hurremîlere katılarak büyük kalabalıklar oluşturdular.¹²¹ Mutasım'ın üzerlerine gönderdiği komutanlardan İshak b. İbrahim, 60 bin (bazı rivayetlerde 100 bin)¹²² civarında isyancıyı öldürdü. İshak'ın yaptığı başarılı savaşlar sonucu bir çok Hurremî Bizans'a kaçmak zorunda kaldı.¹²³ İshak, Hurremî-

¹¹⁹ Ali İbrahim Hasan, *Tarihül'l-İslami'l-Âmm Mısır*, trz, 415.

¹²⁰ Cahız, *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, trc; Ramazan Şeşen, Ankara, 1988, 61 vd.

¹²¹ İbnü'l-Esir, VI, 441.

¹²² İbn Kesîr, X, 281.

¹²³ İbn Kesîr, X, 281.

ler ile yaptığı savaşlardan ele geçirdiği bir çok kadın ve çocukla beraber Bağdat'a geldi.¹²⁴ Bu durum Babek için bir anlamda geriye dönüşün başlangıcıydı da denilebilir.

Mutasım, daha sonra Ebû Said Muhammed'i Babek'e karşı görevlendirdi. Ebû Saidin görevi savaştan çok Babek'in Zencan ve Erdebil (Harita 2) arasında tahrip ettiği kaleleri onarmak ayrıca ileride yapılacak savaşlar sırasında Erdebil'e erzak getirecek kimselerin yollarını korumak üzere kalelere adamlar yerleştirmekti.¹²⁵ Daha çok kendisinden sonra komutan olacak Afşin'e zemin hazırlamaktı.

Ebû Said bu önemli görevler sırasında kaleleri inşa ederken Babek'in adamlarının bir baskından döndüğünü haber alıp bunları takip etti ve Babek'in ordusu ile karşılaştı. Onlarla şiddetli bir savaşa tutuştu, onları yendi ve ellerindeki daha önceki savaşlarda elde edilmiş esirleri kurtardı. Bu savaş Babek'in aldığı en önemli ilk yenilgi idi.¹²⁶

Mutasım'ın iktidara gelişiyle Babek'in talihinin ters döndüğünü görüyoruz. Önce İshak b. İbrahim'in daha sonra da Ebû Said'in vurduğu darbeler Babek için çok kötü olmuştu. En azından bölgedeki insanlar üzerindeki Babek korkusu atılmıştı. Artık bundan sonra Babek bozulan imajını doğrultamayacaktır. Bu arada Ebû Said'in vurduğu ağır darbeden başka, bir ağır darbe de dost olarak yaşadığı Muhammet b. Buays'dan geldi.

Bu şahıs Azerbaycan bölgesinde Şahi ve Tebriz kalelerinde (Harita 2) Babek taraftarları ile dost geçinip sulh içinde yaşıyordu. O dönemde biraz da buna mecburdu. Çünkü Babek'ten korkuyordu. Aslında Babek'in düşüncelerine benzer düşünceler içinde olan ve daha önce haklarında bilgi verdiğimiz Sülûk'lerden biriydi.

Babek taraftarları, buraya uğrayıp yer içerlerdi ve Muhammet b. Buays onları burada ağırlardı. Muhammet'e güven duyarlardı. Bu dönemde Babek İsmet el-Kürdî isimli komutanını bu bölgeye akınlar yapmak üzere göndermişti. Bunlar eski adetleri üzere buraya uğradılar. Muhammet bunları yine ağırlayıp şarap içirdi ve hepsini sarhoş ettikten sonra, komutanları İsmet'i esir alarak,

¹²⁴ Taberî, V, 207; İbnü'l-Esir, VI, 445.

¹²⁵ Taberî, V, 210.

¹²⁶ İbnü'l-Esir, IV, 447.

ona askerlerini teker teker çağırttırdı ve her gelen askerin boy-nunu vurdurttu. Durumu öğrenen diğer askerler kaçtılar. Muhammet tutuklu İsmet el-Kürdi'yi de Mutasım'a gönderdi. Mutasım bu şahıstan Babek'in savaş taktiklerini, Bezz'e giden güvenli yolları, buralarda nasıl savaşılacağı konusunda bilgiler aldı. Babek'in nasıl bir taktik izleyeceğini öğrendi.¹²⁷

1. Afşin'in Komutanlığa Tayini

Babek'in yükselişi durmuş ve gerilemeye başlamıştı. Arka arkaya darbeler alıyordu. Bu durum onun düşmanlarını ve rakiplerini cesaretlendirmişti. Hilafeti yaklaşık olarak yirmi yıldır meşgul eden bu tehlikeyi ortadan kaldırmak için yeni halife Mutasım, Mısır valiliği sırasında yanında bulunan ve Mısır isyanlarını bastırmakla şöhret kazanan Afşin el-Hacibi¹²⁸ bu işle görevlendirdi.¹²⁹ Afşin'in Hacib sıfatı onun Mutasım'a yakınlığını ve bir dönem Perdedarlık görevi yaptığını göstermektedir. Artık Babek'in karşısında onunla mücadeleye önem veren bir sultan ve bu sultanın desteklediği çok yetenekli bir komutan olan Afşin b. Haydar b. Kavus vardı. Bu süreç iki yıl sürecektir. 220-222 (835-837).

Afşin, 220/835 de yola çıktı.¹³⁰ Mutasım ile Afşin arasında kurulan müthiş bir Berid (posta) teşkilatı ile Bağdat'a her gün haber geliyor ve Afşin'in ihtiyaçları anında gönderiliyordu.¹³¹ Askeri bir deha sayabileceğimiz Afşin, hilafetin bir türlü çözemediği Babek meselesi konusunda acele etmedi. Acele edenlere de kanmadı. O, ilk önce bölgeyi tanımaya çalıştı. Babek ile ciddi savaşlar yapmadan önce bir çok hazırlıklara girişti. Erdebil ile Berzend şehirleri arasındaki ticari kapasitesi yüksek yola hakim¹³² olabilmek için bu bölgedeki kaleleri onarttı ve buralardaki kale ve yolları zaptetti. Babek'i ekonomik olarak besleyen yolları kapatabilmek için bölgedeki kalelere askerler yerleştirdi ve Babek'e karşı şehirlerden asker topladı.¹³³

¹²⁷ Taberî, V, 210.

¹²⁸ Bağdadî. 239.

¹²⁹ İbn Kesîr, X, 282.

¹³⁰ Taberî, V, 210.

¹³¹ Faruk Sümer, "Abbassiler Devrinde Orta Asyalı Bir Prens Afşin", *Belleten*, Ankara, 1987, C.LI. sayı; 200, s. 655.

¹³² Zeki Velidi Togan, *Azerbaycan Tarihi Coğrafyası*, byy. trz, s. 46.

¹³³ Yakubî. II, 434.

Karargahını Berzend'e kuran Afşin, daha önce Babek'e büyük darbe vuran Ebû Said'i, Huşş bölgesine, Haysem Ganevi'yi, Erşek'a bıraktı. Her ikisi de bulundukları yerlere Babek'in saldırısından endişe ederek hendek kazdırttılar. Aleveyh Averiş'i, Erdebil yakınlarındaki Hısn en-Nehr'e yerleştirdi. Bunlar bir kaleden diğerine yolcuları muhafızlarla birlikte taşıyorlar ve birbirlerine teslim ediyorlardı. Böylece yol güvenliği sağlanmış oluyordu.¹³⁴ Böylece Babek'i her yönden besleyen yollar ele geçirilmiş oluyordu ve bununla Babek ekonomik olarak çökertilmiş olacaktı. Ayrıca Abbasilerin ekonomik ve siyasi açıdan önem verdikleri yollar denetim altına alınmış ve topluma da hilafetin güçlü olduğu ve duruma el koyduğu hissi verilmiş olacaktı. Afşin bu arada Bağdat'la haberleşmeyi de hızlandırmıştı.

Afşin bu hazırlıkları yapmakla kalmadı. Babek'in casuslarını da elde etti. Bunlara Babek'in verdiği iki katı para verip, ih-sanlarda bulunarak, onlardan Babek'in merkez olarak kullandığı Bezz şehri, kullandığı yollar, plan ve hedefleri konusunda bilgiler aldı.¹³⁵ Fakat Afşin'in böyle güçlü bir şekilde Babek üzerine saldırıya geçmesi, bölgede yaşayan Batınilerin de Babek'in etrafında toplanmasına ve onun etrafında kenetlenmesine sebep olacaktı.¹³⁶

a) Erşek Savaşı

Afşin, karargahını Berzend'de (Bkz. Harita 2) kurmuştu.¹³⁷ Bu arada Bağdat'tan Afşin'in ordusuna takviye devam ediyordu. Mutasım, Afşin'in ordusuna Boğa el-Kebir ile erzak göndermiş ve bu erzak Erdebil'e ulaşmıştı. Durumu haber alan Babek'in adamları Boğa el-Kebir'e saldırmaya karar vermişlerdi. Babek'in saldıracağını haber alan Afşin, haberi teyit ettirdikten sonra Boğa el-Kebir'e haber göndererek Hısn en-Nehr'e gelmesini istedi.¹³⁸ Kendisi de buraya gelerek hazırlığını yaptı. Burada gizlenen Afşin ne davul çaldırdı, ne sancak astırdı. Askerlere sessizce ilerlemeleri emredildi.

¹³⁴ Taberî, V, 210.

¹³⁵ İbnü'l-Esir, VI, 448.

¹³⁶ Nizamülmülk, 319.

¹³⁷ Bkz. Togan, 46.

¹³⁸ İbnü'l-Esir, VI, 450.

Bu arada Boğa el-Kebir için yola çıkan Babek ve taraftarları Afşin'in kendilerini takibinden habersiz ilerlediler. Afşin'in öncü birliğini tuzağa düşürüp hepsini öldüren Babek, hiçbir ganimet elde edemedi ve Afşin'in diğer bir komutanı Heysem Ganevî'yi Erşek kalesinde sıkıştırdı. Babek, Erşek'te Heysem'i sıkıştırırken, Afşin üzerine çıkageldi ve burada tuzağa düşürdüğü Babek'in süvarilerinden küçük bir grup dışında, hepsini öldürdü. Babek Muğan'a, oradan Bezz'den yanına yardıma gelen askerlerle Bezz'e kaçtı. Afşin de Berzend'e geri döndü.¹³⁹ Babek bir malubiyet daha almıştı.

Bu yıl 220/835 de Afşin'e yine erzak gelirken, Babek'in askerleri kafileye saldırarak bu erzakı ele geçirdiler. Afşin ve askerleri sıkıntıya düştüler. Afşin kalelere yerleştirdiği adamlar için Me-rağa (Harita 2) hakiminden erzak istedi, o da acele olarak gönderdiği kervanda hayvanların taşıdığı erzaklar dışında, bine yakın sığır bulunuyordu. Bu kervanda ki erzak da Babek'in eline geçti, Afşin'in askerleri iyice sıkıntıya girdiler. Bunun üzerine Afşin, Şirevan hakiminden erzak istedi ve nihayet buradan yetişen erzak ile askerlerin sıkıntısı giderildi.¹⁴⁰

Eğer Afşin bölgedeki kaleleri onarmasa ve oralara asker yerleştirmese idi, ordusu orada telef olabilecekti. Bu da Afşin'in Babek'e karşı gerçekleştirdiği uzun süreli savaşta aldığı önlemlerin ne kadar yerinde olduğunu göstermektedir.

b) Heştadser Savaşı

Kış karargahında geçiren Afşin, 221/836 yılında Boğa el-Kebir'i Heştadser bölgesini kontrol etmek üzere gönderdi. Kendisi de diğer yönden hareket ederek Bezz'e altı mil mesafe de olan Dervez'de buluşacaklardı. Bu arada Boğa, Afşin'e danışmaksızın yanına gerekli erzakı alarak Bezz bölgesine girdi ve burada kalmaya başladı. Boğa'nın gönderdiği bin kişilik gruba baskın yapan Babek, hepsini öldürdü, iki askeri de durumu anlatsınlar diye Afşin'e gönderdi. Bu arada Babek tarafından zor duruma düşürülen Boğa, durumunu Afşin'e bir mektupla bildirdi. Afşin, Boğa'ya adamlar göndererek belirlenen bir günde ortak saldırı yapacaklarını bildir-

¹³⁹ Taberî, V, 211.

¹⁴⁰ İbnü'l-Esir, VI, 451.

di. Belirlenen günde Afşin hareket etti. Boğa da hareket etti, Fakat Boğa soğuktan dolayı ordusunu geri çekmek zorunda kaldı.

Afşin, bu sırada Babek'e saldırıya geçerek bozguna uğrattı ve Babek'in hanımını esir aldı, karargahını ele geçirdi, Babek kaçtı, Afşin geri döndü. Boğa ise Afşin'in diğer taraftan Bezz'e ilerlediğini zannederek Heştadser'e ilerledi. Babek'in geri dönen askerleriyle karşılaştı ve onlarla savaşp Bezz'e ilerledi. Ancak bilmediği bir bölgede korumasız olarak kaldı. Gece çok kar yağdı. Bulundukları yerde sıkışp kalmışlar, soğuktan hareket edemez hale gelmişlerdi. Erzakları tükenmişti. Hava normale dönünce Afşin'in Bezz'e ilerlediğini sanarak oraya doğru yürüdü, şehre yarım millik mesafe kalmıştı. Fakat Boğa, bu arada kendisine ulaşan, Afşin'in Babek'in bir saldırısı sebebiyle geri döndüğü ve Bezz'e ilerlemediği şeklindeki haberi teyit ettirince yanıldığını anladı, geriye doğru çekilmeye çalıştı, fakat iş işten geçmişti. Geri çekilirken Babek'in ani saldırısından çekinerek hızlı hareket edebilmek için, silahlarını, ağırlıklarını hatta silah yüklü kırıtlarını terk ediyorlardı. Boğa, korunmaya elverişli bir dağın tepesinde karargah kurarak burada konaklamaya başladı.

Sonunda Babek, Boğa ve ordusunu kuşattı ve hiç beklemedikleri bir yönden onlara saldırdı. Boğanın ordusu dağıldı kendisi de canını zor kurtardı. Kaçan askerleri ise Babek takip ettirmedi.¹⁴¹ Babek üzerine gönderilen altıncı düzenli orduyu da bu şekilde yenmişti. Fakat bu onun son galibiyeti olacaktı.

Babek, bu arada sürekli vur kaç taktikleri ile Afşin'in düzenli ordusunun moralini bozuyor, onları bezdiriyordu. Geçit vermez dağlar arasında Babek bir türlü ele geçirilemiyordu. Fakat Afşin acele etmiyor, akıllı manevralarla Babek'in sonunu hazırlıyordu.

İki taraf arasında süren savaşlar, kış mevsiminde azalıyor ve ordular karargahlarında günlerini geçiriyorlardı. Afşin, bahara kadar saldırılara ara vermeye karar verdi ve askerler kışlaklarına dağıldılar.¹⁴²

Babek işinin zorlaştığını görünce halka yönelik saldırılarını azaltıp saldırılarını daha çok askerlere yöneltmeye ve halkın sevgisini kazanmaya çalışıyordu.¹⁴³ 222/836 yılında Babek'in

¹⁴¹ Bkz. Taberî, V, 218.

¹⁴² İbnü'l-Esir, VI, 458.

¹⁴³ İnan, 54.

çok önem verdiği komutanlarından Türk asıllı Tarhan, Afşin'in saldırılara ara vermesinden faydalanarak, Babek'ten izin almış kışı geçirmek üzere köyüne gitmişti. Afşin durumu öğrenip gizlice Merağa'da bulunan bir Türk'e haber gönderip Tarhan'ı öldürmesini istedi. O da gizlice köye gidip Tarhan'ı öldürdü ve kafasını kesip Afşin'e gönderdi.¹⁴⁴ En önemli komutanının öldürülmesi Babek için büyük bir darbe oldu.

Bu arada Bağdat'la haberleşmeler devam ediyordu. Halife sürekli, savaş için gereken yardımları gönderiyordu. Bu yıl Mutasım, Cafer b. Hayyat'ı yardımcı kuvvetler başında Afşin'e gönderdi. Ayrıca İtah et-Türkî eliyle askerlerin nafakası için otuz milyon dirhem gönderdi. Bu meblağı Afşin'e teslim eden İtah geri döndü.¹⁴⁵

Aynı yıl, Afşin, casusları vasıtasıyla Babek'in komutanlarından Azin'in ailesinin ve çocuklarının bulunduğu bir kaleyi öğrendi ve hemen zorluklar içerisinde bu sarp kaleye çıkarak buradaki Azin'in ailesi ve çocuklarını ele geçirdi. Geri dönerken tedbir olarak arkasında nöbetçi askerler bırakıyordu. Durumu haber alan Azin, Afşin kuvvetlerine saldırdı. Afşin, karşı saldırıya geçerek Azin'i püskürttü. Fakat Azin, ailesinden bir kısmını kurtarmayı başardı.¹⁴⁶

2. Babek İsyanının Son Safhası ve Bezz'in Düşmesi

Babek'in yakalanması konusunda genel kabul gören görüşü aktarmadan önce Nizamülmülk'ün, farklı bir anlatımına değinmek istiyoruz. Onun anlattığına göre; Afşin bir meydan muharebesinde sahte ricatla kaçmış ve Babek'i tuzağa çekerek seksen binden fazla Babek askerini öldürmüş, Babek'i de esir almıştı.¹⁴⁷ Fakat hemen hemen bütün İslam tarihçilerinin, Babek'in Bezz'e geçirilmesi üzerine kaçtığı ve Ermenistan'da yakalandığı şeklindeki anlatımları tarihi verilere daha uygun düşmektedir. Şimdi bu olayı detaylıca aktarmaya çalışalım.

Babek ile savaşta artık son safhaya gelinmişti. Babek artık kalesine sıkışmıştı. Baharla birlikte Afşin'in son bir hamle yapması

¹⁴⁴ Taberî, V, 218.

¹⁴⁵ İbnü'l-Esir, VI, 461.

¹⁴⁶ Taberî, V, 220.

bekleniyordu. Bezz dışındaki Babek'in bütün üsleri Afşin'in eline geçmişti.

Afşin Bezz'e yavaş yavaş yaklaşarak Babek'in etrafındaki çemberi daraltıyordu. İş sıkı tutuyor, geçtiği dağ geçitlerindeki önemli yerlere nöbetçi askeri karakollar kuruyordu.¹⁴⁸ Bu karakollar birbirlerine durumu haber vereceklerdi. Afşin daha önce gönderilen komutanların karşılaştığı durumlara düşmek istemiyordu. Askerleri tehlikenin olmadığını söyleseler de o bu işe önem veriyordu. Ayrıca Babek'in askerlerinin bulunabileceği sığınakları araştırıyordu. Babek'in bu sarp dağ geçitlerinden aniden saldıracağını biliyordu. Hatta nöbetçi askerlerini bütün gece atlarının üzerinden indirmiyordu. Bu dağ geçitlerinde her an bir baskın olabilirdi. (Bkz. Resim 2)

Mutasım da Afşin'e gönderdiği mektuplarla bu konuda benzer uyarılarda bulunuyordu. Afşin'in askerleri ise acele ediyorlardı. Babek ile aralarında dört fersah (1 fersah=8 km.) olmasına rağmen düşman sanki karşılarındaymış gibi hareket etmeleri onları utandırıyor ve Afşin'e "*Artık yenilsek de yensek de bir an önce gidelim saldıralım*" gibi tekliflerde bulunuyorlardı. Fakat Afşin bu şekilde bir uygulamayı halifenin emrettiğini belirterek beklemeyi sürdürüyordu.

Afşin, bu arada bölgeyi tanıyan insanları topluyor ve dağlardaki geçit ve sığınakları öğrenmeye çalışıyordu. Bu günlerde karşılaştığı iki Babek birliğine de tuzak kurulmuş olabileceği endişesi ile saldırmadı. Afşin dağ tepelerine piyadelerini yerleştirebileceği yerler aradı ve böyle yerler bulunca, ustalar getirtip buraları siper haline getirinceye kadar buralarda çalıştırttı. Aynı zamanda iç taraflara hendekler kazdırttı ve kendisi de bu ustaları askerleriyle korudu, erzak yardımını sağladı. Buralarda yaptırdığı askeri sığınakları tamamlayınca bu tepelere piyade askerler yerleştirdi. Böylece bu dağ tepelerini ve geçitlerini Babek'in kullanmasına engel olacak ve Babek'i Bezz'de kuşatmış olacaktı.¹⁴⁹

Babek işin ciddi olduğunu fark edince Afşin'in askerlerinin sayısını öğrenmek amacıyla bir elçi gönderdi. Elçi, Afşin'e kuru peksimet yemekten bıktıklarını belirterek Babek'in taze yiye-

¹⁴⁷ Nizamülmülk, 319.

¹⁴⁸ Taberî, V, 220.

¹⁴⁹ Taberî, V, 222.

cekler, acur, salatalık ve karpuz gibi meyveler gönderdiğini söyledi. Bununla kendisinin bolluk içerisinde Afşin'in askerlerinin zorluk içerisinde olduğunu bildirmiş oluyordu. Bunu fark eden ve yiyecekleri kabul eden Afşin, elçiye ordusunun sayılarını ve tepelere kurduğu karakol ve kaleleri gösterip, bunları Babek'e anlatmasını istedi. Bununla Babek'i korkutmak istiyordu.¹⁵⁰

Afşin, bölgeden Bezz'e açılan bütün geçitlere ve dağlara nöbetçiler koydurtmuştu. Askerlerine Babek taraftarlarının tahrik edici sataşma, hakaret ve sövgülerine cevap vermemelerini istedi. Çünkü Babek taraftarları bu karakollarda nöbet tutan askerlere sataşıyorlar, onları peşlerine düşürüp tuzağa çekmek istiyorlardı. Fakat Afşin, ordusunu denetlerken, askerlerinden kesinlikle yerlerinden ayrılmamalarını istemişti. Babek'in askerlerinin tahrikleri boşa çıkıyor ve Afşin ile Babek arasındaki soğuk savaş sürüyordu. Bunun yanı sıra Afşin, askerlerinin çokluğunu Babek'e hissettirmek ve moral olarak çökertmek için davullar çaldırıyordu.

Afşin, Bezz çevresinde kontrollerini sıklaştırıyordu. Bu arada bölgeyi tanıyor, çevreye alışmış oluyordu. Bölgedeki hiçbir yere askersiz gitmiyor, birliklerini topluca bir yerde bulundurmuyor, geçitlere girerken dikkatli bir şekilde dolaşıyordu. Artık karagahının bulunduğu tepeye çıkıp Babek'in sarayını seyredebiliyordu. Babek taraftarları ise şarap içip, zurna çalarak moral bulmaya çalışıyorlardı. Afşin, sıcak bir savaş olmaksızın yavaş yavaş hareket ederek Babek'in tuzaklarını boşa çıkarıyordu. Hatta bir ara Afşin'in komutanlarından Cafer b. Hayyât'ın Bezz çevresinde dolaşan birliğine Babek taraftarlarının saldırması üzerine Cafer ve askerleri Afşin'e danışmaksızın Babek taraftarlarına karşı saldırıya geçmişler, onları kalenin kapısına kadar kovalamışlardı. Bu olay üzerine Afşin, planını bozduğu gerekçesi ile Cafer'e çok kızmıştı. Çünkü Afşin, Babek'in bir çok gizli sığınaklara asker yerleştirdiğini biliyor, onların sıkılarak ortaya çıkmasını bekliyor, herhangi bir saldırı durumunda onların Afşin ve askerlerini tuzağa düşüreceklerini biliyordu.

Afşin'in askerleri de iyice sıkılmışlardı. Bir an önce savaş istiyorlardı. Bu arada Afşinin ordusu çemberi daraltmış ve Bezz kalesine ulaşmıştı. Cafer'in Bezz'e saldırısı üzerine bir takım gö-

¹⁵⁰ İbnü'l-Esir, VI, 464.

nüllüler de Cafer'e yardıma koştular, Cafer Afşin'den yardım istedi. Fakat Afşin, Cafer'e "*Sen planlarımı bozdun, yavaşça geri çekil*" diye haber gönderdi. İşte bu sırada Babek'in sığınaklara yerleştirmiş olduğu askerleri savaş başladı zannederek yerlerinden çıktılar. Afşin bu olaya çok sevindi ve hamd etti.

Cafer ve adamları surlara tırmanmışken Afşin'in emriyle geri dönmeleri üzerine Afşin'e sert tarizlerde bulunmuşlardı. Fakat Babek'in taktiklerini iyi analiz eden Afşin, askerlerine eğer biraz daha devam etselerdi Babek'in askerlerinin saldıracağını belirtti ve arka bölgede sığınaklarda saklanan Babek'in askerlerini göstererek onları teskin etti. Çünkü böyle bir durumda Afşin'in bütün askerlerini öldüreceklerdi.

Savaş gönüllü olanlar hala teskin olmuyorlar ve Afşin'in onlara engel olduğunu, eğer izin verse Bezz'i ele geçireceklerini söylüyorlardı. Afşin de gitmek isteyen gönüllülerin gidebileceğini, yeterli askerinin olduğunu belirtti. Onlardan bir kısmı gitmeye hazırlanırken, ortaya birilerinin rüyasında peygamberi gördüğünü, eğer Afşin işi ciddi tutmazsa ona dağlardan taş yağdırılacağını söylediği orduya yayıldı.¹⁵¹ Afşin, bunun üzerine kendisinin Babek konusunda niyetinin belli olduğunu belirtip "*Eğer Allah taş yağdıracaksa bu kafir (Babek) i taşa tutardı ve bizi bu Hurremilerin şerrinden kurtarırdı*" dedi.¹⁵²

Bu noktadan sonra Afşin askerlerindeki coşku ve savaş isteğini karşılayıp kararlaştırılan bir günde savaşa başlanacağını duyurdu. Bu duyuru bütün orduda sevinçle karşılandı ve geri dönmek isteyen gönüllüler de gitmekten vazgeçtiler.¹⁵³

Artık son merhaleye gelinmişti. Nihayet Afşin, savaş gününü belirledi, herkesin hazırlık yapmasını, yiyecek ve su almalarını, yaralı taşımak için sedyeler götürmelerini emretti. Gönüllülere istedikleri bir yön seçip saldırılarını Cafer'e de istediği kadar asker ve malzeme ile bir taraftan harekete geçmesini söyledi. Ebû Said komutasında bir birliği de savaşa sokmadı ve gerekirse savaşmak üzere ihtiyat olarak geride bıraktı.

Nihayet Afşin'in emriyle savaş başladı ve askerler Bezz surlarına tırmanmaya ve kale kapısını zorlamaya başladılar. Afşin

¹⁵¹ Nuveyri, II, 246.

¹⁵² İbn A'sem, VIII, 473.

¹⁵³ İbnü'l-Esir, VI, 467.

teşvik için öne atılanlara verilmek üzere bir çok mallar gönderdi. Saldırının kapıda yoğunlaşması üzerine Babek'in askerleri huruç yaparak Cafer ve askerlerini püskürttüler. Kaleden attıkları taşlarla çok zayıat verdirdiler. Kaleye yaklaşamıyordu. Bir çok yaralının olması ve gönüllülerin fetihten ümitlerini kesmeleri üzerine gönüllülerden bazıları buradan ayrılıp şehirlerine döndüler.

Afşin, bu arada kale içerisindekilere haber göndererek kaleden ayrılmak isteyenlere eman verdi.¹⁵⁴ Bu hamle ile Babek'in etrafını boşaltmak istiyordu. Şiddetle devam eden savaş bir iki hafta ara verildikten sonra tekrar başladı. Buradaki savaşta neft gibi yakıcı silah türleri de kullanılıyordu. Afşin bin kişilik bir okçu birliğini Babek'in komutanı Azin'in bulunduğu tepenin yakınına konuşlandırdı. Yine ordudaki Fergana'lı Türk birliklerinin başındaki Beşir et-Türkî'yi bu tepenin alt kısmına yerleştirdi. Azin, Beşir ve ordusunu engellemek için içi taşlar doldurulmuş arabaları yukarıdan bırakıyordu. Ancak, Afşin'in kuvvetleri saldırarak bu bölge deki Azin'in gücüne önemli bir darbe vurdular.

Azin ile Beşir kuvvetleri arasındaki savaş bütün şiddetiyle devam ederken, savaşın kendi aleyhine ilerlediğini anlayan Babek zaman kazanmak istedi. Bezz surları üzerine çıkarak Afşin'le bizzat konuşarak eman istedi. Afşin çıkıp gidebileceğini belirtti. Fakat Babek vakit kazanmak niyetindeydi ve Mutasım'dan bir eman gelmesini istedi. Afşin de istediği zaman eman verileceğini bildirdi.¹⁵⁵ Babek ailesini ve çocuklarını hazırlayıp çıkıncaya kadar izin verilmesini istedi. Afşin ise hemen çıkıp gitmesini isteyince Babek de buna karşılık ihanete uğramamak için rehine isteyince, Afşin de ona rehine verebileceğini söyledi.

İşte tam bu sırada Afşin'e Beşir et-Türkî komutasındaki Fergana'lı Türk birliklerinin kalenin diğer tarafından Bezz'e girdikleri ve saraylara kadar çıktıkları haberi geldi. Bunun üzerine Afşin, saldırarak şehre girdi ve çok şiddetli devam eden bir çatışma sonucunda Bezz'i ele geçirdi.¹⁵⁶ Babek'in saraylarda gizlediği 600 kişi karşı saldırıya geçerken, Babek de annesi ve çevresindeki yakın adamlarıyla Bezz'den ayrılıp Heştadser üzerinden

¹⁵⁴ Taberî, V, 228.

¹⁵⁵ İbnü'l-Esir VI, 473.

¹⁵⁶ Dineverî, 369.

kaçtı.¹⁵⁷ Şehirdeki sığınaklarda ve köşklerde bulunan Babek taraftarları, Afşin askerleri tarafından öldürüldü. Afşin kuvvetlerinin gece olunca saldırı olabilir endişesiyle, Bezz'den ayrılıp yakındaki askeri hendeklerine geçmeleri üzerine Babek, Bezz'e geri dönerek yanına yiyecek tedarik etti. Fakat Afşin'in tekrar dönmesi üzerine Ermenistan taraflarına doğru kaçtı.¹⁵⁸

Afşin şehirdeki bütün saray ve köşkleri yıktırdı, kaleyi tekrar kullanılmaması için tahrip etti. Ve neftçileri çağırıp sarayları yıktırdı.¹⁵⁹ Babek'in kalesi¹⁶⁰ 20 Ramazan 222¹⁶¹/27 Ağustos 837) tarihinde ele geçirilmiştir.¹⁶² Günümüzde hala şehrin kalıntıları mevcuttur. (Bkz. Resim 3)

Böylece yirmi yıldır Abbasileri uğraştıran Babek isyanının bastırılması İslam dünyasında en büyük fetih olarak algılandı. Bu fetih bütün eyaletlere bildirildi.¹⁶³

Bezz de 3300 esir, 7600 kadın ve çocuk ele geçirildi.¹⁶⁴ Esirler ailelerine dağıtıldı, Eyaletlere haberler salınıp, Arap tüccar ve beylerine ait kadın ve çocukların yakınları çağrıldı, gelen ailelerine iki şahit karşılığı rehineler teslim edildi. Yakınları bulunamayan pek çok esir ortada kaldı.¹⁶⁵ Burada bulunan kadınlar Babek'in arkasından ağlıyorlardı. Afşin'in "*Yazıklar olsun sizi esir almadı mı?*" tarzındaki sorularına "*Bize çok iyi davranırdı*" şeklinde ilginç cevaplar veriyorlardı.¹⁶⁶

3. Babek'in Yakalanması ve İdamı

Afşin'in orduları şehre girince Babek, Bezz'den kaçmıştı. Daha önce aktardığımız gibi bazı yazarlar, Babek'in Bezz'de yakalandığını belirtse de¹⁶⁷ diğer klasik kaynaklarımız onun Ermenistan bölgesinde yakalandığı konusunda hemfikirdir. Babek, Bezz'den kaçınca

¹⁵⁷ Mesûdi, IV, 60

¹⁵⁸ Taberî, V, 222.

¹⁵⁹ Yakubî II, 434.

¹⁶⁰ Kalkaşendî, *Subhu'l-Aş'a*, Beyrut, trz. VI, 387.

¹⁶¹ Yakubî, II, 434; Taberî, V, 230; İbnü'l-Esir, VI, 463.

¹⁶² İbnü'l-Esir, VI, 459.

¹⁶³ Makdisî, VI, 118.

¹⁶⁴ Yakubî, II, 434.

¹⁶⁵ İbnü'l-Esir VI, 474

¹⁶⁶ Taberî, V, 231.

¹⁶⁷ Nizamülmülk, 320.

Afşin onun Bizans taraflarına kaçması¹⁶⁸ ihtimali karşısında, bölgedeki Ermeni bey ve patriklerine birer mektup göndererek Babek'in görüldüğünde yakalanmasını ve teslim edilmesini emretti.¹⁶⁹

Babek, Bizans'la yaptığı işbirliğini düşünerek Bizans'a sığınmak istemektedir. Fakat Bizans'ın siyaset gereği Abbasilere karşı iyi niyet göstergesi olarak kendisini Abbasilere teslim edebileceğinden de korkarak öncelikle kardешini Bizans'a göndererek durumu anlamak ister. Tabi bu kararsızlık içinde kuzeye gitmeyi Kafkaslara sığınmayı istiyor da olabilir.¹⁷⁰

Afşin, Babek'in yakalanması için Ermeniye bölgesindeki bütün yolları tutmak üzere on beş ayrı birlik oluşturup bunları bu bölgeye göndermişti. Bu birlikler Babek'i Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki sık ormanlık bir bölgede sıkıştırmıştı. Fakat bu bölge süvarilerin giremeyeceği kadar sık ormanlık ve sulak bir yerdі.

Bu arada *Mutasım*, Babek'in teslim olması için eman mektubu göndermişti. Fakat Afşin mektubu götürecek bir elçi bulamamıştı. Babek'in adamları bile onu iyi tanıdıklarını söyleyerek öldürülmekten korkmuşlardı. Nihayet ailelerinin hayatını garantiye alınan iki kişi mektubu götürmüştü. Babek bunlardan birini öldürmüş diğerini mektupla geri göndererek verilen emanı red etti. Bu giden elçilerle Babek'in oğlu da Babek'e teslim olması için mektup göndermiş, Babek ise cevabında "*O benim oğlum değilmiş, söyleyin ona bir gün özgür olarak yaşaması, 40 yıl hakir ve köle olarak yaşamasından iyidir*" dedi.¹⁷¹

Babek, bu bölgelerden kaçarken elbiselerini değiştirmiş,¹⁷² tüccar ve yolcu elbisesi giymişti.¹⁷³ O, Ermenistan taraflarına doğru kaçıyordu ve yanında pek kimse kalmanmıştı.¹⁷⁴ Afşin ise Babek'i yakalamak için bölge yöneticilerine mektuplar göndermeye devam ediyor, Babek'i ele geçirmeleri istiyordu.¹⁷⁵

Babek'i Afşin'in askerleri bölgeyi her koldan sıkıştırıyorlardı. Bir yerde Ebû Sac¹⁷⁶ komutasındaki birlikler Babek'in üzerine

¹⁶⁸ Dineverî, 369.

¹⁶⁹ İbnü'l-Esir, VI, 474.

¹⁷⁰ Hüseyin Kasım, 277.

¹⁷¹ İbnü'l-Esir, VI, 474.

¹⁷² Dineverî, 370.

¹⁷³ Yakubî, II, 434.

¹⁷⁴ Mesûdî, IV, 59.

¹⁷⁵ Yakubî, IV, 435.

¹⁷⁶ Bu komutana sonraki yıllarda bölgedeki gerçekleştirdiği başarılarından ve

baskın yaptılar, kardeşi Abdullah, hanımı ve annesini yakaladılar, fakat Babek'i ellerinden kaçırdılar. Dağlarda saklanarak kaçıp Bizans'a sığınmak isteyen Babek, yiyecek sıkıntısına düşmüştü. Bu sırada civarda tarla süren bir çiftçiği görmüş, uşağına para vererek, bu adamdan yiyecek alması için göndermişti. Bundan şüphelenen çiftçi o bölgede yaşayan Ermeni patriklerinden Sehl b. Sinbad'a (veya Estafana)¹⁷⁷ durumu bildirdi.

Sehl, bu şahsın Afşin'in uyarıcı mektuplarından dolayı Babek olduğunu tahmin etti ve çiftçinin yanında bulunan uşağın konuşması üzerine Babek'in yerini buldu, yanına vararak elini öptü, önünde eğildi. Onun için saygılı ifadeler kullandı. Daha sonra nereye gitmek istediğini sordu. Babek de Bizans'a gideceğini söyleyince ona "*Ey melik*",¹⁷⁸ diye hitap ederek, köşküne gelmesini kimsenin onu bulamayacağını, sultanla arasında bir görev ilişkisi olmadığını, burada Babek'in evlatlarının da bulunduğunu belirtti.¹⁷⁹ Bazı tarihçiler, Sehl'in buradaki "Evlatlar" ifadesini şu şekilde açıklarlar; "*Babek güzel olduğunu haber aldığı kadınlara zorla sahip olurdu. Böylece her bölgede onun tecavüz ettiği kadınlardan çocukları vardı.*"¹⁸⁰ Bu ifadeler bu tarihçilerin Babek konusunda kendi önyargılı kanaatleri olmalıdır. Bu iddiayı destekleyen bir rivayetlere rastlanıyoruz. Daha önce de Babekiyeye'nin kadın konusundaki görüşlerini bahsederken belirttiğimiz gibi Sehl'in sözündeki "*Evlatların*" ibaresi bir aile sıcaklığını ifade eden "*Senin taraftarın*" anlamında olduğunu düşünüyoruz.¹⁸¹ Özellikle bu tür Heretik yapılanmalarda lidere de "*baba*" denmektedir. Bu ayrımı gözden kaçırılmamalıdır.¹⁸²

bölgeyi tanımasından dolayı Azerbaycan bölgesinin valiliği verilecek ve o da burada yarı-bağımsız ilk Müslüman Türk devleti olan "Saciler" devletini kuracaktır. Bkz. Yazıcı, 94.

¹⁷⁷ Abu'l-Ferec Gregory, *Abu'l-Ferec Tarihi*, trc; Ömer Rıza Doğrul, Ankara, 1987, I, 225.

¹⁷⁸ Mesûdi, IV, 60.

¹⁷⁹ Taberî, V, 230.

¹⁸⁰ İbnü'l-Esir, VI, 474.

¹⁸¹ Makdisî'de geçen bir rivayette; Babek'in Sehl'in evinde bulunduğu sırada, onun gözü önünde, hanımına tecavüz etmesi de daha önce belirttiğimiz gibi kanaatimizce mümkün gözükmemektedir. Bkz. Makdisî, VI, 117.

¹⁸² Gerek orta Asya kökenli, gerek Fars kökenli, gerekse Anadolu da ki Heretik tarikat şeyhlerine (Baba İshak gibi) ve esnaf örgütlenmelerinde (Ahi Baba gibi) yaşlı ve toplumun liderliğini yapan veya geminin kaptanlığını yapan kim-selere (Oruç reis için Oruç Baba gibi) saygı ifadesi olarak *Baba* unvanı kullanılmaktadır. Geniş bilgi için bkz. Fuat Köprülü, *Baba, İA*, İstanbul, 1986, II, 166; Süleyman Uludağ, *Baba, İA*, İstanbul, 1991, IV, 366.

Babek, böylece Sehl'in tuzağına düşüp onun kalesinde kalmaya başladı. Babek Sehl'in kalesinde kaldığı sırada kardeşi Abdullah'ı İstafanos kalesine gönderdi. Bunun sebebi, kendisi veya kardeşinden biri yakalanırsa, diğeri Babekiyye davasını devam ettirmeliydi. Fakat Sehl durumu Afşin'e bildirdi ve kardeşi yakalandı.¹⁸³

Sehl, Babek'i Afşin'e teslim etmek ve bu sayede Abbasilerden bir paye almak istiyordu. Bunun için Afşin ile sürekli yazıştı ve Babek'in kaçmasından korkarak onlardan belirledikleri bir yerde beklemelerini istedi. Bu arada Afşin onun kesin Babek olduğunu anlamak için aşçı kılığında bir adamını gönderdi ve durumun gerçekliğini anladı.¹⁸⁴ Bu safhadan sonra Babek'e bir tuzak hazırlayan Sehl bir gün Babek'e "*Kalede çok sıkıldın, yanımdaki şahin ve köpeklerle birlikte ava çıkalım*" teklifini yaptı. Babek de bunu kabul etti. Sehl bu arada Afşin'e haber göndererek avlandıkları bölgeyi haber verdi. Babek işte bu av sırasında üzerinde beyaz bir cüppe varken, Afşin'in Ebû Said adlı komutanı ve askerleri tarafından yakalandı. Gelen askerler ona atından inmesini söyleyince, onlara kim olduklarını sordu, onlar da Afşin'in yanından geldiklerini söylediler.¹⁸⁵

Bu şekilde tuzağa düşürülmesi üzerine Babek, Sehl'e küfrettikten sonra "*Beni Yahudilere*¹⁸⁶ *sattın. Halbuki isteseydin sana bunların verdiğinden daha çok para verirdim*" dedi.¹⁸⁷

Babek'in yakalanması olayını Mesûdi farklı bir olayla aktarmaktadır. Bu rivayete göre; Babek Sehl'in kalesine yerleşti ve Sehl ona yemek getirdiği sırada, Sehl Babek ile aynı sofraya oturunca Babek "*Sen nasıl benimle yiyebilirsin, sen benim seviyemde değilsin*" diye hakaret etmiş, bunun üzerine Sehl bir demirci çağırıp Babek'in ayaklarına pranga vurdurtmuş ve "*Senin gibi sığır çobanını nereden melik olacak, tedbir bile almadın*" diye alay etmiş ve Babek'i Afşin'e teslim etmiştir.¹⁸⁸ İbn A'sem de benzer bir rivayette Sehl'in Babek'e içki içirip ayaklarını bağladığı anlatır.¹⁸⁹

¹⁸³ Taberî, V, 230.

¹⁸⁴ Bu aşçıdan şüphelenen Babek'in şüphelerinin izale edilmesi konusunda bkz. İbn A'sem, VIII, 475.

¹⁸⁵ Taberî, V, 231.

¹⁸⁶ Babekiyye'de bu ifade ile Müslümanlar kastedilir. İbnü'l-Esir, VI, 474.

¹⁸⁷ İbnü'l-Esir, VI, 474.

¹⁸⁸ Mesûdi, IV, 60.

¹⁸⁹ İbn A'sem, VIII, 472.

Fakat, Babek'in şahsı ve uyanıklığı düşünüldüğünde, böyle bir yakalanma biçiminin makul olamayacağı, zayıf bir ihtimal olduğu ve ilk anlattığımız rivayetin daha tutarlı olduğu gözükmemektedir.

Böylece Babek, Bezz'in ele geçirilmesinden yaklaşık yirmi gün sonra yakalandı. Bu haber, güvercinle Mutasım'a bildirildi.¹⁹⁰ Bunun üzerine bayram ilan edildi.¹⁹¹ Eyaletlere zafernameler gönderildi.¹⁹²

Sehl b. Sinbad'a bu işe vesile olduğu için bir milyon dirhem, ödül verildi, hilatler giydirildi. Kendisinden haraç vergisi kaldırıldı, ayrıca Ermenistan, Gürcistan, Azerbaycan'ın bazı bölgeleri kendisine verildi.¹⁹³

Bu arada Samarra'ya hareket etmeden önce Afşin Babek'e Azerbaycan toprağında görmek istediği yer olup olmadığını sordu. Babek de son kere Bezz'i görmek istediğini söyledi. Bunun üzerine son kere Bezz'e götürülüp ay ışığı olan bir gece buradaki harabeler, evler ve ölümler sabaha kadar gezdirildi.¹⁹⁴

Afşin, Babek ve kardeşini uzun bir yolculuktan sonra Samarra'ya getirdi. Afşin, yanında Babek ile birlikte Berzend den hareket edip Samarra'ya gelinceye kadar Afşin'e her gün bir hilat ve at veriliyordu. Nitekim Afşin'e Babek ile savaştığı her gün için on bin, savaşmadığı her gün için beş bin dirhem verilmişti.¹⁹⁵

Babek Samarra'ya yaklaştığı sırada binmesi için ona Hint sultanlarının Memun'a hediye ettiği büyük bir fil getirildi. File kırmızı-yeşil ipekler giydirilmiş, samur kürklerle, incilerle donatılmış, altın işlemeli atlaslar takılmıştı. Yanında aynı şekilde süslenmiş bir deve vardı. Babek'in başına o zaman için yalnız halifelere mahsus önemli bir simge olan incilerle süslenmiş bir Kalensuva giydirildi.¹⁹⁶

Babek bu ilgiye şaşırarak "Bu ne böyle" diye sormuştu. Onlarda "Güçlü padişahın hakir kuluna iyiliğidir" demişlerdi.¹⁹⁷ Anlaşı-

¹⁹⁰ Mesûdi, IV, 60.

¹⁹¹ Makdisî, VI, 117.

¹⁹² Mesûdi, IV, 60.

¹⁹³ Yaşar Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, Konya, 2000, 64.

¹⁹⁴ Taberî, V, 232.

¹⁹⁵ İbnü'l-Esir, VI, 478.

¹⁹⁶ İbn A'sem, VIII, 476; O dönemde halifelerin kendilerine mahsus olmak üzere "Kalansuva" isimli bir başlık giydiklerini görüyoruz. İbn Sad, *et-Tabakatü'l-Kübra*, Beyrut, 1985, III, 30.

¹⁹⁷ Mesûdi, IV, 61.

lıyor ki, Mutasım halkın gözünde kendi güç ve saltanatını yüceltmek ve Babek karşısında sarsılan imajını kavuşmak için düşmanını halkın gözünde büyük göstermek istemişti.

Halk yollara dizilmiş, kortej oluşturmuş ve Babek filin üzerinde kah sağa kah sola bakıyor, halkta ona “*Horasan şeytanı*” diye bağıriyordu.¹⁹⁸ Halkın önünden geçirilerek getirilen Babek¹⁹⁹ ve Afşin’i, Mutasım ile devlet adamları karşıladılar. Hatta saraya getirilmeden önce Mutasım yirmi yıldır kendilerine çok kötü anlar yaşatan Babek’in nasıl biri olduğunu merak ederek gizlice onu seyretti. Nihayet Babek saraya getirildi. Mutasım ona kim olduğunu sordu, o da Babek olduğunu söyledi. Mutasım bunun üzerine şükür için secde etti.²⁰⁰

Babek, Mutasım’ın emriyle “*Nüdnüd*” ismiyle meşhur kendi celladına öldürtülmüştür.²⁰¹ Öldürüleceği gece çok içki içmiştir.²⁰² Öldürülürken işkence yapılarak önce elleri ayakları kesilmiş, karnı yarılmıştır. Babek ölürken yüzündeki korku alametleri ve sararma belli olmasın diye akan kanını yüzüne sürmüştür.²⁰³ Akabinde Mutasım’ın emriyle daha çok acı duyması için kaburgaları arasından kalbine kılıç sokulmuştur. Fakat o, bu korkunç işkenceler karşısında çok metin davranmış ve yalvarmamıştır.²⁰⁴

Mesudi’nin naklettiği, Babek’in son nefesini verirken, Mutasım’a hitaben “*Ben senin kulun kölenim*” şeklindeki yalvarma sözlerinin, doğru olmadığı, Babek’in kararlı ve zilleti kabul etmeyen karakterine uymadığı kanaatindeyiz.²⁰⁵

Babek’in başı önce Bağdat’a götürülüp teşhir edildikten sonra Horasan’a götürülüp Hurremîlerin moralini kırmak için teşhir edilmiştir. Cesedinin başkent Samarra’da Meclisu’s-Şurta²⁰⁶ (Polis merkezi) karşısındaki bir tepede asıldığı belirtilir.²⁰⁷ Asıldığı direğe bir asır sonra bile “*Haşabetu Babek*” “*Babek’in darağacı*”

¹⁹⁸ İbnü'l-Esir, VI, 478.

¹⁹⁹ Mesûdi, IV, 60.

²⁰⁰ Mesûdi IV, 60.

²⁰¹ İbn A'sem, VIII, 476.

²⁰² İbn Kesîr, X, 284.

²⁰³ Makdisî, VI, 116.

²⁰⁴ İbn Kesîr, X, 284.

²⁰⁵ Mesûdi, IV, 62.

²⁰⁶ Yakut, IV, 76.

²⁰⁷ Belazûrî 334.

deniliyordu.²⁰⁸ Sonraki yıllarda Samarra kenti halkının dağılıp kentin harap olmasına rağmen hala oradaki insanların bu bölgeye “*Kenise-i Babek*” dedikleri belirtilir.²⁰⁹

Aktardığımız rivayetler dışında bazı tarihçiler, Babek’in diri olarak asıldığını, bazıları ise sığır derisi içinde diri diri öldürüldüğü belirtmişlerdir.²¹⁰ Fakat ilk aktardığımız rivayet konusunda tarihçilerin çoğunluğu fikir birliği içindedir. Kardeşi Abdullah da Bağdat’ta idam edilmiş, ve İshak b. İbrahim tarafından gövdesi Bağdat’ın doğu tarafında²¹¹ halka teşhir edilmiştir.²¹²

Babek’ den sonra ailesinin durumu hakkında Nizamülmülk ilginç bir hikaye anlatmaktadır. Bu rivayeti yorumsuz olarak aktarmak istiyoruz; Mutasım, bir gün Kadı Yahya b. Eksem ile içki içerken bir odaya girer, biraz sonra çıkar ve içkiye devam eder, sonra başka bir odaya girer, biraz sonra çıkar içkiye devam eder, sonra üçüncü odaya girerek biraz durur ve çıkar, sonra gusül abdesti alır ve iki rekat namaz kılarak içki meclisine döner ve Yahya’ya şükür namazı kıldığını; bunun sebebinin üç odada üç büyük düşmanın kızları olduğunu, birinin Bizans Kayserinin, birinin Babek’in, birinin de Mazyar’ın kızları olduğunu ve üçünün de bekaretlerini bozduğunu aktarır.²¹³

4. Afşin’in Akıbeti

Afşin’in ailesi, babasının Abbasi ordusu için getirildiği Uğrussana da yöneticilik yapıyorlardı. Hassa ordusu içinde sivrilerek, Mısırdaki gerçekleşen isyanların bastırılmasında büyük yararlılıklar gösteren Afşin,²¹⁴ Babek isyanını bastırarak, halifeliği adeta yıkılmaktan kurtarmıştı. Babek isyanı sonrası kendisine ödül olarak Sind valiliği verildi, taç giydirildi, zümrüt ve zebercetten hediyeler verildi, yirmi milyon dirhemle mükafatlandırıldı. Halife, Afşin’in oğlu ile diğer bir Türk asıllı komutan olan Aşnas’ın kızını evlendirdi. Afşin böylece Türk komutanlar arasında artık ilk sıraya yükseltilmişti.²¹⁵

²⁰⁸ Mesûdi, IV, 62.

²⁰⁹ Nefisî, 154.

²¹⁰ Nizamülmülk, 321; Sem’ânî, I, 243.

²¹¹ Yakubî, II, 435.

²¹² İbnü’l-Esir, VI, 478.

²¹³ Nizamülmülk, 322.

²¹⁴ Sümer, 655.

²¹⁵ Taberî, V, 233.

Afşin'in bu yükselişi çok göze battı ve onu kıskananlar bazı olayları onun aleyhine kullanmaya çalıştılar. Onun bu durumu özellikle halifenin yanında önemli bir konumu olan Abdullah b. Tahir'in kıskançlığına sebep oldu.²¹⁶ Afşin'in kayın biraderi Mengüçür, Azerbaycan'da isyan edince Afşin'in ona destek olduğu iddia edildi.²¹⁷ Devletten para gasbettiği, Babek'den sonra isyan eden Mazyar'ı isyana teşvik için mektuplar yazdığı,²¹⁸ Sasaniliği ihya etmek için çalıştığı ve aslında Müslüman olmadığı²¹⁹ gibi sebeplerle tutuklandı ve sorgulandı.²²⁰

Afşin meselesinde klasik İslam tarihçileri genelde bu ithamları kabul etmektedirler.²²¹ İlginç olan, Babek yanlısı bir kısım yazarlar da Afşin'e yapılan ithamların gerçek olduğunu,²²² siyaseten Babek'e karşı savaştığını ve Mazyar ile mektuplaştığını, belki de Babek'e karşı yaptığı yanlış savaştan dolayı günah çıkardığını, çünkü Babek'in Afşin'in üzerinde tesirinin büyük olduğunu belirtirler.²²³

Kanaatimizce Afşin o günlerde vezir olan Ebû Duat'ın kıskançlığına²²⁴ ve Mutasım'ın Afşin'e gösterilen ilgi ve iltifattan korkmasına kurban gitmiştir.²²⁵ Eğer hakkında iddia edilen şekilde Babek ile bir işbirliği düşüncesi olsaydı, Babek ile savaşını çok ciddi tutmazdı. En azından pasif savaşabilirdi. Bu da onun için bir eleştiri olmazdı. Çünkü kendinden önceki bir çok komutan yenilmişti. Ayrıca yapılan ithamlardan biri olan Afşin'in Sasanî krallığını tekrar ihya etmek istediği şeklindeki iddia, onun Türk asıllı olmasından dolayı mantıklı gözükmemektedir.²²⁶

Aleyhindeki bu iddiaların baş göstermesi üzerine Hazarlara kaçmak isteyen Afşin, 226/840 da tutuklandı. Ebû Duat mahkeme, Afşin'i sünnetsiz olmak,²²⁷ Zerdüş puthanesini camiye çe-

²¹⁶ Kurt, 87.

²¹⁷ Yakubî, II, 439.

²¹⁸ İbn Kesîr, X, 293.

²¹⁹ Şükri, 131.

²²⁰ Cuzi, I, 63.

²²¹ Bkz. İbnü'l-Esir, VI, 511.

²²² Bünyadov, 262.

²²³ Bünyadov, 260.

²²⁴ Ahmed Emin, *Duha'l-İslam*, Beyrut, 1935, 63.

²²⁵ Sümer, 655.

²²⁶ Kurt, 87.

²²⁷ Dineverî, 370.

viren imama had uygulamak, Mazyar'ı savaşa teşvik etmek, Ke-lile Dimne adlı kitabı okumakla suçladı. Afşin İslam açısından da tutarsız olan bu iddiaları çok güzel cevaplandırdı.²²⁸ Fakat bunlar önemsenmedi ve Afşin 227/841 de hapiste aç bırakılmak suretiyle öldürüldü.²²⁹

Afşin'in delilsiz bir şekilde ortadan kaldırılmasına sebep olan şey onun bürokrasideki yükselişidir. Onun bu konumu kazanmasına sebep de Babek'e karşı kazandığı savaştır. O zamana kadar kimisenin baş edemediği, üzerine gönderilen altı düzenli orduyu yok ettiği için Babek'e karşı gidecek komutanın bulunamadığı bir dönemde bu işi üstlenen ve Babek meselesini iki yıllık uzun ve yorucu uğraşlar sonucu halledip, hilafeti düştüğü çıkmazdan kurtaran Afşin'dir. Fakat Babek'i alt etmesi karşısında kazandığı bu mertebe ona yaramamış ve iftiralarla ortadan kaldırılmıştır.

Maalesef Abbasileri tarihlerinin en zor ve en baş edilmez isyanından kurtaran Afşin, bu tip akıl kabul etmez işkencelerle öldürüldü. Tabiri caizse "Devrim kendi evlatlarını yemiştir". Afşin meselesi Türkler'de bir hayal kırıklığına sebep olacak ve artık Abbasilere karşı olan hislerini yeniden gözden geçirmeye başlayacaklardır. Abbasiler bu hareketlerinin karşılığı olarak da tarihe geçen Samarra devrinde Türklerin baskısına boyun eğmek zorunda kalkacaklardır. Hatta bu olay belki de Abbasilerin eski hakimiyetlerini bir daha elde edemeyecek şekilde kaybetmelerine ve halifelüğün Emiru'l-Ümeralığa dönüşmesine, halifenin adeta önüne konan şeyleri imzalayan bir noter durumuna dönüşmesine sebep olacaktır.

IV. BABEK İSYANININ BASTIRILMASINDA ROL OYNAYAN FAKTÖRLER

Babek isyanı yirmi yıl sürmüş olsa da, nihayet sonun da bastırılabilmiştir. Bu kadar süre ayakta kalabilen ve üzerine gönderilen altı tane düzenli orduyu yenip, dönemin ünlü Abbasi komutanlarını öldürüp, esir alabilen bir isyan neden başarılı olamamıştır? Bunun bazı sebepleri bulunmaktadır. Şimdi bu sebepleri incelemeye çalışalım.

²²⁸ Geniş mahkeme diyalogları için bkz. İbnü'l-Esir, VI, 514.

²²⁹ Laoust, 113.

A) Abbasi Hilafetinin Sağlam İdari Yapısı

Tarih sahnesine çıkan hemen bütün devletlerin güçlü ve zayıf zamanları olmuştur. Nitekim, İbn Haldun'a göre de bir insanın doğması, büyümesi, ve ölmesi gibi her devletin de doğuşu, zirveye çıkışı, ve zayıflayıp yıkılma dönemi vardır.²³⁰ Bu devlet olmanın yasası gereğidir.

Abbasiler, ikinci halife Ebû Cafer Mansur'un attığı güçlü temeller üzerinde sağlam bir devlet kurmuşlar ve bu devlet Harun Reşit ile Orta çağın belki de en güçlü ve sınırları en geniş devleti olarak tarihteki yerini almıştır. Abbasiler, Babek'in ayaklanmasının başladığı günlerde, Atlas okyanusundan Çin'e kadar ki coğrafyaya hakim olmuş, dünyanın en önemli ticaret yolları olan İpek yolu, Baharat yolu, Kuzey-Güney Ticaret yolu gibi ticari yolları kontrolü altına almıştı ve dolayısıyla müthiş bir gelir kaynağına sahipti. Devletin hazinesi çok zengin bir durumdaydı. Dünyanın en stratejik noktasındaki bu imparatorluk, dünyanın merkezi sayılan bir coğrafya'da her yönden avantajlı bir konumdaydı. Bilinen dünya coğrafyasının her tarafıyla irtibatlı bir konumdaydı. Üstelik devlet olarak Harun Reşit ile zirveye ulaşan en parlak yıllarını yaşıyordu. Devlet kurumları henüz hantallaşmamış, bir devleti yıkılışa götüren yasalar henüz zaaf alametleri göstermiyordu.

Babek işte tam da böyle bir zamanda isyanını gerçekleştirdi. Babek çok güçlü bir şekilde isyan başlatmasına ve isyana destek veren amiller çok güçlü olmasına rağmen belki de onun şanssızlığıdır ki, Abbasi devleti hem siyasi hem ekonomik olarak gücünün zirvesindeydi. Babek bütün uğraşlarına rağmen bu güçlü devlet yapısını sarstı, fakat yıkamadı. Abbasi hilafeti bu zor durumdan sonra toparlanmayı bildi. Bu toparlanmasında kurumlaşmış bir devlet olmasının önemi büyüktü. Şunu ifade etmek mümkündür; eğer Babek'in isyanı bir yüzyıl önce veya bir yüzyıl sonra olsaydı, herhalde bu isyan karşısında Abbasi hilafeti rahatlıkla tarihe karışabilir, toprakları üzerinde bir çok devletçikler oluşabilirdi.

²³⁰ İbn Haldun, *Mukaddime*, trc; Z. Kadiri Ugan, İstanbul, 1989, I, 426.

B) Hassa Ordusu

Babek isyanının başarısızlıkla sonuçlanmasının en büyük sebeplerinden biri de hiç şüphesiz Abbasilerin Türklerden oluşturdukları Hassa ordusudur. Abbasilerin, orduda yeni bir değişime giderek oluşturdukları bu yeni taze güç ile Babek isyanını bastırabildiler.

Emeviler zamanında gücünün zirvesinde olan Arap askeri birlikleri, Abbasilerle birlikte önemini kaybetmeye başlamıştı. Araplar'dan rejime bağlı olan bir sınıf askerin görevi devam ettirilse de çok geçmeden bunlar da önemini kaybettiler. Mutasım, artık askerlik özellikleri pek kalmamış, savaşa isteksiz hale gelen ve israfa dalmış bulunan Arap ve Farslardan oluşan ordu yerine –toprakları olabildiğince geniş– bir imparatorluğun ancak iyi bir ordu ile yönetilebileceğini düşünmekteydi.²³¹ Atlas okyanusundan Hint okyanusuna kadar geniş sınırları olan imparatorluğa, arka arkaya çıkan ayaklanmaları bastıracak, çevik, savaşa hazır ve istekli, muharebede mahir bir ordu lazımdı.²³²

Farsların desteklediği Ebû Müslim Horasânî'nin, Abbasiler tarafından öldürülmesi olayı, Bermekîlerin devlet kurumlarından tasfiye edilmesi, Arapların desteklediği Emin'in, Memun ile savaşı ve Abbas b. Memun'un Arap askerler tarafından halifelığe geçirilme teşebbüsü²³³ gibi olaylar, Mutasım'ın iyiden iyiye Arap ve Fars unsuruna karşı güvenini sarsmıştı. Memun'un ölümünde ise ordudaki Türkler Mutasım'ın halifelliğini desteklemişlerdi.²³⁴

Mutasım bu gibi sebeplerle Türklerden oluşan bu orduyu kurarak devleti bu yolla ayakta tutmayı düşünmüştü. Bu arada Mutasım Arapları askerlik divanından siliyor ve askere almıyordu.²³⁵ Nitekim Mutasım'ın haklılığı, sonraki yıllardaki Zuttlar'ın isyanında, Babek isyanının bastırılmasında, Amorium'da ki savaşta Türklerin çok büyük işler görmeleri ile ortaya çıkmıştır. Cahız'ın övdüğü bu disiplinli, tok gözlü, sabır ve sebat sahibi yetenekli Türkler, Rus steplerinden tacirler vasıtasıyla getirildi-

²³¹ Ali İbrahim Hasan, 415.

²³² Cahız, 61 vd.

²³³ Taberî, V, 247.

²³⁴ Dineverî, 367.

²³⁵ Ahmed Emin, *Zuhur'ı-İslam*, Kahire, 1962, I, 3.

ler ve o günden sonra bütün doğunun vazgeçilmez unsuru oldular.²³⁶ Bunlar ordunun çekirdeği olan halifeye bağlı hassa birliklerini oluştuyordu.²³⁷ Aynı zamanda idarenin en önemli dayanağı idiler.²³⁸

Yıllardır yorulan yıpranan Arap-Fars kuvvetlerinin yerine taze, güçlü, askerliği bilen bir kuvvet olarak gelen Türkler, savaşçı özellikleri ve komutanlarına olan itaatleriyle temayüz etmişlerdi. Bunlardan kurulan ordu, Babek isyanıyla devletin yıkılmasını engellemiş, çöküntüye giden devleti korumuşlardır.

Bu dönemde Babek'in Azerbaycan taraflarında ayaklanması, devleti çok güç durumlara düşürmüş, yıllarca süren bu ayaklanma, Memun döneminde bir türlü bastırılamamıştı.²³⁹ Mutasım döneminde ise isyanı bastırma görevi, Türklerden kurulu Hassa ordusunun başına getirilen Afşin'e havale edilerek ve ona çok geniş imkanlar sağlandı. Boğa el-Kebir gibi Türk komutanlarla desteklendi²⁴⁰ ve bu şekilde bu isyan bastırılabilirdi.²⁴¹

Abbassiler, Babek gailinden Hassa ordusu sayesinde kurtulabildiler. Şayet bu yeni ordu kurulmasaydı, Abbassiler en şaşalı dönemlerinde, savaşçı özellikleri kalmamış, eski ordularıyla bu isyanı bastıramazlar ve belki de bundan sonra yaşayacakları dört asırlık dönemi yaşayamadan, tarih sahnesinden silinebilirlerdi.

C) Afşin Faktörü

Babek isyanının bastırılmasında en büyük etkenlerden biri de emrine verilen savaşçı ve itaatkar bir orduyu temkinli hareketlerle, iki yıl boyunca dikkatle koruyarak, dağlık bir bölgede Babek'in taktiklerini gözlemleyerek acele etmeden başarıya ulaştıran Afşin isimli bir Türk asıllı bir komutan olmuştur.

Memun ölmeden önce kardeşi Mutasım'a Babekiyye üzerine görevlendireceği komutan konusunda önemli tavsiyelerde bulunmuş, seçeceği komutanın dikkatli, metanetli, cesaretli olması-

²³⁶ Claude Cahen, *İslamiyet, Doğuştan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar*, Ankara, 1990, 166.

²³⁷ Bkz. Ekrem Pamukçu, *Bağdat'ta İlk Türkler*, Ankara, 1994.

²³⁸ Lewis, 102.

²³⁹ Günaltay, 194.

²⁴⁰ İbn Tağribirdi, *en-Nucumu'z-Zühire*, Beyrut, 1992. II, 288.

²⁴¹ Taberî, V, 211.

nı istemişti.²⁴² Mutasım bu tavsiyelere uygun olarak bu meseleyi halletmesi için Afşin b. Kavus'u komutan olarak atamıştı.

Afşin'den önce isyanı bastırmak üzere bir çok komutan gönderilmiş, fakat bazıları öldürülmüş, bazıları da mağlup olmuştu. Afşin, Bezz şehrinde üstlenerek, binlerce kişiyi öldüren, binlerce kadın ve çocuğu esir eden Babek'e karşı değişik taktikler, casuslar kullandı. Yirmi yıldır süren, devletin en önemli problemi olan Babek isyanını bitirdi ve Babek'i ele geçirdi.²⁴³

Komutanlıkta deha kabul edilen Afşin, daha önce gönderilen altı tane düzenli ordunun yenilme sebeplerini araştırmış ve bunları değerlendirmiştir. Babek'in saldırılarına karşı başarılı olabilmek için, ancak gerilla taktiklerine karşı eğitilmiş bir ordunun gerekli olacağına kanaat getirip, iki yıl boyunca ordusunu hazırlatmıştır. Böylece hem ordusundaki askerlerin heyecan ve korkularının kaybolmasını, hem de Babek'in kuşatmadan dolayı iyice bunalmasını sağlamıştır. Savaş sırasında kendisine yönelen yavaş hareket ettiği, hatta başına taş yağacağı gibi dedikodulara kulak asmamış ve görevini gerektiği şekilde erken zafer beklentisi içerisinde olmadan en iyi şekilde yapmıştır. Nihayet bu sabrının karşılığını görmüş ve etkileri açısından Abbasi çağının en büyük isyanı olarak kabul edebileceğimiz bir isyanı bastırmıştır.

D) İsyanın Kurumsallaşamaması

Babek isyanı, üst düzey insanlar arasında pek ilgi görmediği gibi, savaş alanında gerçekleştirdiği başarıyı siyasi alana da taşıyamamıştır. İsyanın yerleşik açıdan kurumsallaşamaması ve bir gerilla hareketi olarak algılanması bir müddet sonra bu hareketi şehirli ve yerleşik insanlar açısından cazibe unsuru olmaktan çıkarmıştır. Bu da sonunda onun başarısızlığını getirmiştir. Yirmi yıl boyunca insanlar, dağlara bağlı bir hayatı sürdüremeyeceklerdir. Bir süre sonra düzenli bir hayat talebinde bulunmaya başlayacaklardır. Bütün bunlar da sonuçta o hareketin başarısızlığını beraberinde getirecektir. Daha önce anlattığımız Tarkan'ın şehre inmesi üzerine öldürülmesi ve komutan Azin ile ilgili anlattığımız olaylar bunun birer göstergesidir.

²⁴² İbnü'l-Esir, VI, 428.

²⁴³ Mesûdi, IV, 59.

Ayrıca bir hareket kültürel yönden de desteklenmedikçe başarılı olamayacaktır. Babek'in hareketi ağırlıklı olarak sadece köylü sınıflar arasında yankı bulmuş, entelektüel düzeyde bir desteğe sahip olamamıştır. Fars milliyetçiliği açısından biraz destek görse de Abbasiler bu gelişen Farişî ideolojiye karşı Beytül-Hikme'yi kurup Yunanca'dan çeviriler yaptırarak kültürel alanda güçlü bir şekilde cevap vermekte gecikmemişlerdir.²⁴⁴

Sonuçta kurumsal bir yapılanmayı gerçekleştiremeyen Babek isyanı, bir müddet sonra elde ettiği sosyal sınıfların da desteğini kaybedecek, destekçilerinin de hedeflerinden ümitlerini kesmelerine sebep olacak ve marjinal grupların değişik amaçlarla desteklediği bir isyan hüviyetine bürünecektir.

V. BABEK SONRASI HURREMİYYE HAREKETİ

Babek'in ortadan kaldırılmasıyla isyan sona erdi, ancak her şey bitmedi. Babek taraftarları her fırsatı değerlendirip merkezi hilafete karşı muhalefetlerini sürdürdüler.

Babek'in öldürülmesinden sonra Babek taraftarları, kendi fikirlerine yakın buldukları, Babek ile irtibatlı bir kişi olan ve 224/839 da isyan eden Mazyar'ın etrafında toplandılar, onun isyanına katıldılar. Bu hareket de Abbasi devletini epey uğraştırdıktan sonra ortadan kaldırılabilirdi. Nihayet ele geçirilip öldürülen Mazyar da Babek'in cesedinin asıldığı yerin karşısına asıldı.²⁴⁵ Geri kalan bir kısım Babek taraftarları da Bizans'a sığındılar.²⁴⁶

Bir kısım Babek taraftarları da 224/839 da isyan eden Mengüçür'ün etrafında toplandılar. Afşin'in emrinde bölgede görevli olan Mengüçür, bir hazine bulup devlete teslim etmeyerek isyan etti ve bir kısım Babek taraftarları ile beraber bir zamanlar Babek'e ait olan bir kaleye sığınsa da bir ay içinde teslim olmak zorunda kaldı.²⁴⁷

Bu arada Babek taraftarlarından bazıları Bağdat'ta Babek'e ait fikirleri devam ettirmek istediler ise de Akka ve Kıbrıs'a sürüldüler.²⁴⁸ 235/850 yılında Babek'in darağacı altında murakabe

²⁴⁴ Cabirî, *Felsefî Mirasımız ve Biz*, 41.

²⁴⁵ İbnü'l-Esir, VI, 490.

²⁴⁶ İbn A'sem, VIII, 470.

²⁴⁷ Yakubî, II, 430.

²⁴⁸ Karakuş, 278.

yapanlardan Nişabur'lu biri tutuklandı.²⁴⁹ Buradan ilham aldığını söyleyen adamın etrafında geniş kitleler toplandı. Bu adam, fikirlerinden vazgeçmesi için zorlandı ise de tövbe etmedi ve öldürüldü.²⁵⁰ En ufak bir hareketlenmede Babek taraftarları hemen kendilerini ortaya dökabiliyorlardı.

Babek'in başlattığı kıvılcım artık durmuyordu. Babek taraftarları merkezi hilafetle problemi olan Azerbaycan bölgesine sığınıyor ve buradan isyan girişimlerinde bulunuyorlardı. Azerbaycan isyanlarının ağırlık merkezi konumundaydı. Nitekim 234/848 yıllarında hilafetle problemi olan Muhammet b. Buays, burada merkezi hilafeti epey uğraştırmış meseleyi Küçük Boğa halletmişti.²⁵¹ 237/852 de bölge halkı yine isyan etti ve hilafet ordularına bir çok sayıda malubiyetler tattırdı²⁵² ve bu isyan Büyük Boğa tarafından çok büyük zorluklarla bastırıldı.²⁵³

Nizamülmülk, Vasık döneminde tekrar ayaklanan Babek taraftarlarının, Isfahan bölgesindeki isyanlarının 300/912 yılına kadar devam ettiğini, Kerhi yağmaladıklarını, bir çok insanı katlettiklerini, bu grubun imha edilmesinden sonra tekrar Bürdşah isimli şahsın etrafında Isfahan dağlarında isyan ettiklerini, Batınilerle birleşerek kervanlar basıp, köylere saldırdıklarını, genç, ihtiyar, çocuk demeden insanları katlettiklerini ve isyanlarının otuz kuruş sene sürdüğünü, dağ geçitlerinde oldukları için hiçbir ordunun onlara ulaşamadığını, nihayet yakalanıp kesilen başlarının Isfahan'da dolaştırıldığını ve bu olaydan sonra Müslümanların çok sevindiklerini, şenlikler yaptıklarını, zafer nameler yazdıklarını anlatmaktadır.²⁵⁴ Babek'ten 78 yıl sonra bile Babek taraftarları kendilerini bu şekilde göstermişlerdi.

Babek taraftarlarının Babek'ten yaklaşık yüz yıl sonra 321/933 yılında Azerbaycan bölgesindeki Kerece kalesine hakim oldukları belirtilir.²⁵⁵ Yine yaklaşık 138 yıl sonra 359/971 de Güney İran'da ortaya çıktılar, üzerlerine ordular gönderildi ve tasfiye edildiler.²⁵⁶

²⁴⁹ İbn Kesîr, X, 314.

²⁵⁰ Laoust, 113.

²⁵¹ Taberî, V, 299.

²⁵² Elçibey, 48.

²⁵³ Taberî, V, 313.

²⁵⁴ Nizamülmülk, 322.

²⁵⁵ Elçibey, 53.

Sonraki yıllarda Babek taraftarlarından arta kalanlar devamlı bir mehdi anlayışı içinde Babek'in ruhunun bir gün dönüp onları kurtarması hayali ile yaşamışlardır. Asırlar sonra bile İran'ın kırsal kesimlerinde ümitlerini Babek'e bağlayan küçük gruplar bulunmaktaydı.²⁵⁷ Bu bölgeleri gezen bazı yazarlara²⁵⁸ göre Bezz dağlarında X. asrın ortalarında 318-329 (930-940) Babek taraftarlarından "Muhammire" denilen grup, bayraklarını Bezz dağlarına dikiyorlardı.²⁵⁹ Aynı şekilde Kirman bölgesinde belli yerlerde varlıklarını sürdürüyorlardı.²⁶⁰ 562/1166 da vefat eden Sem'ânî de kendi döneminde Babek taraftarlarının büyük bir grubunun Azerbaycan da yaşadıklarını ve senede bir gün mum söndürüp kadın-erkek karışık vaziyette eğlendiklerini anlatmaktadır. Buna göre Babek'ten 350 sene sonra bile bir Babek taraftarları değişik yerlerde yaşıyorlardı.²⁶¹

Hicri IV. yy da Fars, Ahvaz, Isfahan, Burç, Saymere, Dinever, Kum, Rey, Kaşan, Taberistan dağları, Erminiyye, Cürcan, Horesan'da muhtelif Hurremî gruplarının yaşadıkları anlatılır. İbnü'l-Esir, kendi zamanında VII. (XIII.) yüzyılda bile hala Bezz dağlarında Babek taraftarlarının yaşadıklarını anlatmaktadır.²⁶²

Babek'ten sonraki yıllarda Farisî-Batını geleneğe mensup isyanlara kaynaklık eden bölgeler yine buralardır ve genelde Şii elementlerle iç içedirler.²⁶³ Bunların özellikle Isfahan bölgesinde hakimiyetleri bulunmaktadır. Bölgeye Selçuklular döneminde Türk toplulukları yerleştirilerek Babek meselesi zayıflatılmaya çalışıldı.²⁶⁴ Sonraki yüz yıllarda Hurremîlerin bir kısmı yavaş yavaş Müslüman olurken, bir kısmı ise Karmatî ve Batınîlere karıştırıldı.²⁶⁵ Hatta yirmi dokuzuncu Abbasi halifesi Müstârşid'i bu düşünce yanlısı kişilerin öldürdüğü belirtilmektedir.²⁶⁶

VI. (XII.) yüzyılda Hemedan'ın kuzeybatısında Ensabaz, Derkezin ve Azerbaycan da meydana gelen Babekiyye taraftarları-

²⁵⁶ Nefisî, s. 158.

²⁵⁷ Hodgson, I, 269.

²⁵⁸ Şevki Dayf, *el-Asru'l-Abbasiyyi's-Sani*, Kahire, 1975, s.407.

²⁵⁹ Hüseyin Kasım, 20.

²⁶⁰ Ahmed Emin, *Duha'l-İslam*, 110.

²⁶¹ Sem'ânî, I, 243.

²⁶² İbnü'l-Esir, *el-Luhab*, I, 101.

²⁶³ Hodgson, I, 482.

²⁶⁴ Bedirhan, 197.

²⁶⁵ Turan, "Babek", II, 170.

²⁶⁶ İbn Kesîr, XII, 204.

nın en son ortaya çıkışları olarak değerlendirilir.²⁶⁷ Sonraları Uzun Hasan'ın torunu ve Şah İsmail'in babası Şeyh Haydar bu bölgelerden ve Karadağ'dan müritler toplarken Babek'in fikirlerini burada gündeme getiriyordu.²⁶⁸ Çünkü burası Babek'ten bu yana merkezi idareye muhalifler için mümbit bir bölge olmuştur. Şah İsmail döneminde bölge Şii düşünce için iyi bir çalışma alanı olmuştu.²⁶⁹

Bütün bunlar gösteriyor ki, Babekiyye hareketi hiçbir zaman tamamen yok olmamıştır. Bu hareketin mensupları günümüze kadar İran-Azerbaycan bölgesinde yaşaya gelmiştir.²⁷⁰

İran'ın bir çok yörelerinde yaşayan Babek taraftarlarının 30 yıl öncesine kadar varlıklarını sürdürdükleri, fakat sonra zorla Şiileştirildikleri belirtilmektedir.²⁷¹

Günümüzde halen binlerce insan "*ulu atamız Babek*" sloganları ile Babek'in doğum haftasını Karadağ'ın Keleber mahallinde kutlamaktadırlar. Hala Babek'e sempati duyanlar Temmuz ayında Babek'in doğum gününü kutlamak adına bu bölgedeki Bezz kalesinde toplanmaktadırlar.²⁷² Burada büyük şenlikler düzenlenmekte ve Babek'i anmaktadırlar, onun anısını canlandırmak istemektedirler. (Resim 4)

²⁶⁷ Aliev, XVIII, 501.

²⁶⁸ Elçibey, 55.

²⁶⁹ Bkz. İsmail Yörük, *Erdebil Tekkesinin Kuruluşu Gelişmesi ve Anadoludaki Dini Siyasi Faaliyetleri* (Basılmamış Doktora Tezi) Harran Ün. Sosyal Bilimler Ens. Şanlıurfa 1996.

²⁷⁰ Nitekim 12 Şubat 1993 günü İran cumhur başkanı Rafsancani ye suikast girişiminde bulunan sekiz kişinin Babek Hürremdin adlı bir örgüte bağlı oldukları, daha önce de bazı konvoylara saldırdıkları ve İslam'ın İran'a girmesine karşı çıkan bir örgüt olduğu açıklandı. Bkz 14 Şubat 1993 tarihli Hürriyet, Milliyet, Sabah, Cumhuriyet gazeteleri.

²⁷¹ Nefisî, 160.

²⁷² 17 Haziran 2003 tarihli Akşam gazetesi.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BABEK İSYANININ ETKİLERİ

Bu bölümü Babek'in ayaklanmasının değerlendirilmesine ayırdık. Burada bu isyanın o günkü İslam dünyasında meydana getirdiği siyasal, sosyal, ekonomik ve dini etkilerini incelemek istiyoruz.

I. ABBASİ SİYASETİ ÜZERİNDE ETKİSİ

Babek isyanı ortaçağ İslam dünyasında gerçekleşen en büyük isyanlardan biri olarak tarihe geçmiştir. Öyle ki bu isyan kendi döneminin en güçlü devleti olan Abbasi hilafetinin yıkılışına sebep olan süreci başlatacaktı. Üstelik bu yıllarda Abbasiler şüphe bırakmayacak bir şekilde dünyanın en güçlü ve en geniş sınırları olan devletiydi. Sınırları Atlas okyanusundan Çin'e, Kuzey Kafkasya'dan Afrika içlerine kadar uzanıyordu.

Bu isyan, ortaçağ İslam dünyası üzerinde bıraktığı derin etkilerin yanı sıra, dünya tarihini etkilemesi açısından da önemlidir. Babek'in önderliğinde gerçekleştirilen bu isyan hareketinin, dünya coğrafyasının en önemli bir parçası olan Asya, Afrika hatta ileriki yıllar için medeniyetler beşiği sayılan Anadolu tarihinde de önemli bir rolü olmuştur.

Babek'in isyanı olmasaydı, Dört Halife ve Emeviler'den sonra üçüncü fetih dalgası dönemi diyebileceğimiz Abbasilerin başlatmış olduğu fütihat, dünyanın önemli bir bölümünde etkili olacaktı. Zaten o günkü bilinen dünyanın nerdeyse yarısı ve üstelik de Asya ve Afrika gibi stratejik açıdan da en önemli bölgeleri İslam dünyasının elinde bulunuyordu. Müslümanlar, Endülüs ve Sicilya üzerinden Avrupa'yı da sıkıştırmaya devam ediyorlardı.

Abbasiler, Emevilerin geniş toprakları üzerinde devletlerini kurduktan sonra ilk yıllar devletin kurumlarını yerine oturtma

ve topraklara hakim olmakla uğraşmışlardır. Harun Reşit dönemiyle birlikte yavaş yavaş tekrar fütuhatin başladığını görüyoruz. İşte bu dönemde Müslümanların elinde bulunan diğer topraklara göre devletin merkezine nispeten daha yakın diyebileceğimiz bir bölgedeki bu dehşet verici isyan, Abbasilerin bütün planları bozdu. Bu isyan Abbasilerin Bizans üzerine yaptıkları seferlerine sekte vurdu. Sonuçta bu isyandan en fazla Bizans kar sağladı. Çünkü Abbasi tehlikesi kalkmıştı ve sınırları bir anda güvence altına girmişti. Babek isyanı olmasaydı, belki de Anadolu kapıları Malazgirt'ten yaklaşık dört asır önce Müslümanlara açılabilirdi. Böylece bir anlamda Bizans'ın altı asır daha yaşaması bu isyan sayesinde sağlanmış oldu denilebilir.

Babek isyanı, hilafet ordularının Orta Asya ve Çin'i fethetmelerini de engelledi.¹ Doğu bölgesi ile merkezi hilafet arasındaki ilişkiyi koparması üzerine Abbasiler Çin bölgesine gereken fütuhata gerçekleştiremediler. Bütün bunlar düşünüldüğünde Babek isyanının dünya tarihi üzerinde yaptığı etkinin ne derece büyük olduğu anlaşılabilecektir.

II. İKTİSADİ VE TİCARİ HAYATA ETKİSİ

Babek isyanının başladığı bölge İslam öncesinden beri ticari yolların kavşak noktasıydı. Başta meşhur ipek yolu olmak üzere doğudan gelip Hazar denizi üzerinden Kafkasya yoluyla doğu Avrupa'ya taşınan malların yolu bu güzergahtı. Yine güneyden gelip Rusya'ya bağlanan ticaret yolları buradan geçiyordu.

Bu ticaret yollarıyla Doğu Avrupa'ya, Asya'nın Kırgız malları, neft, tabak,² her türlü meyve, tuz, balık çeşitleri, zağferan ve koku çeşitleri,³ yağ, ceviz, bal, tilki ve samur derisi,⁴ ipek, pamuk, gümüş, zeytinyağı, kumaş, tarak ticareti yapılıyordu. Ayrıca boya, at, dibac, kumaş, kokular Tiflis, Cibali, Erdebil⁵ ipek yolu üzerindeki⁶ önemli ticari yollarla taşınıyordu.⁷ Babek isyanı

¹ Elçibey, 67.

² *Azerbaycan Tarihi*, 271.

³ İbn Havkal, II, 338.

⁴ Hüseyin Kasım, 88.

⁵ *Azerbaycan Tarihi*, 133.

⁶ Hüseyin Kasım, 87.

⁷ Aliyev Kemal-Aliyev Feride, 94.

işte bu işlek, kuzey ticaret yollarına ve Don, Volga Kafkas ticaretine darbe vurdu.⁸

Bu isyanın patlak vermesiyle bölge ile irtibatlı ticari yollar kapandı.⁹ Tüccarlar bu bölgedeki stratejik transit yolları kullanamaz oldular.¹⁰ Artık buradaki ticaret gelen gelirden hilafet merkezi faydalanamadığı gibi, doğu ve kuzey açısından hilafetin bir çok ülkelerle ticareti için kavşak noktası olan Azerbaycan, hilafet için artık çok tehlikeli bir bölge idi.

Babek'in isyan ettiği bölge eskiden beri orta Asya ve Anadolu arasında ticaretin kilit noktası idi. Hazar denizi ile kuzeydoğu Avrupa ve Volga havzasında yapılan ticaret, ayrıca uzak doğu ile Abbasilerin İran üzerinden yaptığı ticaret de fiilen bitti. Çünkü Babek taraftarları bütün kervanları basıyorlardı. Onların gelir kaynakları buydu. Hilafet bu isyandan dolayı büyük ekonomik zarara uğradı. Kervanlardan aldığı Rüsûm (Gümrük) vergilerini alamaz olmuştu. Ülkeye mal gelmez olunca bu durum, ülke ekonomisi için büyük darbe oldu. Dünya ticaretinin önemli düğüm noktalarından biri konumundaki Azerbaycan'dan Abbasiler artık faydalanamıyordu.

Bu isyanın hilafetin ekonomisine verdiği zarar dev boyutlarda olmuştur. Hilafet, bu bölgeden gelen ticari geliri kaybetmişti gibi, Azerbaycan, Muğan, Arran ve Hemedan ve kuzey İran bölgesinde daha önce topladığı Haraç vergilerini de toplayamamıştır.¹¹ (Harita 1) Öte yandan bu isyanla birlikte oluşan karışık ortamdan faydalanan Azerbaycan, İran, Ermeniyeye ve Gürcistan bölgesindeki yerel emirliklerin de vergi vermekten kaçınmaları Abbasiler için ağır ekonomik darbe vurmuştur.¹²

Ayrıca Mutasım, isyanı bastırması için gönderdiği Afşin'e iki yıl boyunca savaştığı her gün için on bin, savaşmadığı her gün için beş bin dirhem ödeme yapıyordu.¹³ İki yıl yedi ay süren bu dönemde sadece Afşin'e ödenen para 6.5 milyon dirheme ulaşıyordu. Mutasım'ın öldüğü günlerdeki hazineye sadece sekiz milyon

⁸ Lewis, 138.

⁹ Bünyadov, 141.

¹⁰ Velihanli, 55.

¹¹ O dönem de Abbasiler de toplanan bölgelerden toplanan vergilerin miktarını kıyaslamak için bkz. Mehmet Aykaç, *Abbasi Devleti'nin İlk Önemli İdari Teşkilatında Divanlar*, Ankara, 1997, 133.

¹² Elçibey, 37.

¹³ İbnü'l-Esir, VI, 478.

dirhem olduğu düşünürsek, masrafın ağırlığının ne kadar büyük boyutlarda olduğu görülür.¹⁴ Ayrıca Babek'in isyan ettiği yirmi yıl boyunca bölgeye gönderilen askeri beslemek, tahkimatlar yapmak, kaleleri onarmak vs. gibi masraflar hilafet merkezindeki hazineyi tüketmişti. Mutasım bir seferinde ordu maaşları için otuz milyon dirhem göndermişti.¹⁵

Bu isyanın bastırılması için iki milyon dinar harcandı ki bu bütün imparatorluğun iki yıllık bütçe gelirine denkti.¹⁶ Bu süreçte bol harcamaya alışan ordunun, sistem içindeki etkinliği artıyor, her istediğini halifeden koparıyordu. Bu da hilafetin hazinesinin boşalmasına sebep oluyordu. Bütçenin bu şekilde harcanmaya alışılması sonucu sonraki yıllarda bir seferinde halife Mutezz ordu erzakı için 50 bin dinarı bulamamıştı ve görevinden alınarak işkence ile öldürülmüştü.¹⁷ Bunların dışında bölgede on yıllar süren yıkıcı savaşlar, şehirlerin yağmalanması, tarıma darbe vurulması sonucu sonraki yıllarda da bu bölgeden alınan vergiler neredeyse on kat düşmüştü.¹⁸

Sonuç olarak bu isyan Orta çağ dünya ticaretine olumsuz darbeler vurduğu gibi, bu ticaretten en büyük payı toplayan Abbassilere de ekonomik olarak hayati ve kalıcı zararlar vermiştir.

III. ABBASİ TOPRAKLARINDA YARI BAĞIMSIZ DEVLETLERİN ORTAYA ÇIKMASINA ETKİSİ

Abbassilerin Babek isyanıyla ilgilenmeleri ve devletin bütün imkanlarını bu isyanın bastırılması için kullanmaları sonucu, merkeze uzak eyaletlere gereken ilgi gösterilemedi. Bu bölgelerin üzerlerinden merkezin baskısı ve desteği kalktı. Buraların valileri de bölgelerinde bir anlamda serbest kaldılar. Bunun sonucunda bu dönemden itibaren ilk önce, uç noktalardaki merkeze uzak coğrafyalarda bulunan eyaletlerde olmak üzere, yarı bağımsız devletler oluşmaya başladı. Bunu zaman içerisinde tam bağımsız devletler takip etti.¹⁹

¹⁴ Yazıcı, 20.

¹⁵ İbnü'l-Esir, VI, 461.

¹⁶ Demirci, *İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, 262

¹⁷ İbnü'l-Esir, VII, 195.

¹⁸ Elçibey, 38.

¹⁹ Elçibey, 151.

Hilafet merkezinin, Babek ile uğraşması sebebiyle eyaletlere ve uçtaki hilafet topraklarına yeteri kadar ilgi göstermemesinden dolayı sınır bölgelere yakın eyaletlerde valilerin kurdukları devletler oluşmaya başlaması biraz da zaruretendi. Abbasiler, gönüllü olarak feodal toprak mülkiyetinin gelişmesine razı olmuşlardı. Memun belli bir dönem Babek hareketinin etkisini kırmak için büyük toprak sahiplerine imtiyazlar tanımaya çalışmıştı. Bu uygulamalar da ailelerin yönettiği eyaletlerin, merkez hilafetten bağlarını koparmalarına sebep olmuştur. Netice de güçlendirilmiş yerel kuvvetler bağımsızlık kazanmış, kendi başlarına güçlenen bu eyalet valileri hilafetten bağımsız hareket etmeye başlamışlardır. Tahirilerin oluşum süreci buna misal olarak verilebilir. Eğer Babek meselesi olmasaydı, Tahiriler devleti aynı oluşum sürecini gösteremeyebilecekti.

Hilafetteki zaaf sebebiyle, Horasan da valilik yapan Fars kökenli Abdullah b. Tahir, Babek isyanıyla birlikte yarı bağımsız hale geldi ve 206-260 (821-873) yıllarında yaşayan Tahiriler devletini kurdu.²⁰ Bağımsızlık alameti olarak kendi adına hutbe okudu, para bastı.²¹ Bunu takiben bölgede 236-298 (850-910) yıllarında Zeydiler devleti kuruldu. Babek taraftarlarının önemli bir desteğini arkasına alan²² Saffariler 253-455 (867-1163) ve ayrıca Samaniler de 201-396 (819-1005) yıllarında devletleştiler. Ayrıca bu sürecin devamında Karahanlılar ile 226-609 (840-1212) başlayan Gazneliler 352-582 (963-1186) ve Selçuklular 432-552 (1040-1157) gibi Türk devletleri de kuruldu.

Hilafette başlayan zaaf Afrika'da da kendini gösterdi. Harun Reşit döneminde bu bölgedeki ayaklanmaları bastırmak ve hilafetten ayrılan Endülüs ile Fas'ta kurulan İdrisiler 173-375 (789-985) ile aralarında bir tampon oluşturmak ve Harici Rüstemileri 161-297 (777-909) itaat altına almak üzere gönderilen İbrahim b. Ağleb, Mağrip bölgesinde Ağlebiler 184-297 (800-909) da devletini kurdu. İlk başta hilafete bağlılığını belirtirken, daha sonra Babek isyanının getirdiği hilafetteki zaafı birlikte yarı bağımsız hale geldi.²³

²⁰ Yazıcı, 20.

²¹ Kurt, 58.

²² Elçibey, 66.

²³ Abdülkerim Özaydın, "Ağlebiler", *DiA*, İstanbul, 1988, I, 475.

Afrika'ya gereken ilgiyi gösteremeyerek, görevlendirdiği güçlü komutanlarla bu bölgeyi idare etmeyi düşünen Abbasi hilafetinin, Mısır'a hakim olması için gönderdiği Türk asıllı Ahmet b. Tolun da burada Toluniler 263-293 (876-905) devletini kurmuş ve zaman zaman hilafet merkeziyle de çatışmalara girmiştir.²⁴ Bunun arkasından gönderilen yine bir Türk kökenli komutan olan Muhammet b. Toğuş burada İhşidiler 324-359 (935-969) devletini kurmuştur.²⁵ Bu noktadan sonra zaten hilafet merkezi artık Afrika ile ilgilenemeyecek, buralar bir daha Abbasilere bağlanmayacaktır. Mağrip'te Muvahhidler ve Murabıtlar, Mısır'da, Fatimiler ve Eyyühiler gibi devletler kurulacaktır. Babek isyanıyla birlikte Abbasilerin Afrika'da ki toprakları, tekrar ele geçmemek üzere tamamen kopmuştur diyebiliriz. Ülkenin doğu ve batı uçlarında kurulan devletlerin yanında Azerbaycan'da kurulan Saciler 277-317 (890-929) Musul civarında kurulan Hamdaniler de 293-395 (905-1004) sayılabilir.

Bütün bu devletlerin adeta mantar gibi ortaya çıkmasının sebebi Abbasilerin bütün dikkatini Babek taraftarlarına yöneltmesinden kaynaklanıyordu. Babek bunu iyi gözlemlemiş ve Bizans imparatoruna gönderdiği bir mektupta halifenin aşçısını ve terzisini bile kendisiyle savaşmaya bu bölgeye gönderdiğini belirtiyordu.²⁶

Babek isyanı başlamazdan önce genel olarak İslam dünyası, Abbasi halifeliğinin yönetiminde tek bir merkezin emri altında siyasi bir birlik ve bütünlük arz ederken, Babek isyanından bir yüzyıl sonra X. yüzyılda İslam dünyası parçalanmış bir görüntü arz ediyordu. Hilafet, artık ara sıra vergilerin ödenmesi, mahalli hanedanların hutbelerinde halifelerin adının zikredilmesi ve paralarda adlarının geçmesi şeklindeki bir bağlılığa razı olmak zorunda kalıyordu. Sembolikte olsa İslam dünyasının hepsine hakim olan hilafet merkezi fikri adeta aşılmış ve Babek olayının vurduğu darbelerin sonucu, artık İslam dünyasında üç tane hilafet merkezi ortaya çıkaracaktır. Babek olayından yarım yüzyıl sonra, Bağdat'taki Abbasi halifelerinin yanında, Mısır'da Fatimiler 297-567 (909-1171), Endülüs'te Emevi emirleri III. Abdurrahman ile birlikte 296/909 da halifeliklerini ilan etmişlerdir.

²⁴ Yazıcı, 76.

²⁵ Yazıcı, 100.

²⁶ İbnü'l-Esir, VI, 479.

Sonuç olarak Abbasiler, *Babek isyanından önce bir dünya devleti, hatta dünyanın en büyük, en güçlü, en fazla toprak parçasına sahip doğudan batıya uzanmış bir devlet iken, bu isyanın vurduğu darbelerle bir bölgesel devlet konumuna dönmüştür.*

IV. ABBASİLERİN YIKILIŞ SÜRECİNE GİRMESİNE ETKİSİ

Babekiyye isyanı Abbasi hilafetine siyasal yönden öyle bir darbe vurmuştur ki hilafet bir daha kendisini toparlayamamış ve dağılma sürecine girmiştir.²⁷

Daha önce belirttiğimiz üzere, Babek taraftarları hilafetin altı tane nizami ordusunu yenmişlerdir.²⁸ Bu şekilde Abbasi hilafetinin kendisi karşısında ne kadar güçsüz olduğunu gösteren bu hareket, Abbasi hilafetinin idari yapısında da değişikliklere gidilmesine neden olmuştur. Babek isyanı karşısında artık askeri başarılar kazanamayan Arap ve Farslardan kurulu ordular tasfiye edilerek, yerine Babek'in isyanının bastırılmasında büyük rol oynayan, savaşçı özellikleri ön planda olan Türklerden oluşan Hassa ordusu kurulmuştur.

İsyanı bastırmak amacıyla orduda yapılan bu değişiklik sonucu, Abbasilerde Türklerin hakimiyet dönemi başlayacak ve halifenin nüfuzu ve etkisi kaybolacaktır. Hatta bundan sonra İslam dünyasında Türk etkisi hiçbir zaman eksilmeyecektir.²⁹ İşte bu şekilde Abbasi rejiminin daha bir askeri karakter taşımasına sebep olan şey, Babek isyanıdır.

Babek'in isyanıyla meydana getirilen Hassa ordusunun devlete hakimiyeti ve halifenin yetkilerinin kısılması ile birlikte halife hakim zümre olan Türklerin dediklerini yapmak zorunda kalan bir noter, hatta bir kukla durumuna düşmüştür. Türkler hilafet makamına istedikleri halifeyi geçirecekler, istediklerini de katledeceklerdir. Dönemin tabiriyle emredileni tekrarlayan papağana benzetilen halifeler ortaya çıkacaktır.³⁰

Mutasım'ın Samarra'yı başkent yapması ile başlayan dönemde ordudaki hakim güç olan Türk komutanlar halifeye her istediklerini yaptırmışlardır. Böylece bir çok toprak sahibi komu-

²⁷ Elçibey, 36.

²⁸ Velihanlı, 55.

²⁹ Azimli, "Hassa Ordusu" *Türkler*, IV, 364.

³⁰ Mesûdi, IV, 142

tanlar ortaya çıkmıştır. Adeta toprak istifçisi bir asker sınıfı oluşmuştur.³¹

Hilafet kurumunda oluşan bu boşluğu ilk zamanlar güçlü komutanlar doldurmuş ve Türklerle başlayan bu gelenek Büveyhiler ile devam etmiş ve sonuçta bu olay da kurumsallaşarak Emirü'l-Ümeralık dediğimiz ve halifenin bütün yetkilerinin devredildiği ve haliye adına hükümler veren bir kurum ortaya çıkmıştır. Böylece basıkı grupları istedikleri şeyi Emirü'l-Ümera sayesinde yaptırmışlar, bütün bunlar da Abbasi hilafetinin çökmesine neden olmuştur.

Bağdat'taki halifenin sadece unvan dağıtıcı bir noter kurumunda olması ve Samarra dönemi sonrası Emiru'l-Ümeralık müessesesinin gelişmesi sonucunda X. yüzyılda İslam dünyası siyasal açıdan parçalanmış bir görüntü arz ediyor ve bu coğrafyada ki toplulukların birbirleriyle mücadelesine sahne oluyordu.

Ayrıca Babek'in isyan ettiği sıralarda iktidar olan ve gücünün zirvesinde olan Mutezilenin, bu isyanla birlikte iktidardan düşüşü ve tarihsel bir mezhep olarak kalarak sonunun gelmesi de dikkat çekicidir. Babekiyye ile mücadele ederken içerde de görüşlerini halka zorla dayatma çabasına girmesi Mutezilenin sonunu getirmiş ve İslam Medeniyet tarihinin en önemli kurumu sayabileceğimiz Beytü'l-Hikme'nin de ortadan kalkmasına sebep olmuştur diyebiliriz.

Abbasileri yıllarca uğraştıran Babek hareketi o yıllar devlet için büyük sorun olmuş ve yirmi yıllık bir süreçte halledilebilmiştir. Abbasiler belki bu hareketi ortadan kaldıracabilmişlerdir, fakat bu isyan da Abbasileri çok yıpratmıştır. Hatta hareketin önderi Babek, bölge halkının önderi haline gelmiş ve bu sayede Babek'in verdiği zarar ve etki, Abbasilerin yıkılış sebebi arasında sayılmaktadır.³²

Abbasilerin yükseliş döneminin bu isyanla sona erdiği, Abbasilerin yükselen yıldızının söndüğü, devletin duraklama ve gerilemeye yüz tuttuğu, hilafetin bir daha istikrar sağlayamadığı düşünüldüğünde bu iddia doğrudur. Abbasiler bu savaşta uğradıkları maddi kayıplardan başka yarım milyona yakın insan kaybı vermişlerdir. Bu sayı Abbasiler için çok büyük rakamdır. Hilafet tarihi boyunca meydana gelen savaşlardaki insan kayıpları göz önüne alındığında bunun çok büyük bir rakam olduğu ortaya çıkar.

³¹ Andre Miquel, *İslam ve Medeniyeti*, trc;Heyet, İstanbul, 1991, I, 164.

³² Elçibey, 36.

Abbasi hilafetinde üretimde kullanılacak insan gücü bu savaşta yitirilmiş, binlerce kişinin ölümü ülkeyi mali ve sosyal bunalımlara sürüklemiştir. Bu isyan sırasında hilafet ordusundaki asker kaybının çokluğu devleti yeni askerler toplamaya sevk etmiş, bu da ekonomik hayata olumsuz tesir etmiştir. Çünkü şehirlerdeki sanatkarlar ordu için silah hazırlamaya, mevzi kurmaya, hendek kazmaya, kale duvarları örmeye yönlendirilmiştir. Daha önce belirttiğimiz gibi bu durumu Babek, Bizans kralına gönderdiği mektubunda; Halifenin her şeyini, hatta terzi ve aşçısını bile bu bölgeye gönderdiğini şeklinde belirtiyordu.³³

Abbasilerin Babek ile yaptıkları savaşta iki tarafta da insan kaybı çok olmuştur. Abbasilerden öldürülenlerin sayıları bir milyona kadar çıkmaktadır.³⁴ Belki bir milyon kişinin öldürülmesi mübalağalı görünse de tarihçiler genelde yarım milyon rakamı üzerinde birleşmektedirler.³⁵ Her iki taraftan toplam sayı olarak yarım milyonun verilmesi makul gözükmektedir. Taberî ve İbnü-Esir'in verdiği 255 bin rakamı, Abbasilerin asker kaybını göstermektedir.³⁶ Hurremilerden verilen kayıpları da düşündüğümüzde yarım milyon rakamına ulaşabiliriz.³⁷

İsyan bastırmaya üç yüz bin askerin katıldığı, sırf Bezz ele geçirildiği gün Babek'in bu kaleyi yüz bin taraftarı ile savunduğu, düşünülürse yirmi yıl boyunca verilen can kayıplarının yarım milyon rakamına ulaşması mümkündür. O yüzyılda Semerkand'da üç yüz bin, Kahire'de beş yüz bin, Bağdat bir buçuk milyon insan nüfusu olduğu düşünülürse, yarım milyon can kaybının ne kadar önemli bir kayıp olduğu anlaşılabilir.³⁸

Babek taraftarlarından da öldürülenler konusunda benzer rakamlar bulunmaktadır. Nitekim sadece 219/833 senesinde İshak b. İbrahim komutasında yapılan savaşta yüz bin Babek taraftarının öldürüldüğü belirtilmektedir.³⁹ Afşin'in de yüz bin Babek taraftarı öldürdüğü aktarılır.⁴⁰

³³ Taberî, V, 235.

³⁴ Makdisî, IV, 116.

³⁵ Yazıcı, 19; Elçibey, 36.

³⁶ Taberî, V, 234; İbnü'l-Esir, VI, 478.

³⁷ Mesûdi, 305.

³⁸ Miquel, I, 156.

³⁹ İbn Kesîr, X, 282.

⁴⁰ İbn Kesîr, X, 476.

Bazı araştırmacıların Babek'in isyan süresince yüz bin kişiyi öldürdüğü şeklindeki görüşlerini ihtiyatla karşılamak gerekir.⁴¹ Aslında bu sayı, isyanın başlangıcından sonuna kadar ki dönem düşünüldüğünde, yüz binin çok üstündedir. Nitekim Babek'in cellatlarından biri sadece kendisinin 36 bin Müslüman öldürdüğünü itiraf etmektedir.⁴²

Diğer coğrafyalardaki fetihler ve savaşlardaki asker kaybı rakamlarıyla bu rakamlar karşılaştırıldığında olayın korkunçluğu ortaya çıkacaktır.⁴³ Babek'in o dönemdeki insan unsuruna karşı verdiği zayıt hakkında şu ilginç rivayeti aktarmak istiyoruz. *"Dört insan Müslümanlardan bir milyondan ziyade insan öldürmüştür.* (Burada ifade edilen sayının, çokluktan kinaye olarak kullanıldığı veya hepsinin toplam öldürdüğü şeklinde düşünülmesi gerektiği kanaatindeyiz) ; *Haccac b. Yusuf, Ebû Müslim Horasânî, Babek Hurremî, Ali b. Muhammet Berkai (Zenci ayaklanması lideri).*⁴⁴

Sonuç olarak İslam dünyasında Abbasilerin zirvede olduğu yıllarda patlak vermiş olan Babek isyanı, İslam dünyasının hakim gücü Abbasilerin siyasi açıdan gerilemeye başlamasına sebep olmuştur. İslam dünyasındaki bu gerileme Osmanlıların tekrar toparlamasına kadar yaklaşık altı asır sürmüş ve İslam dünyası, önem vermediği, bir isyan ve uzantılarıyla uğraşmak zorunda kalmış ve altı asırlık bir bocalama dönemi geçirmiştir.

V. SİYASİ VE SOSYAL HAREKETLER ÜZERİNDE ETKİSİ

Babek'in üssü Bezz'in ele geçirilmesinden sonra Azerbaycan'da ve genel olarak İran bölgesinde Hurremiyye karakterli isyanlar durmadı. Babek ile güçlü bir şekilde başlayan gerilla yöntemlerini, diğer fraksiyonlar da kullanarak isyan ettiler. Şurası kesindir ki hilafet merkezi, Babek'ten sonra Azerbaycan ve Kafkaslarda, bir ara bir aile devleti olan Saciler⁴⁵ eliyle hakimiyet kurmaya çalışsa da tam bir hakimiyet sağlayamamıştır. Bu da Babekiyye hareketinin gücünü göstermesi açısından önemlidir.

⁴¹ Turan, II, 173.

⁴² Nizamülmülk, 320.

⁴³ Yazıcı, 19

⁴⁴ Kalkaşendî, I, 507.

⁴⁵ Bu devlet kendi parasını basabilen yarı-bağımsız devletti.Bkz. Yazıcı.93.

Babek'in idamından sonra komşu ülkelere sığınan⁴⁶ Babek taraftarları ileriki yıllarda buralarda kendi fikirlerine benzer hareket ve isyanların oluşmasına ortam hazırlamışlar ve kendilerindeki isyan kültürünü bu bölgelere taşımışlardır. Mazyarî, Batınî, Babaî, İsmailî, Zencî, Karmatî, hatta o dönemdeki Mısır isyanları⁴⁷ Babek hareketinin etkisinde kalmış olan isyanlardır.⁴⁸ Bunlardan anlaşılıyor ki Babek'in ideolojisi, yoksul köylü ve kölelerin çeşitli zamanlarda hilafete karşı keskin silahı haline gelmiş ve onlara cesaret aşılarmıştır. Bu hareketlerin İslam dünyasında estirdikleri terör ve korku düşünüldüğünde Babek'in hareketi adeta İslam dünyasına korku salmıştır denilebilir. Onun bu şekildeki etkisi çağlar boyu devam etmiştir.⁴⁹ Babek bir anlamda mağlup olduğu Abbasilerden bu isyanlarla intikamını almıştır.

Babek'in hilafete vurduğu darbelerden en önemlilerinden birisi, kendinden sonraki isyanlara ilham kaynağı olmasıdır.⁵⁰ IX. asırda İslam dünyası topraklarında gelişen isyanların çoğunda onun etkileri görülmektedir. O yıllarda hilafetin gerek bu bölgesinde gerek değişik bölgelerinde meydana gelen isyanlarda Babek'in söylemleri ve isyan taktiklerinin izlerine rastlanmaktadır. Bu isyanlar da hilafetin nüfuzunun kırılmasına sebep olmuştur. Çünkü Babekiyye isyanı, güçlü hilafet merkezinin de aciz bırakılabileceğini göstererek bu isyanlara örnek olmuş, diğer isyanlar için bir tecrübe oluşturmıştır. Bir misal verecek olursak 219/834 de Zuttların isyanları da tesadüfi değildir. Babek'in ayaklanmasının verdiği güç tecrübesiyle isyanı düşünebilmişlerdir.⁵¹ Bu dönemlerde meydana gelen Zendeka isyanları ve daha çok kültürel alanda faaliyet gösteren Şuubiyye hareketlerinin yapılarında bu hareketin etkileri rahatlıkla görülebilir. Bu hareketler de Arap egemenliğine son verip Farisî bir geleneği hakim kılmak için çalışıyorlardı.⁵²

Babek'in etkisi sırf kendi döneminde kalan bir etki değildir. Onun ayaklanması kendinden sonraki ayaklanmalara değişik

⁴⁶ İbn Kesîr, X, 285.

⁴⁷ Elçibey, 40.

⁴⁸ Cuzî, 88.

⁴⁹ Şakir, II, 257.

⁵⁰ Velihanlı, 57.

⁵¹ Elçibey, 43.

⁵² Duri, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, 91.

şekillerde ilham kaynağı olmuştur.⁵³ Bundan sonraki yıllarda ortaya çıkan bir çok isyana kaynaklık eden Babek'in isyanı, kendisinden yüzyıllar sonra İran'da ortaya çıkan isyanlara da ilham kaynağı olmuştur. Sonraki yıllarda bölge de ortaya çıkan Babiler de Babek'in usullerini kullandılar.⁵⁴ Bu bağlamda Rafizi mezheplerinin de şiarı haline gelen Babek'in fikirlerini, bazı müellifler Alevi unsurlar içinde değerlendirirler.⁵⁵

Babek'in etkisinin kendinden sonraki dönemde değişik isimlerle ortaya çıktığını biliyoruz. Mısır ve Halep'de İsmailî, Bağdat'ın güneyinde, Maverau'n-Nehir'de ve Gazveyn'de Karmatî, Basra'da Ravendî, Cürcan'da Muhammire, Şam'da Nusayrî ve Dürzî,⁵⁶ Lahsa ve Bahreyn'de Cennabî, Isfehan'da Batınî,⁵⁷ Anadolu'da Babaî, Bektaşî, İran'da Safevî, değişik bölgelerde Hurufilek şeklinde⁵⁸ ortaya çıkabilmektedir.⁵⁹ Ona hayranlık duyanlar onu şiirlerinde asırlarca yaşatmışlardır.

Bu isyanlar sebebiyle VIII. yüzyılın sonlarında Çin sınırlarından Atlas okyanusuna kadar ki coğrafya da ordular gönderebilen Abbasiler, Babek isyanı ile gelişen bu isyanlar süreciyle, neredeyse sadece Bağdat'a hükmeden küçük bir emirlik haline gelmiş, Bağdat'ı bile zor koruyabilmiştir.

Bu noktada Babek sonrası Müslüman coğrafya üzerindeki Babek'in etkilerini, etkilediği grupları, onun hareketinin etkisi altında kalan önemli hareketlerden bazılarını ana başlıklar altında kısaca değerlendirmek istiyoruz.

A) Mazyariyye İsyanı

Babek'in ayaklanmasının bastırılmasından bir yıl sonra 224/838 de Mutasım Bizans seferinde iken, Mazyar b. Karin Taberistan'da ayaklandı.⁶⁰ Ayaklanma sebebi Horasan valisi Abdullah

⁵³ Bkz. İrene, Melikoff, *Babek le Hurremî et Seyyid, Battal*, Paris 1962.

⁵⁴ Gerlof, 61.

⁵⁵ Geniş bilgi için Bkz. Ocak, 156.

⁵⁶ Nusayrilerde de benzer inançlar bulunmaktadır. Bkz. Laoust, 162; Ayrıca bkz. Muhammed Hammadi, *Batıniler ve Karmatîlerin İçyüzü*, trc: İsmail Hatip Erzen, Ankara, 1948, 102.

⁵⁷ Nizamülmülk, 315

⁵⁸ Melikoff, 191.

⁵⁹ Elçi bey, 55.

⁶⁰ Belazürî, 334.

b. Tahir ile arasının bozulmasıydı. Mazyar, Mutasım'a haraçları Abdullah b. Tahir'e vermeyeceğini bildirmişti. Nihayet isyan ederek Taberistan bölgesini ele geçirdi.⁶¹ Onunla birlikte isyan edenlere de liderleri Mazyar b. Karn b. Bender'den dolayı Maz-yariyye denmektedir. Bunlar İran'ın Cürcan bölgesinde ve Kaf-kasya'nın güneydoğu ucunda ortaya çıkarak isyan ettiler.⁶²

Mazyar, isyan öncesi hazırlık yapıyor, Babek ile mektuplaşı-yordu.⁶³ Nitekim bazı tarihçiler onun Hurremî ve Babek'in deva-mı olduğunu belirtirler.⁶⁴ Mazyar, Babek'e benzer bir şekilde zenginlerden malın alınıp fakirlere verilmesini savunmuştur.⁶⁵

Mazyar, bölgedeki halktan zorla kendisine biat aldı. Mal sa-hiplerinin mallarını köylü ve çiftçilere yağmalattı. Amül ve Sari-ye halkının çoğunu Hürmüzabad denilen yere hapsetti. Mazyar, bir çok hazırlıklara girişti, hendekler kazdırdı, elinde bulunan o bölgedeki Tamis şehrine surlar yaptırdı. Bazı kaleleri yıktırdı.

Mutasım, Mazyar meselesini Horasan valisi Abdullah b. Tahire havale etti. Abdullah b. Tahir korkuya kapılan Cürcan halkının yardımına amcası Hasan Hüseyin komutasında bir ordu gönder-di. Ayrıca Hayan b. Cebele'yi Kumis'e gönderdi. Mutasım ayrıca Muhammet b. İbrahim'i yardımcı kuvvet olarak gönderdi ve Dünbavend hakimini de harekete geçirdi.⁶⁶

Mazyar'ın en önemli adamı Sürhastan, bu ordu tarafından yakalanıp öldürüldü. Bu arada Mazyar'ın kardeşi Karin'e Cibâl bölgesi vad edilerek Mazyar'ın yanından ayrılması sağlandı. Ni-hayet diğer kardeşinin de Abbasilerle antlaşması sonucu Mazyar Abbasilere teslim edildi. Mazyar Samarra'ya getirildi,⁶⁷ ve Samar-ra'da⁶⁸ işkence altında dört yüz elli sopa vuruldu ve su verilme-yerek öldürüldü.⁶⁹ Cesedi Babek'in cesedinin karşısına asıldı.⁷⁰

Mazyar taraftarları, Babekiyye'nin fikirlerine benzer fikirleri sa-vundukları, fikirlerini gizledikleri, kendilerini İslam toplumu için-de gizlemek için çocuklarına Kuran okuttukları belirtilmektedir.

⁶¹ Bünyadov, 258.

⁶² Bağdadî, 239.

⁶³ Laoust, 112.

⁶⁴ Taberî V, 250.

⁶⁵ Bünyadov, 259.

⁶⁶ İbnü'l-Esir, VI, 495.

⁶⁷ Makdisî, VI, 117.

⁶⁸ Minorski "Mazyar" İA, İstanbul, 1986, VII, 431.

⁶⁹ Belazürî, 334.

⁷⁰ Mesûdi, 65.

Mazyar'ın taraftarlarına Muhammire de denilmiştir. Daha önce Harun Reşit döneminde ortaya çıkan Muhammire'nin Hurremiyye ile aralarında itikat farkları bulunmamaktadır. Bunlar da Babek gibi İslam öncesi sistemlerini ikame etmek istiyorlardı.⁷¹ Bağdadî, kendi döneminde bunların hala takipçilerinin olduğunu aktarır.⁷²

B) Mengüçür İsyanı

Afşin'in akrabası Mengüçür, 224/839 da Afşin tarafından Azerbaycan'da görevlendirilmişti. Burada Babek'e ait bulduğu bir hazineyi devlete teslim etmeyince Sahibu'l-Berid tarafından ihbar edildi. Bunun üzerine Mengüçür isyan etti. Babek'in tahrip ettiği Azerbaycan kalelerinden birine sığınıp hilafete karşı çıktı.⁷³ Etrafına da servetin zenginlerin elinde toplanmasına karşı çıkan Babek düşüncesinde olan kimseler toplanmıştı. Fakat burada bir ay kalabildi, Mutasım'ın görevlendirdiği ordu tarafından⁷⁴ ele geçirildi.⁷⁵

C) Zenc İsyanı

Zenc isyanı, 255/868 da Basra taraflarında meydana gelen Abbasilerin başını ağrıtan en büyük isyanlardan biri idi.⁷⁶ Bu yıllarda Basra civarındaki bataklık arazilerde Sudan'dan getirilen zenciler çok kötü şartlarda çalıştırılıyorlar, aç bırakılıyorlar, emeklerinin karşılığı verilmiyordu. Tarım, tuz ve şeker kamışı alanlarında toplu halde binlerce zenci topluca çalıştırılıyordu. Bataklıkları kurutuyorlardı. Fakat simsarlar paralarını vermiyorlardı.⁷⁷ Ayrıca tam bir şekilde beslenemiyorlardı. Yiyecekleri sadece ekmek, irmik, ve hurmaydı.

İşte bütün bu olumsuz şartları iyi kullanan Ali b. Muhammet isimli birisi, zenci köleleri isyana teşvik etti. İslam tarihçileri ge-

⁷¹ Bkz.Faik Bulut, *Hasan Sabbah Gerçeği*, İstanbul, 2002, 262.

⁷² Bağdadî, 269.

⁷³ İbnü'l-Esir, VI, 505.

⁷⁴ Yakubî, II, 439.

⁷⁵ Taberî, V, 260.

⁷⁶ Ebü'l-Fida, *el-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer*, Beyrut, trz, II, 46.

⁷⁷ Mantran, 138.

nelde bu şahsın sıfatı olarak “*Habis*” lafzını kullanırlar.⁷⁸ Konuşmalarında taraftarlarını zengin edeceğini, mal, mülk sahibi yapacağını vaat ediyordu.⁷⁹ Netice de Ali b. Muhammet’in etrafında toplanan köleler, etrafı yağmalamaya başladılar. Ali b. Muhammet, çevresine toplanmış olan bu kölelere zengin köle sahiplerini dövdürerek, zenci kölelerin daha çok etrafında toplanmalarını sağladı. Zenginlere saldırıyorlar, mallarını yağmalıyor, kadınlarına sahip oluyorlardı.⁸⁰ Ali b. Muhammet kölelerin zengin efendilerini yakalatıp 500’er kırbaç vurdurtuyor, her girdikleri şehri yağmalatıyor, binlerce kişi öldürtüyordu. İsyanı binlerce kişi katılmış ve baş edilmez bir hal almıştı. Ali b. Muhammet’in etrafında yaklaşık üç yüz bin kişi toplanmıştı.⁸¹

Zenciler bir süre sonra Abbasilerin Şattülarap’daki donanmasını, Übüle gibi önemli bir limanı ele geçirdiler. Ahvaz ve Abadan’ı aldılar. Bulundukları bölgenin bataklık olması işlerini kolaylaştırmıştı. Bu bataklıklar arasında *el-Muhtara* isimli bir şehri de merkez edinerek etrafa yayıldılar.⁸² Bağdat’ın yolları kesildiği için insanlar açlıkla karşı karşıya kaldılar.⁸³

Zenciler kendilerine karşı gönderilen Ebû Hilal komutasındaki dört bin kişilik orduyu yendiler. Basralılarla yaptıkları savaşta öldürdükleri kimselerin başları Ali’nin önüne yığılıyordu. Üzerlerine gönderilen bütün ordular aciz kalmıştı. Böylece Güney İran ve Irak ellerine geçmişti. Basra ve Vasıt şehri de ellerindeydi.⁸⁴

Zenci kuvvetleri 257/870 senesinde mağlup edildiyse de tekrar Basra’yı ele geçirdiler. Üzerlerine gönderilen el-Müvellid ve ordusunu yendiler.⁸⁵ Artık bu baş edilmez ayaklanmanın bastırılması gerekiyordu. İşi ele alan halifenin kardeşi el-Muvaffak iki sene boyunca büyük uğraşlar verdi. Ahvaz’dan onları söküp attı. Bir kısmını vaatlerle yanına çekti. 270/883 senesinde ise Zencilerin merkezi olan el-Muhtara’yı ele geçirip Ali b. Muhammet’i öldürdü. Başını halifeye gönderdi ve nihayet bu zorlu ayaklan-

⁷⁸ Bulut, *Hasan Sabbah Gerçeği*, 266.

⁷⁹ İbnü'l-Esir, VII, 205.

⁸⁰ Nizamülmülk, 310.

⁸¹ İbnü'l-Esir, VII, 343.

⁸² Taberî, V, 520.

⁸³ Mesûdi, IV, 208.

⁸⁴ İbnü'l-Esir, VII, 344.

⁸⁵ Taberî, V, 521.

ma bitmiş oldu.⁸⁶ Neticede on dört yıl kadar süren Zenci isyanlarında binlerce kişi ölmüştü.⁸⁷

Zenci isyanı sosyal karakterli bir isyandır. Yapılan haksızlıklar sonucunda ortaya çıkan sosyal bir patlamadır. Bu ayaklanma, Basra mıntıkasında iktanın genişlemesinin ve Afrika'dan getirilen binlerce kölenin istihdam edilmesinin bir sonucuydu. Bölgedeki siyah kölelerin hürleştirilmesinden başka hedefi olmayan, ama taraftarlarının fırsat bulunca beyaz efendileri köleleştirmekte de tereddüt göstermediği sınıfsal bir ayaklanmadır. Zencilerin ayaklanmaları kötü hayat şartlarının ve maruz kaldıkları sömürünün bir sonucuydu. Onları kinle coşmaya iten ve tüyler ürperici gaddarlıklar yapmaya iten aslında buydu.

Zencilerin, bataklıklarda kurdukları yapılanma tam olarak bilinemediği için fikirleri konusunda çok az bilgilere sahibiz. Ayaklanmaya katılanlar tam olarak neyi savunduklarını bilmeseler de bunları örgütleyenlerin Hurremiyye ve Babekiyye'nin eylemlerine benzer eylem türlerin gerçekleştirmeleri dikkat çekicidir. Nizamülmülk bunların mezheplerini Mazdekiyye, Babekiyye, Hurremiyye ve Karmatîliğe benzetir.⁸⁸ Zaten ayaklanma sırasındaki kullandıkları metotların Babekiyye'nin metotlarına benzemesi dikkat çekicidir. Onları ayaklanmaya iten amiller ve mal sahiplerine düşmanlıkları ve zenginlerin mallarını yağmalamaları isyanın Hurremiyye ve Babekiyye den etkilendiği hissini vermektedir.⁸⁹ Zenc isyanına katılan insanlar, Babekiyye'nin esaslarından etkileniyorlar, aralarında Babek'in fikirleri yoğun bir şekilde yayılıyordu.⁹⁰

Babek'in en önemli etkilerinden biri de aktardığımız sosyal bir hareket olan Zenc isyanlarında görülür. Onun ideolojisi bu isyan için önemli bir silah olmuştur.⁹¹

D) Karmatî İsyanı

Babek'ten yaklaşık yüzyıl sonra ortaya çıkıp Babekiyye'ye benzer düşünceleri savunan ve bunu kurumsallaştırıp örneklerini

⁸⁶ Ebü'l-Fida, I, 359.

⁸⁷ Taberî, V, 522.

⁸⁸ Nizamülmülk, 310.

⁸⁹ Elçibey, 141.

⁹⁰ Enver Behnan Şapolyo, *Mezhepler Tarikatlar Tarihi*, İstanbul, 1964, 392.

⁹¹ Elçibey, 52.

uygulayan Karmatîler, Babek'in düşüncelerinin değişik bir versiyonu idiler.⁹² Karmatîler, bu anlamda fikir ve uygulama olarak Babek taraftarlarına çok yakındılar.

Babekiyye ortadan kaldırıldı, fakat Babekiyye bir anlamda kendini Karmatî isyanlarıyla yeniden gösterdi.⁹³ Karmatîler Mazdek ve Babek'in fikirlerinden beslendiler.⁹⁴ Özellikle militan yönlerini Babek'in isyanından ilham alarak geliştirdiler. Karmatîler fakir ve topraksız zenginlerin topraklarında boğaz tokluğuna çalışan işçilerden oluşuyorlardı. Bunlar hem Irak ve Şam'da hem de Bahreyn Ahsa bölgesinde çıkmış ve daha çok köylüler arasında şüyu bulmuştur. Mevcut düzeni tanımıyor ve mal mülk sahibi olmak istiyorlardı. Bu düşüncelerle çevreye korkunç saldırılarda bulundular. Tarih kitapları onların yaptıkları tahribatı, katliamları, Hicazdaki taşkınlıklarını anlatır.

Karmatîlerin Babek'in devamı olduğunu tarihçiler aktarmaktadırlar. İbn Kesir, Karmatîlerin Mazdek ve Zerdüşt fikirleri taşıdıklarını ve Babek'e mensup olduklarından dolayı kendilerine Hurremî veya Babekî de denildiğini ve komünal hayat yaşadıklarını, Babekiyye gibi mal ve kadın ortaklığı fikrini savunduklarını aktarır.⁹⁵ Bir ibahiyye düşüncesinin olduğu aktarılmaktadır.⁹⁶ Karmatîler ideolojik olarak Babek'in fikirlerine paralel olan fikirler içerisine girdiler. Mesela, eski Sasanî bayramlarını oruç günleri ilan ederek bir anlamda Farisî bir geleniğin devamı olduklarını ortaya koydular.⁹⁷ Hürremilerde mevcut bulunan kız kardeş evliliği ve Farisî gelenekten bazı motifler uygulamalarında bulunuyordu.⁹⁸

Karmatîler Babek'in hedeflerini uygulamaya koyma imkanı bulmuşlardır. Çünkü onların döneminde hilafet artık zayıflamıştı. Bağdat dışında hükmedebildiği merkez çok azdı. Karmatîler ideoloji olarak Babek'ten etkilenmenin yanında, savaş taktikleri açısından da Babek'i takip etmişlerdir. Abbasilerin düzenli ordu-

⁹² Faik Bulut, *İslam Komüncüleri*, Ankara, 1997, 52.

⁹³ İsmail Kaygusuz, *Mazdekizm Ve Aynı Kaynaktan Beslenmiş Müslimiyye Ve Babek Hurremî Toplumsal Başkaldırı Hareketleri, Yol Dergisi*, Ankara, 2000. sayı.8 s.42.

⁹⁴ Massignon, "Karmatîler" *İA*, İstanbul, 1986, V, 355.

⁹⁵ İbn Kesîr, XI, 101.

⁹⁶ Cuzî, 122.

⁹⁷ Elçibey, 141.

⁹⁸ Cuzî, 122.

larına karşı küçük, fakat vurucu güçlerle mücadele etmişler ve bunda da başarılı olmuşlardır.

Karmatîlerin ilk hareketleri Kufe de Sevad köylüleri arasında⁹⁹ yayıldıysa da bedevilerden tam bir destek görmemiştir. Bu hareket İslam tarihinde ilk defa olarak gelirden % 20 vergi alınışına karşı yapılan bir tepki ile başlamış ve Karmatî liderleri bu tepkiyi iyi kullanmışlardır.

Bu hareketin Suriye kolu Zikreveyh b. Mihreveyh liderliğinde¹⁰⁰ Şam'da ayaklanıp birçok yerleri ele geçirmiş,¹⁰¹ Hac kafilelerine saldırıp hacıları soymuş, bütün çevreyi korku içinde bırakmışlardır.¹⁰² Üzerlerine gelen İbn Tolun'un ordusuna mağlup oldular. Zikreveyh 290/902'de öldürüldü.¹⁰³

Karmatî isyanlarının en meşhur lideri, Bahreyn bölgesindeki Ahşa'da 286/899 da ortaya çıkan, Hamdan Karmat'ın müridi kod adı Ebû Said Cennabi olan Hasan b. Behramdır. Ebû Said Cennabi Şam'daki Karmatîlerin mümessili olarak Ahşa'ya gönderilmişti. Oradaki Abdülkays kabilesinin yardımıyla bir devlet kurdu. Burayı Karmatiliğin kalesi haline getirdi.¹⁰⁴ Ebû Said'in kurduğu bu devlet altılı bir komite tarafından oligarşik¹⁰⁵ bir yapıda yürütülüyordu.¹⁰⁶ Karmatîler kurmuş oldukları yeraltı örgütleriyle halkı kendi yanlarına çektiler. Çöllerdeki Karmatî kamplarında gençleri yetiştirdiler. Mutlak eşitliği savunup sınıfların olmadığına inandılar. Kurdukları devletin halka karşı mali yönden yaptırımcı bir özelliği yoktu.¹⁰⁷ Fakat devletin temel felsefesi etrafa saldırıp yağmalanmaya dayanıyordu. Etrafa saldırıp ya haraç alıyorlardı veya öldürüyorlardı.¹⁰⁸

Abbasi orduları tarafından sıkıştırılınca kumlu çöllere dalarak kurtuluyorlardı.¹⁰⁹ Merkezi idare bunlar üzerine Abbas Amr Ganevî'yi

⁹⁹ Taberî, V, 533.

¹⁰⁰ Tabeni, V, 601.

¹⁰¹ Mesûdi, IV. 280.

¹⁰² Taberî, V, 602.

¹⁰³ İbn Kesîr, XI, 101

¹⁰⁴ Taberî, V, 603, X, 75; Massignon, V, 359.

¹⁰⁵ Cuzî, 147.

¹⁰⁶ Mantran, 144.

¹⁰⁷ Hodgson, I, 469.

¹⁰⁸ İbnü'l-Esir, VIII, 181.

¹⁰⁹ Hayrullah Hamidî, *İslam Tarihinde Sünnilik-Şiilik Mücadelesi*, Ankara, 1976, s. 179.

gönderse de Ebû Said bu ordunun tamamını kılıçtan geçirtti ve hat-ta yakurttu.¹¹⁰ Artık hilafet için korkunç bir tehlike halini almışlardı.

Yirmi bin kişilik hareketli bir ordusu olan¹¹¹ Ebû Said Cennabî bir hizmetkar tarafından öldürülünce yerine oğlu Ebû Tahir Süleyman geçti. Aşağı Mezopotamya'yı işgal ve tahrip etti.¹¹² Hac yolunu kesip bütün kuyuları kapatarak, hacıları çöllerde susuz bırakıyor, baskınlar yapıp öldürdü, hacıların kadınlarını gasp etti.¹¹³

Karmatîler, 311/923 senesinde Basra'ya çok kanlı bir baskın düzenlediler. Katliam yaptılar ve bir çok mal ve eşya ile döndüler. Bağdat halifeliği şaşkına dönmüştü. Artık Bağdat bile düşebilirdi. Bağdat yönetimi bu saldırılarından çekindiğin için bunlarla aralarındaki köprüleri yıkmak zorunda kalıyordu.¹¹⁴

313/925 de Kufe'ye saldırarak, şehri tamamen yağmaladılar ve o yıl kimse hacca gidemedi. 314 /926 dan itibaren ise Hacca giderek¹¹⁵ hacılara geçiş vergisi koydular. İhşidiler hac kervanlarına dokunmama karşılığında Karmatîlere yılda 300 bin dinar ödüyorlardı.¹¹⁶

Ebû Tahir 315/927 de üzerine gönderilen 40 bin kişilik hilafet kuvvetlerini 1500 kişilik kuvveti ile yendi ve hepsini katletti.¹¹⁷ Ebû Tahir bu saldırılarla Arap yarımadasının birçok yerini ele geçirdi. Her tarafa dehşet saldı.

Ebû Tahir 318/930 da kimseye hissettirmeden adamlarıyla gizlice Mekke'ye gitti, Terviye günü ortaya çıkararak¹¹⁸ Kabe'nin etrafındaki herkesi katletti, mallarını gasbetti, bu katliamdan Kabe'nin örtüsüne sığınanlar bile kurtulamadı. Kabe'nin örtüsünü çıkararak parçalattı, Haceru'l-Esved'i yerinden söktürttü. Adamları "*Nerede ebabil kuşları, Nerede çamurdan kuşlar, hani Kabe emin olacaktı*" diye bağırdılar. "*Tanrınız göktedir. Yeryüzüne ev yapmaz. Hadi onun evini yağma edin ve yıkın*" diyorlardı. Sonra Mekke'li kadın ve çocukları esir ve köle yaptılar.¹¹⁹

¹¹⁰ İbnü'l-Esir, VII, 512

¹¹¹ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbasiler" D.İ.A, İstanbul, 1991, I, 31.

¹¹² Ebû'l-Fida, II, 73.

¹¹³ Cuzî, 139.

¹¹⁴ İbnü'l-Esir, VII 169.

¹¹⁵ Nizamülmülk, 310.

¹¹⁶ M.A. Shaban, *İslamic History A New Interpretation*, Newyork, 1976, s. 168.

¹¹⁷ Ebû'l-Fida, II, 73.

¹¹⁸ Ebû'l-Fida, II, 55.

¹¹⁹ İbn Kesîr, XI, 160.

Ebû Tahir daha da ileri giderek Ah'sa'ya gelince Tевrat, İncil ve Kuran'ı sokağa fırlatarak ve üstlerini kirleterek "*İnsanları üç kişi serseme çevirmiştir. Çoban (Musa) , Tabip (İsa) , ve Deveci (Muhammet) . Kinim diğerlerinden daha hilekar, daha üç kağıtçı ve daha göz bağıcı olan deveciyedir*" demişti.¹²⁰

Haceru'l-Esved yirmi iki yıl kadar Karmatîlerin elinde kaldı.¹²¹ Daha sonra Fatimîlerin girişimiyle 339/950 de yerine götürüldü. Diğer gasbettikleri şeyler yanlarında kaldı.¹²² Otuz yıl Karmatîlere hükmeden Ebû Tahir öldükten sonra yerine geçen oğlunu amcaları öldürerek tahta geçtiler.¹²³

Bunlardan Hasan 361/971 de Şam'ı ele geçirdi. O, Karmatî davetini daha geniş alanlara taşımak istiyordu. Bundan dolayı Fatimîlere ait Mısır saldırmaktan çekinmedi. Karmatîler, İlk anda Fatimîlere karşı zafer kazansalar da¹²⁴ sonuçta Fatimîlerin bir hilesiyle yenildiler. Mısır önlerinde bozguna uğrayıp geri çekildiler. Yine, bir Şii devleti olan Buveyhîler ile 376/986 kavgaya giriştilerse de iki sefer Şerefu'd-Devle tarafından mağlup edildiler. Aslında Buveyhîler onlara kendi gelenekleri içinde yaşamlarına izin vermişlerdi. Karmatîler önce Buveyhîler ile problem çıkarmamayı düşünüyorlardı. Sonra da Umman zencileriyle birleşip Buveyhîler'i saf dışı etmeyi düşündülerse de Buveyhîler daha atak davranarak onlara nefes aldırmadılar.¹²⁵

Karmatîlerin başına daha sonra Cafer ve İshak isimli iki kişi geçti, ise de bunlar kendi aralarında anlaşamadılar ve ikiye bölündüler. Bu sıralarda Asker Tağlibi Karmatileri tasfiye edip, Bahreyn ve Ah'sa'yı ele geçirerek devleti çökertti. X.-XI. Yüzyıllarda Karmatîlerin yolunda yürüyenler, Selemye'deki karargahlarından yaptıkları çıkışlarla Suriye ve Irak'ta çok kan dökmüşlerdir.¹²⁶

Karmatîler görünüşte Şii-İsmaili motifler taşırlar. Gerçekte Mazdekizmi çağrıştıran mücadeleci gizli bir örgüt yapıları vardır. Bunu Kabe baskınında sarf ettikleri sözlerden anlıyoruz.

¹²⁰ Nizamülmülk, 312.

¹²¹ Şaban, 167.

¹²² İbn Kesîr, XI, 161.

¹²³ İbnü'l-Esir, VIII, 611.

¹²⁴ İbnü'l-Esir, VIII, 626.

¹²⁵ Şaban, 166.

¹²⁶ Philip K.Hitti, *İslam Tarihi*, trc;Salih Tuğ, İstanbul, 1989, I, 687.

Bunlar Bahreyn'de Daru'l-Hicre'yi kurarak laik, sosyalist bir cumhuriyet kurmuşlardı. Altı kişi yönetici, altı kişi vezir idi. Komünal bir yaşam kurmuşlardı. Sosyal güvenlik vardı, vergi yoktu.¹²⁷ Karmatîler devletlerine para kazanmak için vergi değil de daha kolay bir yol seçtiler. İlk olarak hac kervanlarına saldırdılar. Basra körfezi ticareti Karmatîler döneminde kesintiye uğradı. Artık Hindistan, Çin, Güneydoğu Asya'dan gelen mallar Yemen üzerinden Mısır'a gider oldu.¹²⁸

Halkın buğdayı devlet tarafından parasız öğütülüyordu. Fakirlerin evleri devlet tarafından tamir ediliyordu. Fakirler derhal yardımla kurtuluyordu. Esnaf ve sanatkarlara mali kolaylık sağlıyorlar, yabancı sanatçılara kredi veriyorlardı.¹²⁹ Toplumda fakir kalmayınca kadar mallar dağıtılıyordu. Mallar ortaklaşa kullanılıyordu. Yemekler müşterek yeniliyordu. Böylece ilk sosyalist¹³⁰ devlet yapılanması örneğini veriyorlardı.¹³¹

Karmatîler İktisadi olarak oranlı vergilerle ferdi mülkiyeti kaldırma yoluna gittiler. Üretilen alınıyor ihtiyaca göre veriliyordu. Servetin dışarıya çıkışını önlemek için paralarını kurşundan bastırarak takviye ettiler.¹³² Dış ticarete el koyarak kendi kendine yeterlilik esasına göre hareket ettiler. İktisadi rejimini kaldırıp toprak köleliğini kaldırdılar. Toprak kullanımı için teşvik kredisi verdiler. Karmatîlerde görülen düzenli ticaret ve esnaf loncaları hareketi batı ülkelerine de tesir etmiş ve Avrupa lonca teşkilatları ile "Masonluk düzeni"nin oluşmasında etkili olmuştur.¹³³

Onlar da Mazdek ve Babek'in düşüncelerinin örneklerini görüyoruz. Nizamülmülk'ün verdiği bilgilere göre; Onlarda kimsenin hanımını başkasından kıskanmaması gerekiyordu. Anne, kız kardeş ve kızın mubah olduğunu, mal ve bütün kadınların mubah olduğunu açıklıyorlardı. İnsanları anne ve kız kardeşleriyle ilişkiye zorladıkları oluyordu.¹³⁴ Fakat bu tür ilişkilerin toplumun bütününe yayıldığına dair net bir iddia da bulunmak mümkün gözükmemektedir.

¹²⁷ Shaban, 168

¹²⁸ Montgomery Watt, *İslam Avrupa'da* trc; Hulusi Yavuz, İstanbul, 1989, 42.

¹²⁹ Mantran, 144.

¹³⁰ Lewis, 131.

¹³¹ Ahmed Emin, age, II, 132

¹³² Duri, 102-105.

¹³³ Hitti, I, 686; Duri, 103.

¹³⁴ Nizamülmülk, 312.

Karmatîler, İslam toplumunun gördüğü en geniş tabanlı sosyal hareketlerden biridir ve Arap, acem, yerleşik, göçebe insanlar arasında taraftar bulmuştur. İnançlarını işçi, bedevi ve çiftçiler arasında yaydılar.¹³⁵ Karmatîlerin gücü çokluklarından değil bilakis akidelerine bağlılıklarından ve sebatlarından geliyordu.¹³⁶ Karmatî davetinin başarısı ve sürekliliği bir memleketten diğerine farklıydı. Köylü devletle bütünleştirilemediği için yine köylü yardımıyla yıkıldılar.¹³⁷ İhvan es-Safa eserlerinde Karmatîlerin görüşlerini açıklamışlardır.¹³⁸

Sonuç olarak Babekiyye ile yakın fikirsel motifler barındıran Karmatîler, Babek'in etkisinde kalmış ve onun metot ve fikirlerini benimseyip icraya koyan bir yapılanma olarak karşımıza çıkmaktadırlar.

E) Hasan Sabbah Hareketi

Bir dönem etkin bir şekilde hem fikirleriyle hem de kan dökücü eylemleriyle İslam dünyasını tehdit eden İsmailî-Batınîliğin oluşumunda Hurremîlerin etkisi bulunmaktadır.¹³⁹ Hurremîlerin bir çok fikrini tevarüs eden Batınîlerin¹⁴⁰ yapılanmalarına Babek sonrası dağılan yüz binlerce Babek taraftarının kendilerini değişik örgütler içinde ortaya çıkarmalarının tesiri büyük olmuştur.¹⁴¹

Babek isyanının dağlık bir bölgeden etrafa saldırıp korku saldığı gibi, birkaç yüz yıl sonra Bezz gibi ele geçirilmesi zor bir kale olan İran'da ki Alamut kalesinde¹⁴² Babekiyye'ye benzer bir şekilde bölgesel milliyetçilik bilinci ile hareket eden ve bütün İslam dünyasına korku ve dehşet salan Hasan Sabbah ile 483/1090 da ortaya çıkacaktır.¹⁴³

Hasan Sabbah önce Mısır, Şam, Bağdat, Diyarbakır'da davetini yaymak için uğraşsa da taraftar bulamamış ve Babekiyye'nin hakim olduğu ve bu fikirler için mümbit bir yer olan kuzey İran

¹³⁵ Bkz.Bulut, *Hasan Sabbah Gerçeği*, 268.

¹³⁶ Ahmed Emin,age, II, 133

¹³⁷ Hodgson, I, 470

¹³⁸ Mantran, 144; Massignon, V, 355.

¹³⁹ Cuzi, II, 62.

¹⁴⁰ Karakuş, 287.

¹⁴¹ Nizamülmülk, 316.

¹⁴² Bkz.Bulut, *Hasan Sabbah Gerçeği*,s. 104 vd.

¹⁴³ Şapolyo, 394.

ve Güney Azerbaycan bölgesinde Babek'in savunduğu sosyal talepleri, bu bölgelerde ortaya atarak hareketine taraftar bulabilmiştir.¹⁴⁴ O, bu bölge deki tepkileri iyi kullanmıştır.¹⁴⁵

Hasan Sabbah'ın fedai hareketi Babek'in fedaileri gibi baskınlar düzenleyip yağmalamalar, erkeklerin öldürülüp kadınların kaçırılması ve dahası Farisî bir geleneği savunmaları ve Peygamberlerden silsile yoluyla imamlara vesayetin geçmesine inanmaları gibi konularda, Babekiyye'nin bazı motiflerinin etkisinde kaldıklarının bir göstergesi olarak sayılabilir. Farisî karakter taşıyan Hasan Sabbah'ın hareketinde Babekiyye'nin izlerini görmek mümkündür.¹⁴⁶ İsmailîlere ise öncülüğü Babekiyye'den kuvvetle etkilenen Karmatîler yaptılar.¹⁴⁷ Aslında Zenc isyanları, Karmatîler ve İsmaililer arasında ilginç ilişkiler mevcuttu.¹⁴⁸

Onlara göre Hurremiyye de olduğu gibi yüce ruh, Adem'den başlayarak, Peygamberler yoluyla devam eder ve son olarak kendi liderlerine Hulul eder.¹⁴⁹

Bazı tarihçilerin de tesbit ettiği gibi bizzat Babek taraftarları da İsmaili hareketlerine katılmışlardır.¹⁵⁰ Özellikle de Kuhistan bölgesindeki¹⁵¹ Batıni hareketlere çok destek olmuşlardır.¹⁵²

F) Anadolu Aleviliği

Her inanç ve kültürün yapılanmasında bölgesel faktörlerin etkisi büyük olmuştur. Zaten etkilenmemesi mümkün değildir. Bundan tabi bir şey de düşünülemez.

Anadolu da bir inanç kültü olarak bulunan, Bektaşilik-Aleviliğin değişik fraksiyonlarının genelde sözlü bir gelenek halinde nesilden nesile aktara geldikleri fikir, inanç ve dini yorumlarının da etkilendiği bazı akımlar muhakkak ki bulunmaktadır. Bunlar-

¹⁴⁴ Şakir Mustafa, *Mevsuatü Düvelü'l-Alemi'l-İslamiyyi ve Ricaliha*, Beyrut, 1993, II, 793.

¹⁴⁵ Elçibey, 53.

¹⁴⁶ Şapolyo, 392.

¹⁴⁷ Hodgson, I, 469.

¹⁴⁸ Bkz. Daftary, 148.

¹⁴⁹ Mustafa Öz, Mustafa Muhammed eş-Şeka, *İsmailiyye, DİA*, XXIII, 129.

¹⁵⁰ Turan, II, 172.

¹⁵¹ Bünyadov, 257.

¹⁵² Cuzî, 89.

dan biri de Babekiyyedir ve Anadolu Aleviliği üzerindeki tesiri oldukça önemlidir diyebiliriz.¹⁵³

Babekiyye'nin Anadolu Aleviliğine etkisinin iki yolla gerçekleştiğini düşünüyoruz;

Birincisi doğudan gelen göç dalgası ile olmuştur. Tarihi süreç iyi takip edilirse Türklerin göç hareketleri genelde doğudan batıya şeklinde olmuştur. Yüzyıllar süren bu göç dalgaları Kavimler kapısı dediğimiz Hazarın güneyini takip ederek Anadolu da son bulmuştur. Bu kitleler yüzyıllar boyunca göç ederken mecburi uğrak yerleri olan İran bölgesine yerleşmişler veya buralarda uzun süreli mola vermek zorunda kalmışlardır.

İşte Türkler bu esnada bu bölgenin din, gelenek ve inançların dan da etkilenip, bu fikirleri devam eden göçleriyle birlikte yanlarında Anadolu'ya getirmişlerdir. Orta Asya'dan getirdikleri bir çok örf ve inançla bu İran bölgesinden edindikleri kültürler Anadolu'da birbirleriyle mezc olmuştur.¹⁵⁴

İkincisi ise Babek taraftarları eliyle olmuştur. Orta çağ İslam dünyasının en büyük isyanlarından sayılan Babekiyye isyanı devlet bazında en büyük desteği Bizans'tan görmüşlerdir. Çünkü Abbasilerin Babek ile uğraşması Bizans'a yapılan fetihleri durdurmuştu. Babek sayesinde Bizans karşı saldırıya geçerek toprak kazanıyordu.

Abbasi ordusu, Hurremîleri sıkıştırdığı veya Afşin'in ordularının Bezz'i ele geçirmeye çalıştığı sırada Babek üzerindeki yükü hafifletmek, rahat bir nefes almak için daha önce isyan etmesi için kendisini teşvik eden Bizans imparatoruyla irtibat kurmak amacıyla mektup yazarak Abbasi ordularının İran'da olduğunu, halife'nin terzisini, aşçısını bile Hurremîlerin üzerine gönderdiğini, Abbasilerin Bizans'a komşu sınırlarının savunmasız olduğunu, Bizans sınırlarını koruyacak askerlerinin kalmadığını, bütün orduyu bu bölgeye yığdığını, bu fırsatın değerlendirilerek Bezz ele geçirilmeden önce saldırıya geçmesinin uygun olacağını anlatmıştı.¹⁵⁵

Bunun üzerine 223/837 de yüz bin kişi ile İslam topraklarına hücum eden Bizans imparatoru Tarsus'a kadar ilerlemiş, ayrıca

¹⁵³ İsmail Kaygusuz, "Babailer ve Babai Ayaklanması", *Yol Dergisi*, Ankara, 2000, sayı, 7, s.11.

¹⁵⁴ Ahmed Yaşar Ocak, *Alevi ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, İstanbul, 2000, 175.

¹⁵⁵ Mesûdi, IV, 63.

Zibatra (Doğanşehir) kalesini ele geçirmiş¹⁵⁶ kaleleri yıkmış, erkekleri öldürüp¹⁵⁷ kadınları esir almıştı.¹⁵⁸ Bu savaşta Hurremîler Bizans ordusuna katılarak Bizans'lılara yardım etmişlerdi.¹⁵⁹

İşte bu noktada Babek'in ideolojisi olan Hurremiyye'nin Anadolu'ya etkisi başlamıştır. Babek'in yoğun bir savaş sonucu Abbasi ordularınca mağlup edilmesi ve Bezz şehrinin düşmesi sonucu kaçan Hurremilerin Abbasilerce sıkı bir şekilde takip edilmesi üzerine, bir çok Hurremî savaş sırasında yardımlaşmışlar, hatta bizzat ordusu içinde savaştıkları¹⁶⁰ Bizans'a sığınmak zorunda kaldılar.¹⁶¹ Babek de adamlarıyla birlikte Bizans'a kaçmaya çalışmıştır.¹⁶² Fakat yolda yakalanıp Samarra'da idam edilmiştir. Babek taraftarları ise Abbasilerle karşısında mücadeleyi kaybetmelerinden sonra da kendilerin yakın hissettikleri Bizans'a sığınmaya devam ettiler.¹⁶³ Bu malubiyet sonunda Babek taraftarlarından (yaklaşık 7 ila 14 bin arası kişi)¹⁶⁴ Anadolu'ya yoğun bir göç yaşandı.¹⁶⁵ Ve bu göçün tesiriyledir ki bu gün Anadolu'nun bazı yörelerindeki Alevi gelenekte Babek'in temsil ettiği Hurremî gelenekten motifler bulunabilmektedir.¹⁶⁶

Böylece bu tarihten itibaren Anadolu'ya yerleşen Babek taraftarlarının Anadolu da ki etkileri başlamış ve bir çok Hurremî örf, inanç ve adetlerini bu bölgeye aktarmışlardır.¹⁶⁷ Böylece Anadolu'ya yerleşen Hurremîlerin fikirleri, sonraki yıllarda değişik şekillerde bu topraklarda ortaya çıkmıştır.¹⁶⁸ Sonraki yıllarda bazı müellifler Anadolu da yaşayan bazı zümreleri Babek taraftarları ve Mazdekîlere benzetmektedirler.¹⁶⁹ Anadolu da bulunan Kalenderîlik gibi bir çok akımlar üzerinde yine Hurremiy-

¹⁵⁶ Rekaye, 5.

¹⁵⁷ Rekaye, 56.

¹⁵⁸ İbnü'l-Esir, *Kamil*, VI, 479.

¹⁵⁹ İbn Kesîr, X, 285.

¹⁶⁰ İbn Kesîr X, 285.

¹⁶¹ Abu'l-Farac, I, 221.

¹⁶² İbn A'sem, VIII, 470.

¹⁶³ İbn Kesîr, X, 281.

¹⁶⁴ Elçibey, 51.

¹⁶⁵ Bünyadov, 242.

¹⁶⁶ Babek'in o dönemde Anadolu ile bazı ilişkileri için bkz. Şakir, II, 257.

¹⁶⁷ İsmail Kaygusuz, *Görmediğim Tanrıya İnanmam*, İstanbul, 1996, 158.

¹⁶⁸ Cuzî, 174.

¹⁶⁹ Ocak, *Babailer*, 68.

ye'nin etkisinin bulunduğu belirtilmektedir.¹⁷⁰ Çünkü Babek taraftarları gittikleri yörelerde gizlice ideolojilerini yayıyorlardı.¹⁷¹

Bu noktada Hurremiyye'nin fikirlerinden bazısının bu göç sırasında Anadolu'ya aktarılan bir çok düşünce ve motiften Hurremiyye etkisini hatırlatan üç motifi noktasal bir olay olarak izah etmek istiyoruz. Bunlar Kızılbaşlık, Tenasüh ve Çerağ (Mum) söndürme ayinidir.

1. Kızıl Başlık

Hurremiyye'nin Anadolu Aleviliği üzerinde etkisini gösteren motiflerden biri kızılbaşlıktır. Bilindiği gibi Anadolu da özellikle kızıl sarık saran Alevi-Bektaşilere Kızılbaş denilmektedir.¹⁷²

Aslında daha Sasaniler döneminde ortaya çıkan Mazdek taraftarlarının kıyafeti de bu renkte idi ve bu kıyafetten ötürü Hurremiyye'nin bir versiyonuna da bu kızzılık veya kırmızılık anlamında Muhammire denilmiştir.¹⁷³ Bölge de üretilen giyim ve eşyalarında kırmızı rengin hakimiyeti bunun göstergelerinden-
dir.¹⁷⁴ Bu renk Farsça'da başa giyilen başlık için *kızılbaşlık* anlamında *Sürhalem* kullanılmaktadır.¹⁷⁵ Babek taraftarları bu kızılbaşlığı kullanıyorlardı ve kendilerine Farsça Kızılbaşlar anlamına gelen Sürhseran şeklinde bir unvanla hitap ediliyordu.¹⁷⁶

Daha sonraları Babek'in isyan ettiği bölgelerdeki Şii-Farisi gelenekle ortaya çıkarak, Babekiyye'nin etkisinin devam ettiği Tebriz-İsfahan gibi Babek'in merkezi olan Bezz'e yakın bölgelerde bir imparatorluk kuran Şah İsmail, bu tarihi köklerin tevarüs ettiği motiflerden faydalanmıştır. Onun merkez edindiği ve Babek'in merkezi Bezz kalesine 145 km uzaklıkta bulunan (Harita 1) Erdebil deki tarikat mensupları da bundan dolayı Babek taraftarları gibi kızılbaşlık giyorlardı. Anadolu da Şah İsmail'in etkisi altındaki Bektaşi ve Alevilere bu kırmızı başlığı kullanma-

¹⁷⁰ Ahmed Yaşar Ocak, *Kalenderiler*, Ankara, 1992, 152.

¹⁷¹ Elçibey, 51.

¹⁷² Bkz. İlyas Üzümlü, *Batılıların Alevilikle İlgili Çalışmalarında İslam Dışı Öğeleri Önplana Çıkarmaları* Marife Yılı; 2 sayı;3, Konya, 2002.

¹⁷³ Ahmed Turan, *İslam Mezhepleri Tarihi*, Samsun, 2000, 187.

¹⁷⁴ İbn Havkal, 342.

¹⁷⁵ *Azerbeycan tarihi*, 239, 259.

¹⁷⁶ İsmail Kaygusuz, *Aleviliğin Kızılbaş Siyasi Hareketi ve Şah İsmail*, *Yol Dergisi*, Ankara, trz, sayı, 19, s.23.

larından dolayı Kızılbaş¹⁷⁷ diye hitap ediliyordu.¹⁷⁸ Bu ismin buradan geldiği belirtilir.¹⁷⁹ Dolayısıyla bu durum bizim kızılbaşlık motifinin Anadolu'ya buradan geçtiği ve Hurremiyye etkisiyle olduğu kanaatimizi güçlendirmektedir.

2. Tenasüh

Babek'in başını çektiği Babekiyye fırkasının Tenasüh inancını daha önce uzunca izah etmiştik. Bu inanışa göre peygamberlik ruhu insandan insana geçip¹⁸⁰ ulu kişilerde¹⁸¹ kendini gösteriyordu.¹⁸² Babek'e de bu şekilde geçtiğini belirtiyorlardı.¹⁸³

Onlara göre tenasüh düşüncesinde isim ve ceset değişse de ruhun değişmediğini belirtirler.¹⁸⁴ Öldükten sonra insan ruhunun başka bir bedene geçmesi anlamında kullanılan Tenasüh inancı Anadolu Aleviliğinde geniş şekilde yer alır. Bir çok Alevi menkıbelerinde bu inanca kolaylıkla rastlanabilir.¹⁸⁵ Aynı şekilde Safevi hükümdarlarına Ali'nin ruhunun geçtiğine inanılmaktadır.¹⁸⁶

Anadolu'daki Bektaşî ve Alevilerde görülen Tenasüh inancı Bizans topraklarına göçen Babek taraftarlarından gelse gerektir.¹⁸⁷ İki düşünce arasındaki bu benzerlikler büyük ihtimalle Babekiyye'nin Abbasiler döneminde dağıtılmasından sonra Anadolu'ya göçen Babek taraftarlarından gelebileceği kanaatindeyiz.

3. Çerağ (Mum) Söndürme Ayini

Klasik İslam tarihçilerinin aktardıklarına göre Hurremiyye'nin en çok söz konusu edilen davranışlarından birisi kadınlar hakkın-

¹⁷⁷ Hammadi, 32.

¹⁷⁸ Walter Hinz, *Uzun Hasan Ve Şeyh Cüneyt* trc; Tefik Bıyıklıoğlu, Ankara, 1992; Ayrıca Bkz. Ahmed Taşgın, *Ereğli Ve Çevresindeki Alevilerde Sosyal Ve Dini Hayat*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi-Kızılbaşlık bölümü) Konya 1997

¹⁷⁹ Abdülbaki Gölpınarlı, *Kızılbaş, İA*, İstanbul, 1979, VI, 791.

¹⁸⁰ Makdisî, III, 77.

¹⁸¹ Bağdadî, 270.

¹⁸² Makdisî, VI, 97.

¹⁸³ Gerlof, 60.

¹⁸⁴ Makdisî, IV, 30.

¹⁸⁵ Geniş bilgi için Bkz. Ocak, age, 184.

¹⁸⁶ İrene, Melikoff, *Uyur İdik Uyardılar*, trc; Turan Alptekin İstanbul, 1993, 54.

¹⁸⁷ Nevzat Odyakmaz, *Bektaşilik Mevlevilik* İstanbul, 1985, 37; Kemal Samancıgil *Bektaşilik Tarihi*, İstanbul, 1945, 126.

daki görüşleridir ki onlara göre Babekiyye taraftarları bu düşüncüyü Mazdekizm'den almışlardır ve kadınların rızası olduktan sonra¹⁸⁸ kimseye zarar vermediği sürece, her türlü zevki yapmak mubah addedilmiştir. Bunun dışında senede bir gün bir gece toplanıp kadın erkek birlikte ışıkları söndürüp¹⁸⁹ (mum söndü) karanlıkta topluca gayri meşru cinsel ilişkiye girdikleri belirtilmektedir.¹⁹⁰ Gerlof'a göre onların temel felsefesi sınır tanımaz bir zevktir.¹⁹¹

Bizim bu konudaki kanaatimiz, Mazdekizm de böyle bir olay olsa da hatta Mazdek ideolojinin temelini oluştursa da, Hurremiyyede ki bu uygulamalar abartılmıştır. Bu abartma da etken amilin, yarım milyon insana mal olan savaş sonrası yıllarda yazılan klasik İslam tarihçilerinin Babek düşmanlığı etkili olmuştur.

Belki Mazdek takipçilerinin arasında bireysel uygulamalar olabilir. Fakat insan fitratında bulunan kıskançlığın bu uygulamanın yaygınlaştırılmasına imkan vereceği şüphelidir. Mazdekizm de dahi yaygınlaştırılamayan bu uygulamanın, Hurremiyye'de yaygın olduğu şeklinde bir düşünce ihtiyatla kabul edilmelidir. Bu mum söndü olayı da bu anlamda yaygın değildir, abartılmıştır.¹⁹²

Ancak, bunun senede bir kere de olsa olduğu şeklindeki düşünce, bizi bir ibahat düşüncesine götürebilir. Fakat bunun yaygın bir şekilde olduğu şeklinde bir anlamaya engeldir. Belki biraz da onlardaki kadının statüsünün daha özgür olduğundan kaynaklanmaktadır. Kanaatimize göre Hurremiyyedeki kadınların daha özgür olmaları, erkeklerin toplantılarına ve eğlencelerine katılmaları böyle bir algılanmaya sebep olmuştur denilebilir.¹⁹³

Mum söndü konusunda Hurremîler için bahsedilen şeylerin benzeri Anadolu da Aleviler için özellikle kış aylarında senede bir kere muhakkak gerçekleştirilen (çerağ söndürme) bahsedilmektedir.¹⁹⁴ Bunlar hakkındaki sözlü aktarımların da genelde Sünnilerden tarafından yapıldığını düşünerek mübalağa ve abartmanın katıldığını hesaba katmak gerekir. Fakat Mum sön-

¹⁸⁸ Makdisî, IV, 31.

¹⁸⁹ Bağdadî, 269.

¹⁹⁰ Sem'ânî I, 243; İbnü'l-Esir, *el-Lubab*, I, 101.

¹⁹¹ Gerlof, 61

¹⁹² Hüseyin Kasım, 140.

¹⁹³ Nizamülmülk 316.

¹⁹⁴ Şapolyo, 283.

dü tabirinin bile aynı şekilde kullanılması bu etkinin Anadolu'ya nasıl yansıdığını göstermesi açısından önemlidir.¹⁹⁵

Tarihte bazı Anadolu bölgelerindeki yörelerde, mum söndü olaylarından dolayı idam edilen insanlara bu etki bu yolla Babek'in bir uzantısı olarak aktarılmış olsa gerekir gerektir.¹⁹⁶ Hurremîler hakkındaki aktarılan bu "mum söndü" olayının¹⁹⁷ Anadolu'da da bazı uygulamalarından bahsedilmesi,¹⁹⁸ her ne kadar rakipleri tarafından abartılsa da, bu söylemin benzer bir düşünce ile Babek taraftarlarının Anadolu'ya etkisi yoluyla bölgeye kaydığı düşünülebilir.¹⁹⁹ En azından Babek taraftarları hakkındaki söylentilerin Aleviler için de çıkarılması, benzer olaylara benzer tepkilerin verilmesi de bu etki konusunda bir ip ucu denilebilir. Alevilikteki kadınlı erkekli içki meclisleri de denilen Cem ayinlerinin biraz da diğer kesimler tarafından böyle algılanabileceği²⁰⁰ söylenebilir.²⁰¹

Sonuç olarak üç maddeyle incelemeye çalıştığımız Babekîyye'nin Anadolu Aleviliği üzerindeki etkisi yukarıda saydığımız bazı benzerlikler ile görülebilmektedir. Bunların dışında buna benzer düşünsel yapılar, Mazdekizm'in inanç unsurlarıyla benzerlikler taşımaktadır. Bu benzerlik ancak Hurremîler yoluyla aktarılmış olabilir.²⁰²

Sonraki yıllarda Anadolu'da ortaya çıkan Alevî-Türkmen isyanlarında Babek'in Abbasi saltanatına karşı isyanı ilham kay-

¹⁹⁵ İlginç bir benzerlik de Sabetayistler de bulunmaktadır. Senede bir gün kadınlı-erkekli, yalnız evlilerin katıldığı ve adını "Büyük mumların sönmesi" olarak isimlendirdikleri bir toplantı yaptıkları, burada evlilerin eş değişiminde bulundukları ve bu toplantıdaki olayları sır gibi sakladıkları belirtilir. Bunlara bu düşüncenin Balkanlarda yoğun olarak yaşayan Bektaşilerden geçip geçmediği konusu ayrı bir araştırmanın konusudur. Bkz. Soner Yalçın, *Efendi*, İstanbul, 2003, 313.

¹⁹⁶ Bkz Ahmed Refik, *XVI. Asırda Rafizilik ve Bektaşilik* (54 adet ferman içeriyor), İstanbul, 1994, 84, 112

¹⁹⁷ İbn Kesir, XI, 101.

¹⁹⁸ Yusuf Ziya Yörükhan, *Anadoluda Aleviler ve Tahtacılar*, Ankara, 1998, 99.

¹⁹⁹ Bkz. Ocak, Babailer İsyanı, 46; Ayrıca Anadolu Aleviliğinde bu tip hareketler hakkında (Turgut Akpınar, *Türklerin Din ve Hukuk Tarihi*, İstanbul, 1999.) adlı eserin *cinsel konukseverlik* s. 112-122 bölümüne bakılabilir. Anadolu Aleviliğinde bu tip olayların olması konusunda bazı bilgiler bulunmaktadır

²⁰⁰ Şapolyo, 267.

²⁰¹ Ayhan Yalçinkaya, *Alevilikte Toplumsal Kurumlar ve İktidar*, Ankara, 1996, 21.

²⁰² Kaygusuz, s.39.

nağı olmuştur. Onun fikirleri ve savaş yöntemleri, tarih boyunca ortaya çıkan bu tip hareketlerin ilham kaynağı olmuştur. Nesilden nesile süzülen tarihsel bir muhalefet mirası olarak etkisini devam ettirmiştir.²⁰³

Yıllar sonra bile Anadolu'daki Alevi Türkmenler aynı ırktan, aynı dili konuşan Sünni bir yapıya tam adapte olamamış ve nitekim Osmanlı'ya bayrak açan Şahkulu arkasında sürüklediği kitleleriyle Hurremiyye'nin ortaya çıktığı Tebriz-Erdebil bölgesine sığınarak kendisini Azeri-Fars bölgesinde ifade etmeye çalışmıştır.²⁰⁴

Kısacası Osmanlı döneminde ortaya çıkan Celali, Bektaşî, Şahkulu, Babai²⁰⁵ gibi isyanlarda ve isyan edenlerde Hurremiyye'nin etkisini bulunmaktadır. Bu durum Hurremiyye hareketinin dağılmasından sonra yoğun bir şekilde daha güvenli buldukları Anadolu topraklarına sığınmalarından kaynaklansa gerektir. Bu hareket Yavuz dönemine kadarki süreçte Anadolu'da mayalanmıştır denilebilir. Kendini bulduktan sonra ise değişik adlar altında Sünni dünyanın lideri olan Osmanlıya karşı isyanlara başlamıştır.²⁰⁶

Sonuç olarak Babekiyye isyanı Anadolu Türkmenleri arasında derin etki bırakmıştır.²⁰⁷ Babekiyye'nin günümüzde bile Anadolu'daki hareketler üzerindeki etkisi devam ettiği söylenebilir. Günümüzde Anadolu da ki Alevi tandası kimi sol yapılanmaların,²⁰⁸ Babek ayaklanmasını örnek alması, ondan övgüyle bahsetmeleri bunu gösterir.²⁰⁹ Babekiyye'yi aynı şekilde sol tandası Kürtçü hareketler de söylemlerinde kullanmaktadırlar.²¹⁰

²⁰³ Ocak, 154.

²⁰⁴ İsmet Miroğlu, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, Osmanlılar*, İstanbul, trz.,X 292.

²⁰⁵ Cuzi, 175.

²⁰⁶ Mücteba İlgürel, "Celali İsyanları", *DİA*, İstanbul, 2003,VII, 253.

²⁰⁷ Ocak, 155.

²⁰⁸ Kaygusuz, 42.

²⁰⁹ Bkz.Faik Bulut, *Hasan Sabah Gerçeği*, 262; Halil Derviş, *Alevi Halkların Toplumsal Mücadele Tarihinden:Mazdekizm Kaynaklı Babek-Hurremî Alevi Hareketi*, www. tkp. org. işçinin sesi.

²¹⁰ www.serxEbun.com; Ayrıca Burkay, s.132.

SONUÇ

Babek isyanı, ortaçağ İslam dünyası üzerinde bıraktığı derin etkilerin yanı sıra, dünya tarihini etkilemesi açısından da önemlidir. Babek'in önderliğinde gerçekleştirilen bu isyan hareketinin, dünya coğrafyasının en önemli bir parçası olan Asya, Afrika hatta ileriki yıllar için medeniyetler beşiği sayılan Anadolu tarihinde de önemli rolü olmuştur.

Orta çağ İslam Dünyasında merkezi hilafet olan Abbasi hilafetini çöküşe uğratan ve onun küçük devletlere parçalanmasını sebep olan güç Azerbaycan da Babek önderliğindeki yürütülen savaş olmuştur. Bu isyan sadece İran ve Azerbaycan bölgesinde cereyan etmekle birlikte Abbasi hilafetinin bütün coğrafyasında etkisi uzun süre devam etmiştir. İsyanın süresinin uzunluğu, verdiği zararlar ve etkileri gösteriyor ki eğer bu isyan bu tarih diliminden bir yüzyıl önce veya sonra gerçekleşseydi, belki de Abbasi hilafeti yıkılabilirdi. İsyanın Abbasi hilafetini bu kadar sarsması, belki de gerek Mazdekî, gerek Farisî, gerek Azeri unsurların ortak motiflerini bünyesinde birleştirme becerisindendi.

Babek'in isyanı tesadüflerle ortaya çıkmış bir isyan değildir. Tersine bölge halkındaki Araplara eşit olma arzusu bu isyanın gelişmesine destek olmuştur. Arap ırkçılığının baskıları karşısında, Müslümanlar tarafından hızlı bir şekilde fethedilen topraklarının kurtarılması düşüncesi ile eski Sasanî ihtişamına özlem duyarak o güne kadarki hilafetin heybetini yerle bir etmiştir. Bu isyanın çıkmasında aynı zamanda kültürel tepkiler, Arapların iskan siyaseti, ve ağır vergilerin de etkisi olmuştur. İslam sonrası kurulan Emeviler devletini bu düşüncelerle gerçekleştirilen isyan dalgası yıktığı gibi, ikinci Arap İmparatorluğu olan Abbasi-leri de bu bölgeden gelen isyan dalgası yıkılışa götürmüştür.

Babek isyanı kendisinden önce meydana gelen ve başarısız olan bir dizi Hurremiyye isyanının devamı niteliğinde bir isyan

olmuş ve bu isyanlara kaynaklık eden unsurların desteği üzerinde hareketini geliştirmiştir. Fikir ve inanç açısından da bu isyanların devamı niteliğindedir.

Babek isyanının önemi sadece uzun süreli oluşundan veya geniş bir coğrafya da etkili olmasından ileri gelmemektedir. Asıl önemi yaptığı sarsıcı etkiden, hilafetin azametini bitirişinden ve merkeziyetçi yapıyı son vermesinden ileri gelmektedir. Bu isyanla birlikte İslam Dünyasındaki tek elden yönetim olayı tarihe karışmış ve hilafetin otoritesi önce orduya alınan yeni kuvvetlerin eline sonra da başka güçlerin eline geçmiş ve hilafet artık etkisiz, yetkisiz, bürokratların elinde oyuncak olan bir kurum durumuna düşmüştür. Babek isyanı sebebiyle orduya Türkler alınmaya başlanmış, ancak bu işlem İslam dünyasında Türk döneminin de başlamasına sebep olmuştur. Artık bu tarihten sonra İslam dünyasında hakim güç Türkler olacaktır.

Abbasilerin Babek isyanını bir türlü bastıramamaları ve yaklaşık yirmi yıllık bir süreçte bu işi halletmeleri ve nihayet bir çok masrafla kurdukları özel hassa ordusu ile bu isyanı bastırmaya yoğunlaşmaları neticesinde eyaletlere gereken ilgiyi gösterememişlerdir. Bunun sonucu da bu dönemden itibaren yarı bağımsız devletler diyebileceğimiz Tahiriler, Toluniler, İhşidiler, Samaniler, Saffariler gibi hilafet topraklarından kopan devletler haraç gelirlerini vermeyerek hilafetin ekonomik olarak çökmesine vesile olacaklardır.

Babek isyanının sonucu yarı bağımsız devletlerin oluşması, fikir hürriyeti açısından bir genişlik sağlamıştır. Muhafiz görüşler merkezin uzağındaki coğrafyalarda kendilerini göstermeye başlamıştır. Buda bir anlamda Babek isyanı sırasında iktidardaki Mutezili yapılanmanın sonunun gelmesine sebep olan faktörlerden biridir.

İslam mezhepler tarihi açısından Heretik (sapkın) gruplardan olduğu belirtilen Babekîyye kendinden önceki bir çok bölgesel mezhep ve ayaklanmalardan etkilendiği gibi kendisi de daha sonraki bir çok mezhep ve ayaklanmalar için ilham kaynağı olmuş ve fikirsel etkiler bırakmıştır.

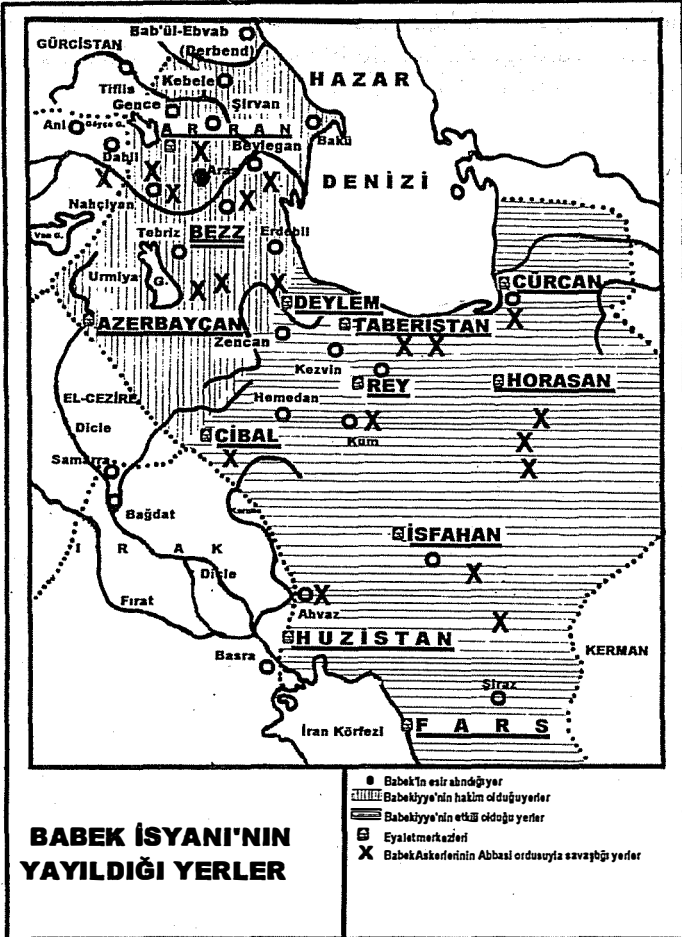
Bu isyanla başlayan İslam Dünyasındaki gerileme yaklaşık altı asır sürmüş ve İslam dünyası belki hissetmediği önem vermediği, fakat onu şekilde vuran bu isyanla altı asırlık bir bocalamaya girmiştir. Belki de bocalamanın fitilini bu isyan ateşlemiştir.

Bu anlamda Babekiyye hareketi hilafete en büyük darbeyi ideolojik yayılım ile vurmuştur. Babek yirmi yıllık bir isyan sonunda ortadan kaldırılrsa da devlet üzerindeki ideolojik baskısı yüzyıllar boyunca devam etmiştir. Abbasi döneminin korkunç isyanları arasında sayılabilecek Zenc, Karmatîler gibi isyanlar bunlardandır.

Abbāsiler, Babek isyanından önce bir dünya devleti, hatta dünyanın en büyük, en güçlü, en fazla toprak parçasına sahip, doğudan batıya alabildiğine toprakları uzanmış bir devlet iken, bu isyanın vurduğu darbelerle bölgesel, hatta sadece Bağdat'a hükmedebilen bir devlet konumuna dönüşmüştür.

HARİTALAR

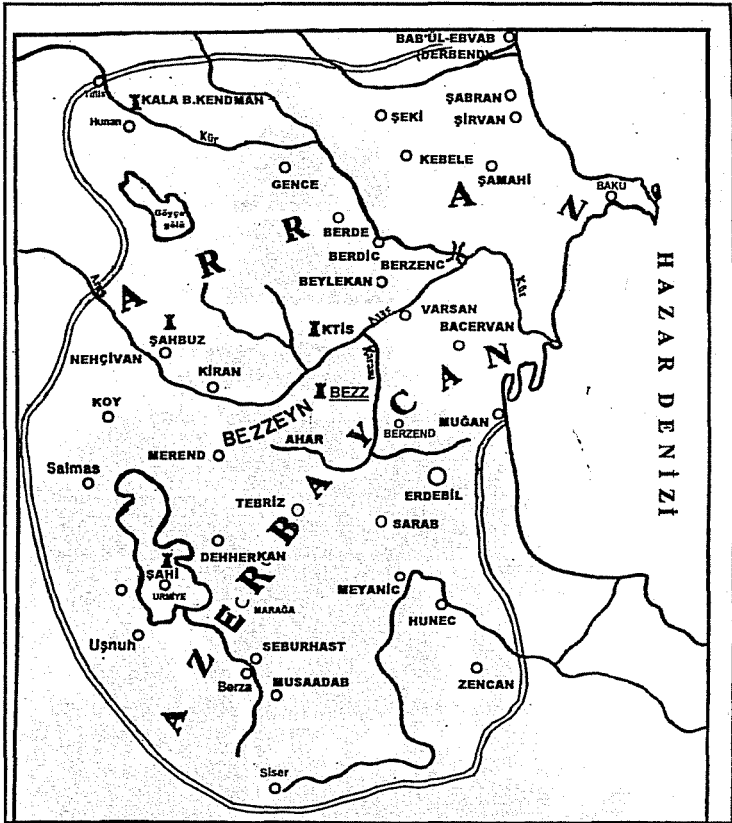
HARİTA 1



(harita-1)

-Haritaların çiziminde Ziya Bünyadov'un "Azerbaycan Tarihî Haritaları" adlı eserinden faydalanılmıştır.

HARİTA 2



ABBASİ HİLAFETİNDE
ARRAN AZERBAIJAN VE
İRAN'IN BİR BÖLÜMÜ

- O ŞEHİRLER
- A ESKİ KALELER
- X GEÇİTLER

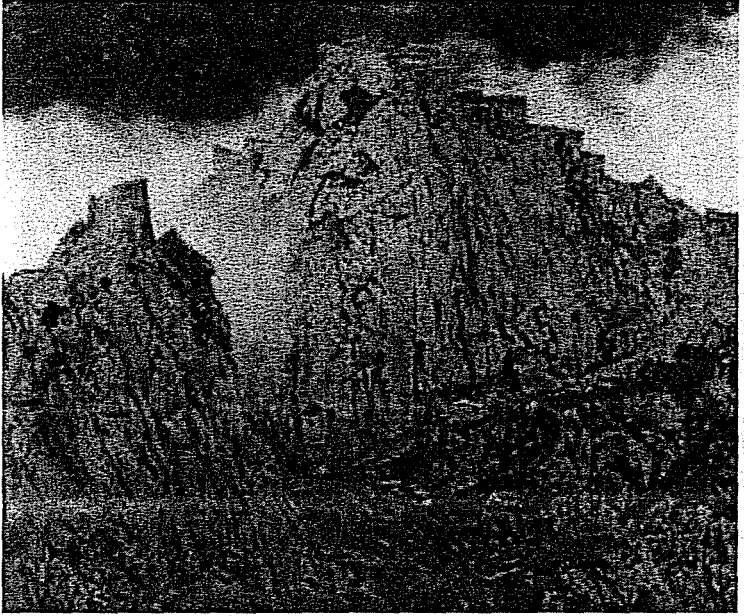
RESİMLER

RESİM 1



Babek'in bu resmi Azerbavcan Sovet ansiklopedisinden alınmıştır

RESİM 2



RESİM 3



RESİM 4



RESİM 5



BİBLİYOGRAFYA

Adalet Gazetesi, Azerbaycan, 3-4 temmuz 2003.

Ahmet, Çelebi, *Örnek Halifeler Dönemi*, trc; H. Fehmi Ulus, İstanbul, 1997.

Ahmet, Emin, *Duha'l-İslam*, Beyrut, 1935.

———, *Zuhru'l-İslam*, Kahire, 1962.

Ahmet, Refik, *XVI. Asırda Rafizilik ve Bektaşilik* (54 adet ferman) , İstanbul, 1994.

Akpınar, Turgut, *Türklerin Din ve Hukuk Tarihi*, İstanbul, 1999.

Akşam gazetesi, 17 Haziran 2003.

Ali İbrahim Hasan, *Tarihü'l-İslami'l-Âmm*, Mısır, trz.

Ali Sami En-Neşşar, *Neşeti Fikri'l-Felsefi Fi'l-İslam*, byy, 1977.

Aliev Saleh Muhammetoğlu, "Hurremiyye", *DİA*, İstanbul, 1999.

Aliyev, Kemal-Aliyeve, Feride, *Azerbaycan Antik Dövründe*, Bakı, 1997.

Arnold, Thomas W., *The Caliphate*, London, 1965.

Aşirbek, Kurbanoglu Müminov, "Yeseviye Tarikatının Doğuşu", *Yedi İklim*, sayı, 42, İstanbul, 2003.

Atçeken, İsmail Hakkı, *Devlet geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik*, Ankara, 2001.

Aykaç, Mehmet, *Abbasi Devleti'nin İlk dönemi İdari Teşkilatında Di-
vanlar*, Ankara, 1997.

Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi, Babek, Bakü, 1976.

Azerbaycan Tarihi, En Kadim Zamanlardan XX. Asra dek, (Red; Bün-
yadov) Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü, 1994.

Azimli, Mehmet, *Abbasi Dönemi Şii Karakterli İsyanlar*, (Basılmamış
Yüksek Lisans Tezi) . Konya, 1994,

———, "Hassa Ordusu", *Türkler*, Ankara, 2002.

———, *Hilafetin Kurumsallaşması*, (Basılmamış Doktora tezi) Konya,
1999.

———, "Mesleme b. Abdülmelik ve Fütühatı", *Dicle Ün. İlahiyat Fak.
Dergisi*, sayı. 2. Diyarbakır, 2000.

Bağdadi, Abdülkahir, *el-Fark beyne'l-Fırak*, Beyrut, 1990.

Bedirhan, Yaşar, *Selçuklular ve Kafkasya*, Konya, 2000.

Belazüni, Ahmed b. Yahya, *Fütühü'l-Buldan*, Beyrut, 1991.

Bendeli Cûzi, *Min Tarihi'l-Hareketi'l-Fikriyyeti fi'l-İslam*, Kudüs, 1928.

Buhl, Fr. "Muta" *İA*, İstanbul, 1979.

- Bulut, Faik, *Hasan Sabbah Gerçeği*, İstanbul, 2002.
- _____, *İslam Komüncüleri*, Ankara, 1997.
- Burkay, Kemal, *Geçmişten Bugüne Kürtler ve Kürdistan*, İstanbul, 1997.
- Bünyadov, Ziya, *Azerbaycan VII-IX Asırlarda*, Bakü, 1989.
- Cabiri, *Arap Aklının Oluşumu*, trc;İbrahim Akbaba, İstanbul, 2000.
- _____, *Felsefi Mirasımız ve Biz*, trc;Said Aykut İstanbul, 2000.
- Cahen, Claude, *İslamiyet, Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar*, Ankara, 1990.
- Cahız, *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, trc; Ramazan Şeşen, Ankara, 1988.
- Cihangir, Zeyneloğlu, *Azerbaycan Tarihi*, İstanbul, 1924.
- Cumhuriyet gazetesi, 14 Şubat 1993.
- Çağatay, Neşet - İbrahim Çubukçu, *İslam Mezhepler Tarihi*, Ankara, 1976.
- Daftary, Ferhat, *İsmaililer*, trc; Ercüment Özkaya, Ankara, 2001.
- Demirci, Mustafa, *Beytü'l-Hikme*, İstanbul, 1996.
- _____, *İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, İstanbul, 2003.
- Derviş, Halil, *Alevi Halkların Toplumsal Mücadele Tarihinden: Mazdekizm Kaynaklı Babek-Hurremî Alevi Hareketi*, www. tkp. org. işçinin sesi.
- Dineveri, Ahmet b. Davut, *el-Ahbaru't-Tıval*, Beyrut, trz.
- Dûrî, Abdülaziz, *en-Nuzumü'l-İslamiyye*, Bağdat, 1950.
- _____, *İlk Dönem İslam Tarihi*, trc;Hayrettin Yücesoy, İstanbul, 1991.
- _____, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, trc;Sabri Orman, İstanbul, 1991.
- Ebû'l-Fez, Elçibey, *Tolunoğulları Devleti*, trc; Selçuk Aklın, İstanbul, 1997.
- Ehubekir, Tihrani, *Kitab-u Diyarbekriyye*, trc; Mehmet Demirdağ, İstanbul, 1999.
- Ebû'l-Fida İsmail b. Ali, *el-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer*, Beyrut, trz.
- Fayda, Mustafa, *Allah'ın Kılıcı Halid b. Velid*, İstanbul, 1992.
- Frye R.N, "Babek", *E.İ*, London, 1989.
- Gazali, Ebû Hamit Muhammet, *Fezaihu'l-Batıniyye*, Kuveyt, trz.
- George, Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, trc; Fikret Işıltan, Ankara, 1991.
- Gerlof, Van Vloten, *Araştırmalar*, trc: M. Said Hatiboğlu, Ankara, 1986.
- Gölpınarlı, Abdülbaki, "Kızılbaş", *İA*, İstanbul, 1979.
- Gregory, Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, trc;Ömer Rıza Doğrul, Ankara, 1987.
- Guidi, Michelangelo, "Mezdek" *İA*, İstanbul, 1979.
- Günaltay, M.Şemsettin, "Abbas Oğulları İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü", *Belleten*, sayı.23-24, Ankara, 1942.
- Halife b. Hayyat, *Tarihu Halife b. Hayyat*, trc; Abdülhalik Bakır, Ankara, 2001.

- Hasan Bâşâ, *Dirasetü'n fi-Tarihi'd-Devleti'l-Abbâsî*, Kahire, 1990.
- Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, trc. Heyet, İstanbul, 1985.
- Hasan İbrahim Hasan; Ali İbrahim Hasan, *en-Nuzumü'l-İslamiyye*, Kahire, 1970.
- Hatiboğlu, M. Said, *Hilafetin Kureyşliliği*, A. Ü. İ. F. Der. C. XXVII, Ankara, 1978.
- Hayrullah, Hamidi, *İslam Tarihinde Sünnilik-Şiilik Mücadelesi*, Ankara, 1976.
- Hinz, Walter, *Uzun Hasan Ve Şeyh Cüneyt*, trc; Tefik Bıyıklıoğlu, Ankara, 1992.
- Hitti, Philip K., *İslam Tarihi*, trc; Salih Tuğ, İstanbul, 1989.
- Hizmetli, Sabri, *İslam Tarihi*, Ankara, 1999.
- Hodgson, Marshall G. S., *İslam'ın Serüveni*, trc; Heyet, İstanbul, 1993.
- Hürriyet gazetesi, 14 Şubat 1993.
- Hüseyin Kasım el-Aziz, *el-Babekiyye*, Dimeşk, 2000.
- İbn Abdîrabbih, Ahmet b. Muhammet, *İkdü'l-Ferîd*, Beyrut, 1990.
- İbn A'sem, el-Kûfi, Ebû Muhammet Ahmet, *el-Fütuh*, Beyrut, 1986.
- İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammet, *Mukaddime*, trc; Z. Kadiri Ugan, İstanbul, 1989.
- İbn Havkal, Ebû'l-Kasım Muhammet, *Suretü'l-Arz*, Leiden, 1938.
- İbn Hurdazbih, Ebû'l-Kasım Ubeydullah, *el-Mesalik ve'l-Memalik*, Beyrut, 1988.
- İbn Kesir, İsmail b. Ömer, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, Beyrut, 1974.
- İbn Kuteybe Ebû Muhammet Abdullah, *el-Mearif*, Beyrut, 1970.
- İbn Nedîm, Muhammet b. İshak, *el-Fihrist*, Beyrut, 1997.
- İbn Sad, *et-Tabakatu'l-Kübra*, Beyrut, 1985.
- İbn Tağrıberdi, Cemaleddin Ebû'l-Mehasin, *en-Nucûmu'z-Zahire*, Beyrut, 1992.
- İbn Hazın, Ebû Muhammet Ali, *el-Fasl*, Kahire, trz.
- İbnü'l-Esir, İzzettin Ali, *el-Lubab*, Beyrut, trz.
- _____, *el-Kâmil*, Beyrut, 1995.
- İlgürel, Mücteba, "Celali İsyanları", *DİA*, İstanbul, 2003.
- İnan, Yusuf Ziya, *Babek İsyanı*, İstanbul, 1976.
- Melikoff, İrene, *Babek le Hurremî et Seyyid Battal*, Paris, 1962.
- _____, *Uyur İdik Uyardılar*, trc; Turan Alptekin, İstanbul, 1993.
- İstahri, Ebû İshak İbrahim, *Mesalikü'l-Memalik*, Beyrut, 1997.
- Kalkaşendi, Ahmet b. Abdullah, *Subhu'l-Âşa*, Beyrut, 1987.
- Kallek, Cengiz, "Haraç", *DİA*, İstanbul, 1994.
- Karakuş, Nadir, *Ebû Müslim Horasânî Kişiliği ve Faaliyetleri*, Konya, 1996, (Basılmamış Doktora Tezi).
- Kayaoglu, İsmet, *İslam Kurumlar Tarihi*, Ankara, 1985.
- Kaygusuz, İsmail, "Aleviliğin Kızılbaş Siyasi Hareketi ve Şah İsmail", *Yol Dergisi*, sayı, 19, Ankara, trz.
- _____, "Babailer ve Babai Ayaklanması", *Yol Dergisi*, sayı, 7, Ankara, 2000.

- _____, *Görmediğim Tanrıya İnanmam*, İstanbul, 1996.
- _____, "Mazdekizm Ve Aynı Kaynaktan Beslenmiş Müslimiyye Ve Babek Hurremî Toplumsal Başkaldırı Hareketleri", *Yol Dergisi*, sayı. 8, Ankara, 2000.
- Keleş, Ahmet, "...Savaşmakla emr olundum." *Hadisi Örneğinde Hadislerin Tasnifi Problemi*. (Yayınlanmamış Makale)
- Kılıçlı, Mustafa, *Arap Edebiyatında Şuubiyye*, İstanbul, 1992.
- Koestler, Arthur, *On üçüncü Kabile*, İstanbul, 1993.
- Köprülü, Fuat, "Baba", *İA*, İstanbul, 1986.
- Kurt, Hasan, *Türk-İslam Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, Ankara, 2002.
- Laoust, Henry, *İslam'da Ayrılıkçı Görüşler*, trc;Ethem Ruhi Fırlı, Sabri Hizmetli, İstanbul, 1999.
- Lewis, Bernard, *Tarihte Araplar*, trc;Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 2000.
- Macdonald D. B., "Şuubiyye", *İA*. İstanbul, 1979.
- Madelung, W., "Khurramiyya", *First Encyclopedia of İslam*, Leiden, 1987.
- Mahmut el-Mikdat, *el-Mevlâ ve Nizamü'l-Velâ*, Dimeşk, 1988.
- Mahmut, Şakir, *Tarihu'l-İslam*, Beyrut, 1991.
- Mahmut, Şit Hattab, *Komutan Peygamber*, trc;Ahmet Ağırakça, İstanbul, 1988.
- Makdisi, Mutahhar b. Tahir, *Kitabu'l-Bed ve't-Tarih*, Beyrut, 1899.
- Mantran, Robert, *İslam'ın Yayılış Tarihi* trc: İsmet Kayaoğlu, Ankara, 1981.
- Margaliout, D. S. "Hurremiyye", *İA*, İstanbul, 1979.
- Massignon, L. "Karmatiler", *İA*, İstanbul, 1986.
- Merçil, Erdoğan, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara, 1991.
- Mesudi, Ebû'l-Hasan Ali, *et-Tenbih ve'l-İşraf*, Beyrut, 1981.
- _____, *Mürûcî'z-Zeheb*, Beyrut, 1997.
- Milliyet gazetesi, 14 Şubat 1993.
- Minorski, "Mazyar", *İA*, İstanbul, 1986.
- Miquel, Andre, *İslam ve Medeniyeti*, trc;Heyet, İstanbul, 1991.
- Miroğlu, İsmet, *Doğuştan Günümüze İslam Tarihi, Osmanlılar*, İstanbul, trz.
- Moshe, Sharon, *Black Banners From The East*, Leiden, 1983.
- Muhammet Hammadi, *Batıniler ve Karmatilerin İçyüzü*, trc;İsmail Hatip Erzen, Ankara, 1948.
- Muhammet, Esed, *Mekke'ye Giden Yol*, trc; Cahit Koytak, İstanbul, 1998.
- Muhammet, Hamidullah, *el-Vesâiku's-Siyasiyye*, trc; Vecdi Akyüz, byy. trz.
- _____, *Hz. Peygamberin Savaşları*, trc; Salih Tuğ, İstanbul, 1981.
- _____, *İslam Peygamberi*, trc; Salih Tuğ, İstanbul, 1989.
- Muhammet, Hudaribek, *Muhadaratu't-Tarihî'l-Ümemî'l-İslamiyye*, Beyrut, 1986.

- Müslim b. Haccac, *Sahih*, byy, trz.
- Nicholson, Reynold, "Mazdak", *Encyclopadeia Of Religion And Ethics*, Edinburg, 1915.
- Nizamülmülk, *Siyasetname*, trc; Nurettin Bayburtlugil, İstanbul, 1987.
- Nuveyrî, Şihabuddin Ahmet, *Nihayetu'l-Ereb fi Fununi'l-Edeb*, Beyrut, 1984.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *Alevi ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, İstanbul, 2000.
- _____, *Babailer İsyanı*, İstanbul, 2000.
- _____, *Kalenderiler*, Ankara, 1992.
- Odyakmaz, Nevzat, *Bektaşilik Mevlevilik*, İstanbul, 1985.
- Ömer, Faruk, *The Abbasid Caliphate*, Bağdat, 1969.
- Öz, Mustafa, Mustafa Muhammet eş-Şeka, "İsmailiyye", *DİA*, İstanbul, 2001.
- Özaydın, Abdülkerim, "Ağlebiler", *DİA*, İstanbul, 1988.
- Öztuna, Yılmaz, *Devletler ve Hanedanlar, İlk Çağ ve Asya Afrika Devletleri*, Ankara, 1996.
- Rekaya, Mohamed, "Le Hurrem-Din" *Studia Islamica*, Paris, 1984.
- Rifaî, Enver, *en-Nuzumü'l-İslamiyye*, Dimeşk, 1973.
- Sabah gazetesi, 14 Şubat 1993.
- Said, Nefisî, *Babek*, trc; Mahmut Ayaz, İstanbul, 1998.
- Samancıgil Kemal, *Bektaşilik Tarihi*, İstanbul, 1945.
- Sem'ânî, Ebû Sad Abdülkerim, *el-Ensab*, Beyrut, 1988.
- Shaban, M.A., *İslamic History A New İnterpretation*, Newyork, 1976.
- Söylemez, Mahfuz, *Kûfe*, Ankara, 2001.
- _____, *Bilimin Yitik Şehri Cündişapur*, Ankara, 2003.
- Suyuti, Celalüddin Abdurrahman, *Tarihü'l-Hulefa*, Mısır, 1952.
- Sümer, Faruk, "Abbasiler Devrinde Orta Asyalı Bir Prenş Afşin" *Belle-ten*, C.LI, sayı: 200, Ankara, 1987.
- Şakir Mustafa, *Devletü Beni'l-Abbas*, byy., trz.
- _____, *Mevsuatü Düvelü'l-Alemi'l-İslamiyyi ve Ricalihı*, Beyrut, 1993.
- Şapolyo, Enver Behnan, *Mezhepler Tarikatlar Tarihi*, İstanbul, 1964.
- Şehristani, Ebû'l-Feth Muhammet, *el-Milel ve'n-Nihal*, Beyrut, 1992.
- Şemsettin, Sami, *Kamusu'l-A'lâm*, Ankara, 1996.
- Şevki, Dayf, *el-Asru'l-Abbasiyyi's-Sani*, Kahire, 1975.
- Şükri, Adut, *ez-Zındıka ve'z-Zanadık*, Amman, trz.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammet, *Tarihü'l-Ümeme ve'l-Mülük*, Beyrut, 1995.
- Taşgın, Ahmet, *Ereğli Ve Çevresindeki Alevilerde Sosyal Ve Dini Hayat*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi-Kızılbaşlık bölümü) Konya, 1997.
- Terzi, Mustafa Zeki, *Abbasi Muhafız Ordusunun Kuruluşu ve Elemanları*, Samsun, 1986.
- Togan, Zeki Velidi, *Azerbaycan Tarihi Coğrafyası*, byy. trz.
- Turan, Ahmet, *İslam Mezhepler Tarihi*, Samsun, 2000.

- Turan, Osman, "Babek", *İ A.* İstanbul, 1979.
- Uludağ, Süleyman, "Baba", *İA.* İstanbul, 1991.
- Üçok, Bahriye, *İslam'dan Dönenler ve Yalancı Peygamberler*, İstanbul, 1996.
- Üzüm, İlyas, "Batılıların Alevilikle İlgili Çalışmalarda İslam Dışı Öğeleri Ön Plana Çıkarmaları", *Marife*, Yıl; 2 sayı;3, Konya, 2002.
- Velihanli, Naile, *Arap Hilafeti ve Azerbaycan*, Bakü, 1993.
- Watt, Montgomery, *İslam Avrupa'da*, trc; Hulusi Yavuz, İstanbul, 1989.
- www.tkp.org. işçinin sesi.
- www.serxEbun.com.
- Xeber gazetesi, Azerbaycan, 3-4 temmuz 2003.
- Yakubi, Ahmet b. Ebû Yakub, *Tarihu'l-Yakubi*, Beyrut, 1993.
- Yakut el-Hamevi, Şihabuddin Ebû Abdullah, *Mucemu'l-Buldân*, Beyrut, 1990.
- Yalçın, Sonei, *Efendi*, İstanbul, 2003.
- Yalçinkaya, Ayhan, *Alevilikte Toplumsal Kurumlar ve İktidar*, Ankara, 1996.
- Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk İslam Devletleri Tarihi*, Ankara, 2002.
- Yeni Müsavat gazetesi, Azerbaycan, 3-4 temmuz 2003.
- Yıldırım, Kadri, "Cahiliye Dönemi Arap Edebiyatında Süluk Şairler Hareketi", *Dicle Ün. İlahiyat Fak.Derg. C. III, Sayı.3.* Diyarbakır, 2001.
- Yıldız, Hakkı Dursun, "Babek", *D İ A.*, İstanbul, 1994.
- _____, "Abbasiler", *DİA.*, İstanbul, 1991.
- _____, *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul, 2000.
- Yörük, İsmail, *Erdebil Tekkesinin Kuruluşu Gelişmesi ve Anadolu'daki Dini Siyasi Faaliyetleri* (Basılmamış Doktora Tezi) Harran Ün. Sosyal Bilimler Ens. Şanlıurfa, 1996.
- Yörükhan, Yusuf Ziya, *Anadolu'da Aleviler ve Tahtacılar*, Ankara, 1998.
- Zahiye, Kaddure, *eş-Şuubiyye*, Beyrut, 1988.
- Zehebi, Muhammet b. Ahmet, *el-İber fi Ahbari men Gaber*, Beyrut, 1985.
- Zorlu, Cem, *Abbasilere Yönelik Dini Ve Siyasi İsyanlar*, Ankara, 2001.

DİZİN

- Abbas Amr Ganevî 140
Abbasi(ler) 9, 17, 28-30, 34-36, 50-55, 62-63, 70, 79-87, 89-92, 98, 106-107, 109, 114-117, 119, 123-137, 139, 146-147, 149, 153-155; ~ baskısı 79; ~ daveti 28; ~ devleti 28, 30, 35-36, 51, 70, 83, 115, 119; ~ devrimi 28, 83, 85; ~ dönemi 77, 89, 155; ~ halifeleri 51, 70, 83, 128; ~ halifelîği 13, 63, 128; ~ hareketi 29, 34; ~ hilafeti 9, 17, 35, 52, 56, 60, 77, 81, 95, 115, 123, 128-130, 153; ~ İmparatorluğu 77, 95; ~ isyanı 28-29, 34; ~ orduları 34, 80-81, 89, 140, 146-147; ~ ordusu 66, 68, 80, 84, 92, 112, 146; ~ rejimi 129; ~ saltanatı 151; ~ tehlikesi 124; ~ valileri 86; ~ yönetimi 65; ~in devrimleri 35; ~in orduları 82; ~in vergileri 79; ~in yıkılış sebepleri 9, 30
Abdülcebbar b. Abdurrahman 35
Abdulkahhar 68
Abdülkays 140
Abdullah 71, 73, 108-109, 112
Abdullah b. Huzâfe 21
Abdullah b. Malik 68
Abdullah b. Tahir 92-93, 113, 127, 134-135
Abdülmelik b. Mervan 26, 49
Abdumenaf 19
Abdurrahman 128
Abdurrahman b. Ahmet 86
Acar, Abdurrahman 10
Adem (Hz.) 58, 67, 145
Afrika 27-28, 50, 123, 127-128, 138, 153
Afşin 80, 86, 96-114, 117-119, 125, 131, 136, 146
Afşin b. Haydar b. Kavus 97, 118
Afşin el-Hacib 97
Ağlebiler 127
Ahmet b. Cüneyt 91
Ahmet b. Tolun 128
Ahnef b. Kays 40
Ahsa 139-140, 142
Ahvaz 121, 137
Akka 119
Ala b. Hadrami 41
Alamut 144
Aleveyh Averiş 98
Alevi 134, 145-152
Ali (Hz.) 28, 45, 58, 67, 85, 86, 91, 137, 149; ~ taraftarlığı 45
Ali b. Hişam 93
Ali b. Muhammet 132, 136-137
Ali b. Murr 72
Ali b. Sadaka 91-92
Ali Mezdek 94
Ali Rıza 85
Amorium 116
Amr b. As 41, 46
Amr b. Muhammed 68
Amül 135
Anadolu 18-19, 22, 80-81, 87, 93, 123-125, 134, 145-153

Arabistan 18, 20, 22

Arap 11-12, 15-16, 19-28, 30, 34, 36, 40, 43-45, 47-56, 62, 64-66, 74, 78-79, 82-85, 87, 89, 93, 95, 106, 116-117, 129, 133, 141, 144, 153; ~ aristokratlar 54; ~ düşmanlığı 78; ~ eşrafı 78; ~ fetihleri 24; ~ fütuhâtı 50; ~ hakimiyeti 78; ~ iskanları 56; ~ istilası 12, 44; ~ işgalı 11, 15; ~ kaynakları 16; ~ komutanlar 79; ~ kültürü 27, 52; ~ milliyetçiliği 28, 43, 49; ~ orduları 15, 25; ~ sultası 36; ~ çılık 28, 47, 49-50; ~ lar 11-12, 19-20, 23-26, 30, 34, 45, 47-49, 64, 78, 85, 116; ~ çiftçiler 55

Arapça 28, 48-49, 74

Aras 78

Ardeşir 72

Arran 78, 88, 125

Artuk, Ahmet 10

asker 26-27, 68, 78, 80, 82-84, 91-92, 95, 97-107, 109, 116-118, 130-132, 146; ~lik 83, 95, 116; ~ Tağlibi 142; ~ler 82-83, 91-92, 95, 97, 99-102, 104, 109, 116, 131

Aşnas 112

Asya 69, 83-84, 123-125, 143, 146, 153

Atlas okyanusu 77, 95, 115-116, 123, 134

Avrupa 44, 123-125, 143

Ay, Ahmet 10

Azerbaycan 9-11, 15-20, 24-29, 31-32, 36, 53-54, 68-69, 72-74, 77-78, 80, 84, 88-89, 91-94, 96, 107, 110, 113, 117, 120-122, 125, 128, 132, 136, 145, 153

Azeri 11-12, 15-17, 73, 152-153; ~ Türk-12

Azin 101, 105, 118

Babai 133-134, 152

Babek b. Sâsân 18, 72

Babek: ~ isyanı 10, 13-17, 20, 25, 30-31, 50, 56, 81-82, 87, 91, 94-95,

106, 112, 114, 116-119, 123-124, 126-129, 132, 134, 144, 153-154; ~ karşısı 13; ~ sonrası 71, 134, 144; ~ taraftarları 14, 77, 80-81, 90, 93, 96, 103, 106, 119-122, 125, 127-129, 133, 139, 145-149, 151; ~ ve hareketi 13-14; ~'in adamları 92, 96, 98, 107; ~'in annesi 73-74; ~'in babası 73; ~'in darağacı 111, 119; ~'in düşünceleri 143; ~'in fikirleri 122, 134, 138-139; ~'in hanımı 100; ~'in hareketi 15, 77, 79, 84, 90, 119, 133; ~'in hayatı 57, 75; ~'in hedefleri 139; ~'in idamı 133; ~'in ideolojisi 133, 147; ~'in ismi 71; ~'in isyanı 12, 89, 115, 123, 129, 134, 153; ~'in köyü 74; ~'in nesebi 72-73; ~'in şahsiyeti 71; ~'in yakalanması 71, 101, 106-107, 109; ~ düşmanlığı 150; ~ düşüncesi 136; ~ hareketi 10-11, 53, 127, 130, 133; ~ Hurremî 9, 11, 56, 69, 132

Babekî 139

Babekiyye 9, 16, 30, 33, 36, 38, 43, 50, 53-54, 57, 60, 62-63, 65, 69-71, 76, 86-87, 89-90, 94, 108-109, 117, 121-122, 130, 132, 135, 138-139, 144-146, 148-152, 154-155; ~ isyanı 9, 54, 69-71, 84, 129, 133, 146, 152

Babiler 134

Babu'l-Ebvab 25, 26, 54

Bağdadi 15, 136

Bağdat 34, 83-84, 86-87, 91, 94, 96-98, 101, 111-112, 119, 128, 130-131, 134, 137, 139, 141, 144, 155

Baharat yolu 115

Bahreyn 134, 139-140, 142-143

Basra 45, 55, 86, 134, 136-138, 141, 143

batakliklar 136-138

Batınî 79, 121, 133-134, 144-145;

~ler 79, 98, 120-121

Bâzan 21

- Bazegis 66
 bedevi 20-21, 23, 140, 144; ~ler 20, 23, 140
 Behram b. Ferahzat 25
 Bektaşî 134, 148-149, 152; ~ler 148
 Bektaşilik 145
 Belazurî 14
 Bendeli Cuzî 16
 Beni Cezime 39
 Berid 97
 Bermekî: ~ sülalesi 35, 52; ~ler 50-51, 83, 85, 116
 Berzend 97-99, 110
 Beşir et-Türkî 105
 Beytül-Hikme 52, 119, 130
 Bezz 38, 58, 60, 74-75, 78, 80, 87-89, 92, 97-106, 110, 118, 121-122, 131-132, 144, 146-148
 Bilalabaz 73
 Bizans 18-22, 25, 34-35, 46, 50-51, 54, 79-81, 93-95, 107-108, 119, 124, 128, 131, 134, 146-147, 149
 Bizans Kayseri 112
 Boğa 94, 99-100, 120
 Boğa el-Kebir 98-99, 117
 bölgesel milletler 79
 Bükeyr b. Abdullah 25
 Bünyadov 15, 38, 73, 88
 Burç 121
 Bürdşah 120
 Büveyhiler 130, 142
 büyü 21, 29, 41, 48, 50, 67, 71-74; ~cülük 67
 Cafer 103-105, 142
 Cafer b. Hayyât 101, 103
 Cahız 116
 Cavidan 58, 60, 69, 74-76, 88-89
 Cavidan b. Sehl 75
 Cavidan b. Şehrek 75
 Cavidaniyye 30, 69, 88
 Celali 152
 Celula 24
 Cem ayinleri 151
 Cennabî 134
 cennet 58, 63
 Cerrah b. Abdullah 26
 Cevher 64
 Cevher b. Merrar 35
 Cezire 25-26
 Cibal 32, 36, 55, 68, 78, 93, 124, 135
 coğrafya 11, 14, 17-18, 21, 25, 60-61, 82, 84, 87, 89-90, 115, 123, 126, 130, 132, 134, 153-154; ~lar 126, 132, 154
 Cumhur 16, 64
 cumhuriyet 143
 Cürcan 55, 68, 78, 121, 134-135
 Çerağ 148-150
 çiftçi 25, 54-55, 64, 86, 108, 135, 144; ~ler 54, 79, 86, 144
 Çin 27, 77, 115, 123-124, 134, 143
 çoban 72, 74, 142
 çocuk 14, 40, 42, 60, 65, 74, 77, 90, 96, 101, 105-106, 108, 120, 135, 141
 Daru'l-Hicre 143
 demirci 10, 109
 Demirci, Mustafa 10
 Derbent 27
 Derkezin 121
 Dervez 99
 Devrim 35, 51, 53, 114
 Deylem 32, 35, 68, 78-79
 Dihkanlar 36, 87
 Dinever 121
 Dineveri 14, 72
 Dinu'l-Ferc 37, 59
 dirhem 27, 54, 101, 110, 112, 125-126
 Diyarbakır 10, 26-27, 144
 Doğanşehir 80, 147
 doğu 19, 22, 24, 27-28, 93-94, 112, 117, 124-125, 128-129, 146, 155
 Doğu Anadolu 18
 Doğu Roma imparatorluğu 22
 Don 125

Dört Halife 20, 27-28, 46, 123
 dualist 61
 Dünbavend 135
 dünya 9-11, 13-14, 19, 21-22, 41-44, 51, 58, 75, 77, 81-82, 88-89, 95, 106, 115, 123-126, 128-130, 132-133, 144, 146, 152-155
 Dürzî 134
 ebabil 141
 Ebû Cafer Mansur 30, 52, 66, 83, 115
 Ebû Duat 113
 Ebû Hîlal 137
 Ebû Huzeyfe 47
 Ebû İmran 75
 Ebû Müslim 29-30, 33-36, 49-50, 52, 58, 63-65, 67, 69-70, 72, 77-78, 132
 Ebû Müslim Horasânî 29-30, 33-36, 49, 52, 63, 65, 72, 116, 132
 Ebû Sac 107
 Ebû Said 96, 98, 104, 109, 140-141
 Ebû Said Cennabî 140, 141
 Ebû Said Muhammed 96
 Ebû Tahir Süleyman 141-142
 Ebubekir (Hz.) 21, 40-41, 45
 Ekmek-Şarap 76
 Elçibey, Ebu'l-Fez 16, 81
 eman 105, 107; ~ mektubu 107
 Emevi 25-29, 34, 41-43, 46-51, 53-55, 58, 63, 77, 116, 123, 128, 153; ~ fetihleri 27; ~ orduları 26-27; ~ ordusu 41; ~ yönetimi 27; ~ler 25-29, 34, 43, 46-51, 53-55, 63, 116, 123, 153
 Emin 85, 89, 116, 141
 Emirü'l-Ümera 130; ~lık 114, 130
 Emsar 46
 Endülüs 123, 127-128
 Ensabaz 121
 Enuşirvan 32
 Erdebil 26, 38, 78, 88, 94, 96-98, 124, 148, 152
 erkek 59, 61, 80, 90, 121, 145, 147, 150-151

Ermeni 12-13, 60, 79, 107-108; ~ler 12, 79
 Ermenistan 17, 25, 27, 32, 54, 68, 78, 86, 91-92, 101, 106-107, 110
 Ermeniyeye 54-55, 107, 121, 125
 Erşek 98-99
 Esed b. Abdullah 62
 Esnaf 87, 143
 Estafan 108
 Eyyübiler 128
 Farisî 16-17, 34-35, 51-52, 65, 77, 79, 119, 121, 133, 139, 145, 148, 153
 Fars 15, 23, 28, 35, 37, 49-52, 55, 59, 64-66, 70, 73-74, 77-78, 82-85, 93, 95, 116-117, 119, 121, 127, 129, 148, 152; ~ kültürü 51-52, 73; ~ literatürü 15; ~ sembolleri 52; ~ İslam devleti 51; ~lar 52, 95, 116, 129; ~lılar 52
 Farsça 28, 37, 49, 59, 73-74, 148
 Farsçılık 15, 50
 Fas 127
 Fatıma 30, 58, 69, 72
 Fatımiler 128, 142
 Fatımiyye 69
 Fazl 85; ~ ile Memun 85
 Fergana 105
 Feristegon 59
 fetih 9, 11, 17, 21-27, 34, 38, 40-43, 46, 72, 74, 84, 105-106, 123, 132, 146; ~ler 21, 23-24, 26-27, 46, 74, 132
 Firavunlar 46
 Firistah 59
 Fransa 27
 Gassâniler 18
 Gavliyye 69
 Gazali 15
 Gazneliler 127
 Gazveyn 134
 Gazvin 69
 gerilla 77, 82, 87, 90, 118, 132; ~ harbi 77; ~ taktiği 82

- Gerlof 59, 150
 güney 10, 17-20, 27, 77, 120, 124, 134, 137, 145-146; ~batı 88; ~doğu 68, 135, 143
 Güney, Emrullah 10
 Gürcistan 110, 125
- H**abib bin Mesleme 25
 Habis 137
 hac 57, 140-141, 143
 Haccac b. Yusuf 132
 Haceru'l-Esved 141-142
 Hacib 97
 Halep 134
 Halid b. Velit 39, 41
 Halit 66
 Hamdan Karimat 140
 Hamdaniler 128
 haraç 91, 94, 110, 125, 135, 140, 154
 Harici isyanları 86
 Hariciler 41
 Haris b. Ömer et-Tâi 26
 Harun Reşit 52, 55, 68, 83, 85, 115, 124, 127, 136
 Haşabetu Babek 111
 Hasan (Hz.) 28, 42; ~ Hüseyin 135
 Hasan b. Behram 140
 Hasan b. Sehl 85
 Hasan İbrahim Hasan 16
 Hasan Sabbah 144-145
 Haşim oğulları 29
 hassa: ~ birlikleri 117; ~ ordusu 9, 83, 112, 116-117, 129, 154
 Hatim 86
 Hayan b. Cebele 135
 Haysem Ganevi 98
 Hazar 25, 146; ~ denizi 24, 124-125; ~lar 24-26, 113
 hazine 24, 53, 56, 64, 115, 119, 125-126, 136
 hegemonya 18, 20, 46, 82-83
 Hemedan 32, 36, 78, 94-95, 121, 125
 hendek 92, 98, 102, 106, 131, 135
- Heraklius 19, 21-22
 Herat 66
 Heştadser 92, 99-100, 105
 Heysem Ganevî 99
 Hicaz 86, 139
 Hıdas 62; ~iyye 62
 hilafet 9, 23, 28, 56, 77, 84-87, 93-94, 97, 120, 124-133, 139, 141, 153-154
 Hindistan 24, 48, 143
 Hinduizm 56
 Hint 95, 110; ~ okyanusu 95, 116
 Hireliler 18, 20
 Hıristiyanlık 19, 22-23, 76, 81
 Hışam b. Abdülmelik 26
 Hısn en-Nehr 98
 Hitti 38
 Horasan 35, 62, 64, 66-67, 85-86, 93, 111, 121, 127, 134-135; ~ şeytanı 111
 Hulul 62, 67, 145
 hummalılar 88
 Hürmüzabad 135
 Hürrem 37-38
 Hürrema 37-38
 Hürremdiniyye 37, 65
 Hürremî 9, 11, 29, 32-33, 37, 56-58, 61-63, 65-69, 72, 75-76, 79, 81, 84, 89, 94-95, 104, 111, 121, 132, 135, 139, 144, 146-147, 150-151; ~ler 29, 32-33, 37, 56-59, 61-63, 71-72, 75-76, 80, 84, 89, 93-95, 131, 147, 150-151
 Hurremiyye 11-12, 14, 16-17, 30-31, 33, 36-38, 43, 50, 53-54, 56-63, 66-71, 74-76, 79-80, 88-90, 94, 132, 136, 138, 145, 147-150, 152-153
 Hurufilik 134
 Hüseyin (Hz.) 28-29, 45
 Hüseyin Kasım el-Aziz 16
 Hüsrev Perviz 19, 21
 Huşş 98
 Huzeyfetü'l-Yeman 25

Irak 86, 137

ibahiyye 139; ~ci 70

İbn A'sem 14, 109

İbn Haldun 115

İbn Kesir 14, 139

İbn Nedîm 14, 32, 48, 73

İbn Tabataba 86

İbn Tolun 140

İbni Hurrem 37

İbnü'l-Esir 14, 37, 89, 121, 131

İbrahim 16, 58, 67

İbrahim b. Ağleb 127

İbrahim b. Leys 91

İbrahim Mehdi 85

İdrisiler 127

İhşidiler 128, 141, 154

İhvan es-Safa 144

ilham 18, 33, 57, 120, 133-134, 139, 151-152, 154

imparator 128, 146; ~luk 18, 24, 55, 115-116, 126, 148

İnan, Yusuf Ziya 15

inanç 33, 56, 58, 67, 78, 145-147, 151, 154; ~ ve gelenekler 78

İncil 142

ipek 19, 110, 124; ~ler 110; ~ yolu 19, 115, 124

İran 9, 11-12, 15, 17-25, 27-31, 33-36, 40-47, 49-53, 56, 65, 69-70, 72-75, 77, 79-80; 83-85, 88, 90, 120-122, 125, 132, 134-135, 137, 144, 146, 153

İsa 58, 67, 91, 142

İsa b. Muhammet 91

İsfahan 64, 78, 81, 89, 93-95, 120-121, 134, 148

İshak 36, 65-66, 95, 142

İshak b. İbrahim 95-96, 112, 131

İshak et-Türkî 65-66

işkence 81, 111, 114, 126, 135; ~ler 81, 111, 114

İskender 33

İslam: ~ fetih 44; ~ fetih hareketi 25; ~ fetihleri 11, 17, 22-25, 38,

72, 84; ~ karışıklığı 11, 90; ~ tarih-çileri 13, 16, 101, 113, 136, 149-150; ~ tarihi 12-14, 16, 43; ~ uygarlığı 11

İslamî düşünce 44

İsmailî 133-134, 144-145; ~ hareketler 145; ~ler 145

İsmet 96

İsmet el-Kürdî 79, 96-97

İstafanos 109

İstahri 57

İstanbul 19, 21-22, 41

isyan 9-13, 16-17, 27-31, 34-36, 38, 46, 49-50, 56-57, 62-63, 65-69, 76-77, 79-80, 84-86, 89, 91, 94-95, 97, 112-115, 117, 119-121, 123-126, 130-136, 138-140, 145-146, 148, 151-155

İtah et-Türkî 101

Kabe 64, 119, 141-142

Kadı Yahya b. Eksem 112

Kadıköy 19, 22

kadın 19, 32, 36-37, 40, 59-62, 64-65, 67, 69, 72-73, 87-88, 90, 96, 106, 108, 118, 121, 137, 139, 141, 143, 145, 147, 149-151

Kadisiye 23; ~ savaşı 23

Kafkas 24-25, 27, 68, 87, 107, 123-125, 132; ~lar 27, 107, 132; ~ya 24-25, 68, 87, 123-124, 135

Kahire 131

Kalenderîlik 147

Kalensuva 110

kangren 27, 91, 94

Karadağ 122

Karadeniz 24

Karahanlılar 127

karakol 92, 102-103

Karargah 92, 99-100, 142

Karin 135

karizma 67, 82

Karmatî 121, 133-134, 138-145, 155; ~ler 142-143

Karmatilik 140

- Kaşan 121
 Kasım 55
 Kaşt sistemi 48
 Keleber 122
 Kelile Dinne 114
 Kenise-i Babek 112
 Kerece kalesi 120
 Kerh 94, 120
 Kıbrıs 119
 Kıptî 46
 Kırgız 124
 Kiril alfabesi 10
 Kirilce 10
 Kirman 73, 121
 Kısra Enuşirvan 32
 Kışş kalesi 67
 Kızılbaş 148-149; ~lık 148-148
 köle 42, 46, 83, 107, 111, 133, 136-138, 141, 143
 komün 32; ~al hayat 139
 Komünist 16, 31
 Komünizm 12, 32
 komutan 26, 35, 40-42, 46, 63, 79, 81, 91-97, 101-103, 109, 112-114, 117-118, 128-130
 komutanlar 79, 91, 93, 95, 112, 117, 128-130
 köylü 46, 55-56, 64, 73, 87, 119, 133, 135, 139-140, 144
 Kubat 31-32, 37
 Kudüs 19
 Kufe 28, 45-47, 49, 55, 140-141
 Kuhistan 64, 92-93, 145
 Kum 91, 93, 121, 140; ~ halkı 91
 Kumis 64, 135
 Kürt 12, 79, 152
 kuzey 11, 18-19, 24, 27, 50, 54, 77, 107, 123, 125, 144
 Kuzey Arabistan 18, 20
 Kuzey-Güney Ticaret yolu 115
 Lahsa 134
 Lencer dağı 26
 Mağrip 127-128
 Mahmut Şit Hattab 39
 Makdisi 14, 56, 61
 Malatya 80
 Malazgirt 124
 Maniheizm 19, 35, 56
 Mansur 30, 35, 52, 54, 58, 64, 66, 83
 Margoliout 38
 Masebazan 78, 93, 95
 Masonluk 143
 Matar 72
 Maverau'n-Nehir 64-65, 134
 Mazdek 16, 31-33, 37-38, 63, 68, 75, 78, 139, 143, 148, 150; ~î 17, 32-33, 37-38, 60, 62-63, 66-67, 69, 78, 147, 153; ~iler 61; ~iyye 62, 138; ~izm 19, 31-33, 35, 53, 56, 59, 61-63, 69-70, 84, 142, 150-151; ~izm inancı 19
 Mazyar 16, 112-114, 119, 135-136; ~î 133; ~iyye 134-135
 Mazyar b. Karn b. Bender 134-135
 Meclisü's-Şurta 111
 Mecusi 50, 56, 61-65, 68; ~lik 56, 61-62
 Medain 24, 34, 49, 73
 Medeniyet 123, 130, 153; ~ler beşiği 123, 153
 Medine 39, 42, 88
 Medinetu-Babek 78, 88
 Medler 18
 Mehrecan 52-53
 Mehrucan 95
 Mekke 19-20, 39, 141
 Memun 52, 54, 77, 80-83, 85-86, 89, 91-95, 110, 116-117, 127
 Mengüçür 113, 119, 136
 Merağa 99, 101
 Merv 67, 85
 Mervan b. Muhammet 26
 Mesleme b. Abdülmelik 26-27, 54
 Mesûdi 14, 71, 109, 111
 Mevalî 26, 28-30, 46-51, 53; ~ler 30, 47

- Talha b. Tahir 93
 Tamis 135
 Tarhan 79, 101, 118
 tarih 9-10, 13-14, 16-17, 24, 29, 31-33, 36, 38, 41, 43, 59-61, 72, 75-76, 88-89, 101, 108, 112-115, 117, 123, 130-131, 139, 145, 147, 151-154; ~ kitapları 13, 56, 60, 139; ~çiler 13, 33, 38, 59, 75, 108, 112, 131, 135, 139
 Tarsus 80, 146
 Taşğın, Ahmet 10
 Tebriz 72, 74, 88, 96, 148, 152
 Temmuz 88, 122
 tenasüh 57-58, 62, 67, 75, 148-149; ~ düşüncesi 149; ~ inancı 57, 75, 149
 tepkisellik 30, 45, 53, 65-66, 73
 Terviyé 141
 Tevrat 142
 Tevhabûn isyanı 28
 Theophilos 80
 Tiflis 124
 Tin Gazası 26
 Toluniler 128, 154
 Toros dağları 21
 Türk 101, 105, 112-113, 117, 121, 128-129, 154; ~ askerleri 83; ~ devletleri 127; ~ komutanlar 79, 112, 117, 129; ~ler 9, 26, 53, 83-85, 94-95, 114, 116-117, 129-130, 146, 154
 Türkiye 15
 Türkmenler 152
 Uceyf 93
 Uceyf b. Anbesé 93
 Umman 142
 Uşrussana 112
 Utbe b. Fergat 25
 Uzun Hasan 122
 Übülle 137
 Üsâme 39, 46
 Üstasiz 36, 66; ~ isyanı 66
 Vasık 120
 Vasıt 137
 vergi 20, 26, 40, 53-54, 79, 87, 110, 125-126, 128, 140-141, 143, 153; ~ler 26, 53-54, 87, 126, 143
 Volga 125
 yağma 25, 64, 67, 90, 94, 120, 126, 135, 137-138, 140-141, 145
 Yahudiler 109
 Yahya b. Muaz 91
 Yakubi 14
 Yakut el-Hamevi 14, 37, 88
 Yavuz 152
 Yemen 18, 20-21, 86, 143
 Yermûk savaşı 21
 Yazdicerd 23-24, 29
 Yezit b. Useyd 54
 Yunanca 52, 119
 zağferan 124
 zebercet 112
 zekat 57; ~ amilleri 54
 Zenc 155; ~ isyanı 136, 138; ~ isyanları 138, 145
 Zencan 55, 96
 zenci 132-133, 136-138, 142; ~ ayaklanması 132
 Zendeka isyanları 133
 zengin Araplar 78, 87
 Zerdüş 65, 113, 139
 Zerdüşti kültür 43
 Zerdüştlük 19, 35, 51, 56
 Zeyd b. Ali 28, 49
 Zeyd b. Harise 46
 Zeydiler 127
 Zibatra 80, 147
 Zikrevayh 140; ~ b. Mihrevayh 140
 Züreyk 91-92
 Zuttlar 86, 116, 133